

DIE TOEKOMSVERWAGTINGE VAN DIE SUID- AFRIKAANSE SKOOLVERLATER: 'N KRUISKULTURELE ONDERSOEK

deur

Emmerentia Joubert

M.Soc.Sc. (Kliniese Sielkunde)

Proefskrif

voorgelê ter voldoening aan die vereistes

vir die graad

Philosophiae Doctor

in die

FAKULTEIT GEESTESWETENSKAPPE

(Departement Sielkunde)

aan die

Universiteit van die Vrystaat

**PROMOTOR:
MEDEPROMOTOR:**

**DR. R.B.I. BEUKES
DR. K.G.F. ESTERHUYSE**

NOVEMBER 2003

Opgedra aan my gesin
en
Leon van Tonder
(12.04.74 -18.10.91)

“We are, all of us, molded and remolded by those who have loved us, and though that love may pass, we remain none the less their work – a work that very likely they do not recognize, and which is never exactly what they intended.”

Francois Mauriac, *The Desert of Love*, uit *The Kiss*, Kathryn Harrison (1997)

BEDANKINGS

- Hierdie navorsing was nie moontlik sonder die oortuiging en wete dat die Liewe Vader my sal dra nie.
- My promotors, drs. Roelf Beukes en Karel Esterhuyse, vir professionele leiding en kennis.
- My man, Gideon, vir emosionele en materiële ondersteuning.
- My kinders, Gideon en Emmerentia, wat dikwels met minder aandag moes klaarkom en my ten spyte daarvan steeds ondersteun.
- My sussies en broer - Ina, Rita, Jannette en Mauritz.
- My vriendinne vir belangstelling, motivering en gebede. Dankie aan Annelie, Barbara, Bettie, Binnie, Christa, Geri, Hanneltjie, Inalie, Marietjie, Mazaan, Niti, Roosmarie en Sanet.
- Elize, vir tikwerk en tegniese versorging, Willemien Marais vir taalkundige versorging en Charl Marais vir grafiese ontwerp.
- Hanneltjie van der Wat vir toestemming tot die gebruik van haar skildery *Hoop*, asook vir die gebruik van haar kleinseun, Julius, se verhaal.
- Die Vrystaatse onderwysdepartement, veral me. Margaret Wessels en mnr. W.B van Rooyen.
- Die Vrystaatse Technikon.
- Al 1823 matrikulante en hul skoolhoofde vir hulle deelname aan die navorsing.

Opsomming

Kernwoorde: Toekomsverwagtinge Suid-Afrikaanse skoolverlater, multikultureel, konteks, hoop.

Die primêre doel van hierdie navorsing was om die ooreenkomste en verskille wat daar tussen die verskillende Suid-Afrikaanse skoolverlaters van die onderskeie bevolkingsgroepe voorkom, vas te stel. Die konstruk *toekomsverwagtinge* is in die navorsing teoreties ondersoek. Die teoretiese grondslag van die navorsing is grootliks gebaseer op die breë konseptuele raamwerk van die Psigofortologie. Daar word van die ekologiese sisteemteorie gebruik gemaak om die verskillende kontekste waarin die skoolverlater hom bevind, te ondersoek. Aangesien die skoolverlaters in hul laat adolessente stadium verkeer, word hierdie ontwikkelingsfase breedvoerig bespreek.

Die navorsingsontwerp sluit die gebruikmaking van die Hoopskaal van Snyder in om die skoolverlaters se vlakke van hoop vas te stel, asook die sosio-ekonomiese indeks van Riordan waardeur die gesin se sosio-ekonomiese stand bepaal is en waar groot verskille uitgewys is tussen die wit groep aan die een kant en die swart en bruin groepe aan die ander kant. Bykomstig is 'n toekomsverwagtingeskaal deur die navorser saamgestel om die skoolverlaters se toekomsverwagtinge te bepaal. Hoop is as kovariant gebruik. Inligting is van matrikulante van 20 skole – 50% plattelands en 50% stedelik – verkry. Daar was 1823 skoolverlaters wat aan die navorsing deelgeneem het, waarvan 50.06% Afrikaanssprekend (oorwegend wit en bruin) was en 42.46% 'n Afrikataal as huistaal opgegee het.

Aangesien hierdie navorsing op kruiskulturaliteit fokus en dit wenslik is om die drie bevolkingsgroepe so homogeen moontlik ten opsigte van taal saam te stel, is besluit om by die wit en bruin skoolverlaters slegs die Afrikaanssprekendes en by die swart leerders slegs moedertaalsprekers van 'n Afrikataal (Sesotho) te behou. Nadat hierdie aanpassings gemaak is, bestaan die totale steekproef uit 1637 respondente.

Die ontwerp van die toekomsverwagtingeskaal was sodanig dat dit daarin kon slaag om kulturele of etniese en geslagsverskille tussen die drie bevolkingsgroepe uit te wys, wat nie moontlik is wanneer slegs die Hoopskaal toegepas word nie. Die toekomsverwagtingeskaal toon 'n hoë korrelasie met die Hoopskaal van Snyder. Die toekomsverwagtingeskaal toon waarskynlik die hoopinhoud, naamlik dit waarop die individu hoop, duideliker as die Hoopskaal. Die verkreeë resultate staaf die hipotese dat daar beduidende verskille aanwesig is in die gemiddelde toekomsverwagtingtellings (soos op die vier subskale) vir skoolverlaters vanuit die verskillende bevolkingsgroepe, geslagte, sosio-ekonomiese strata, akademiese prestasievlakke en studie- en loopbaanmoontlikhede.

Die meerderheid skoolverlaters is van mening dat misdaad en MIV/vigs 'n groot tot baie groot negatiewe rol in die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende tien jaar sal speel. Die meerderheid wit skoolverlaters (83.3%) is van mening dat politieke faktore 'n groot tot baie groot negatiewe rol in die ontwikkeling van die land oor die volgende tien jaar sal speel teenoor slegs 44.4% swart en 57.6% bruin skoolverlaters.

Die Suid-Afrikaanse skoolverlater ervaar tans nie 'n oormatige negatiewe gevoel rakende die toekoms nie. Die swart skoolverlater ervaar tans in vergelyking met die ander twee groepe 'n hoër mate van hoop. Die wit skoolverlaters, asook die vroulike bruin respondente toon beduidend hoër gesinsverwagtinge as die swart skoolverlaters. Die swart en bruin skoolverlaters toon dat die skool 'n baie belangrike verwysingsraamwerk vir hulle is en openbaar 'n meer positiewe ingesteldheid teenoor die skool as die wit skoolverlaters. Die swart skoolverlaters toon hoër selfgerigtheid as die ander twee bevolkingsgroepe. Deur die toepassing van die selfontwerpte toekomsverwagtingeskaal en die Hoopskaal is die doelstellings van hierdie navorsing voldoende bereik.

Summary

Key words: future expectations South African school leaver, multi-cultural, context, hope.

The primary aim of this research was to determine the similarities, as well as the differences, which exist between South African school leavers from the different race groups. The construct *future expectations* was investigated in the study. The theoretical principle of the research was based on the broad conceptual framework of Psychofortology. The ecological systems theory was used to investigate the different contexts in which the school leaver finds himself. Due to the fact that school leavers are in their late adolescence, this stage was discussed at length.

The research design includes the Hope Scale of Snyder to determine the levels of hope, as well as the socio-economic index of Riordan, which determines the socio-economic standing of families, and which pointed out large differences between Whites on one side and Blacks and Coloureds on the other. In addition, the researcher has developed a future expectations scale to measure the future expectations of school leavers. Hope has been used as co-variant. Information was acquired from matriculants from 20 schools – 50% in rural areas and 50% in cities. A total of 1823 respondents participated in the research. Of these, 50.06% were Afrikaans speakers (mostly white and Coloured), while 42.46% indicated that they speak an African language.

Due to the fact that the focus of the study was cross-cultural and because it was deemed necessary to keep the three groups as homogenous as possible with regard to language, a decision was made to use only respondents from the White and Coloured groups who speak Afrikaans and only speakers of an African language (Sesotho) from the black group. Following these adjustments, the total sample consisted out of 1637 respondents.

The future expectations scale was designed in such a way that it was able to show cultural or ethnic, as well as gender differences between the three groups. This was not possible with the application of the Hope Scale. The future expectations scale shows a high correlation with the Hope Scale of Snyder. In fact, the future expectations scale is probably able to indicate the contents of hope – that on which the individual hopes – better than the Hope Scale. The results

confirm the hypothesis that there are differences between the general future expectations count (as on the four sub-scales) for school leavers from the different race groups, gender, socio-economic strata, academic performance levels as well as study and career possibilities.

The majority of school leavers think that crime and HIV/Aids will play a large to very large negative role in the development of South Africa in the next decade. The majority of White school leavers (83.3%) are of the opinion that political factors will play a large to very large role in the development of the country in the next decade, compared to only 44.4% of Black and 57.6% of Coloured school leavers.

Currently, the South Africa school leaver does not experience a overwhelming negative feeling towards the future. Compared to the other two groups, Black school leavers are experiencing a higher level of hope. White school leavers as well as female Coloured respondents have shown significantly higher family expectations than Black school leavers. Black and Coloured school leavers have indicated that school forms an important frame of reference for them. They have also shown a more positive attitude towards school than White respondents. Black school leavers shows a higher degree of self motivation than the other groups. The use of the self-designed future expectations scale as well as the Hope Scale has enabled the researcher to reach the goals of the research satisfactorily.

INHOUDSOPGAWE

	Bladsy
BEDANKINGS	ii
OPSOMMING	iii
SUMMARY	v
LYS VAN FIGURE	xi
LYS VAN TABELLE	xi
 HOOFTUK I	
PROBLEEMSTELLING EN DOEL VAN ONDERSOEK	
1.1 Die noodsaaklikheid en doel van die studie	1
1.2 Navorsingsvraag	2
1.3 Begripsbepaling	2
1.4 Verloop van die studie	3
 HOOFTUK II	
TEORETIESE RAAMWERK	
2.1 Konseptualisering van die begrip <i>toekomsverwagtinge</i>	4
2.1.1 Inleiding	4
2.1.2 Toekomsverwagtinge en verbandhoudende begrippe en konsepte	5
2.1.2.1 Doelwitte	5
2.1.2.2 Verwagtinge	10
2.1.2.3 Hoop: Motivering, Werkswyses/beplanning	12
2.1.2.4 Toekomstydsperspektief	16
2.1.2.5 Skemas	19
2.1.3 Toekomsverwagtinge en konteks van die adolessent: ‘n Ekologiese sisteembenadering	25
2.1.4 Gevolgtrekkings	34
2.2 Psigofortologie	35
2.2.1 Inleiding	35
2.2.2 Salutogenese	36
2.2.3 Fortigenese	37
2.2.4 Psigofortologie	38
2.2.4.1 Psigologiese welstand	39
2.2.4.2 Psigologiese selfherstelvermoë	39
2.2.4.3 Psigofortologie en toekomsverwagtinge	41
2.2.5 Samevattende gevolgtrekkings	42

HOOFSTUK III

LAAT-ADOLESENSIE EN TOEKOMSVERWAGTINGE

3.1	Inleiding	43
3.2	Biofisiese ontwikkeling	46
3.3	Kognitiewe ontwikkeling	46
3.4	Konatiwe ontwikkeling	48
3.5	Affektiewe/Emosionele ontwikkeling	49
3.5.1	Selfkonsep	49
3.5.2	Selfwaarde	51
3.6	Sosiale ontwikkeling	54
3.6.1	Ras en etnisiteit as sosiale prosesse en selfwaarde	56
3.7	Adolescente ontwikkelingstake en toekomsverwagtinge	58
3.7.1	Onafhanklikheid	59
3.7.1.1	Psigiese onafhanklikheid	59
3.7.1.2	Ekonomiese onafhanklikheid (insluitend beroepskeuse)	60
3.7.2	Identiteitsontwikkeling	62
3.7.3	Morele ontwikkeling	64
3.8	Samevattende gevolgtrekkings	68

HOOFSTUK IV

INTRINSIEKE FAKTORE AANWESIG BY DIE SKOOLVERLATER WAT 'N ROL SPEEL IN SY TOEKOMSVERWAGTINGE

4.1	Inleiding	71
4.2	Algemene intrinsieke faktore	73
4.2.1	Motivering	73
4.2.1.1	Drome, doelwitte en doel in die lewe	76
4.2.1.2	Geloof in die eie uniekheid	81
4.2.1.3	Selfgerigtheid/onafhanklikheid	82
4.2.2	Behoeftes, begeertes, verwagtinge	83
4.2.3	Optimisme	84
4.2.4	Selfaktualisering	87
4.2.5	Lokus van kontrole	89
4.3	Hoop as voorspeller van toekomsverwagtinge	91
4.3.1	Inleiding	91
4.3.2	Teorieë van hoop	92
4.3.2.1	Die Hoopteorie van Snyder	94
4.3.3	Die verband tussen hoop en verwante konstrakte	96
4.4	Samevattende gevolgtrekkings	97

HOOFTUK V

EKSTERNE FAKTORE WAT 'N ROL SPEEL IN DIE TOEKOMS- VERWAGTINGE VAN DIE SKOOLVERLATER

5.1	Inleiding	100
5.2	Faktore wat 'n meer direkte invloed op toekomsverwagtinge uitoefen (mikro- en mesosisteme)	100
5.2.1	Gesin	101
5.2.2	Skool en akademiese faktore	103
5.2.3	Portuurgroep	106
5.2.4	Studie- en beroepsmoontlikhede	108
5.3	Eksterne faktore wat 'n meer indirekte invloed op toekomsverwagtinge uitoefen (ekso- en makrosisteme)	110
5.3.1	Historiese oorsig van die Suid-Afrikaanse bevolking	111
5.3.1.1	Historiese agtergrond van swart adolessente	111
5.3.1.2	Historiese agtergrond van bruin adolessente	114
5.3.1.3	Historiese agtergrond van wit adolessente	114
5.3.2	Huidige politieke omstandighede	117
5.3.3	Demografiese gegewens	121
5.3.3.1	Taal	123
5.3.3.2	Ras	124
5.3.4	Geslag en toekomsverwagtinge	127
5.3.5	Sosio-ekonomiese faktore	129
5.3.5.1	Misdaad	134
5.3.6	Gesondheidsprobleme	137
5.3.6.1	MIV/vigs	138
5.4	Samevattende gevolgtrekkings	140

HOOFTUK VI

METODE VAN ONDERSOEK

6.1	Inleiding	142
6.2	Ondersoekgroep	143
6.3	Meetinstrumente	145
6.3.1	Biografiese vraelys	146
6.3.2	Toekomsverwagtingeskaal	146
6.3.3	Hoopvraelyste	149
6.3.3.1	Ontwikkeling en rasionaal	150
6.3.3.2	Aard, administrasie en interpretasie van die Hoopskaal	150
6.3.3.3	Betroubaarheid en geldigheid	151
6.4	Hipoteseformulering	153
6.5	Statistiese prosedures	154

HOOFSTUK VII

RESULTATE EN BESPREKING VAN RESULTATE

7.1	Inleiding	156
7.2	Beskrywende statistiek	156
7.2.1	Onafhanklike veranderlikes	156
7.2.1.1	Bevolkingsgroep	156
7.2.1.2	Geslag	157
7.2.1.3	Sosio-ekonomiese status	158
7.2.1.4	Akadiese prestasie	160
7.2.1.5	Loopbaan- en studiemoontlikhede	163
7.2.1.6	Rol van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore	165
7.2.2	Hoop en toekomsverwagtinge	168
7.3	Verband tussen hoop en toekomsverwagtinge	170
7.4	Hipotesetoetsing	171
7.4.1	Hoofeffekte	174
7.4.1.1	Bevolkingsgroepe	174
7.4.1.2	Geslag	180
7.4.1.3	Sosio-ekonomiese status	181
7.4.1.4	Akadiese prestasie	184
7.4.1.5	Loopbaan- en studiemoontlikhede	185
7.4.1.6	Negatiewe rol van politieke faktore	189
7.4.2	Interaksies	190
7.4.2.1	Bevolkingsgroep met geslag	191
7.4.2.2	Bevolkingsgroep met sosio-ekonomiese status	195
7.4.2.3	Bevolkingsgroep met akademiese prestasie	199
7.4.2.4	Bevolkingsgroep met loopbaan- en studiemoontlikhede	202

HOOFSTUK VIII

SAMEVATTING, GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

8.1	Inleiding	209
8.2	Die toekomsverwagtinge van die wit skoolverlater	210
8.3	Die toekomsverwagtinge van die swart skoolverlater	212
8.4	Die toekomsverwagtinge van die bruin skoolverlater	214
8.5	Bevindinge rakende die ander hoofeffekte	215
8.6	Aanbevelings	217

BRONNELYS	219
BYLAE A	238
BYLAE B	239
BYLAE C	240

LYS VAN FIGURE

2.1	Die mikro-, meso-, ekso- en makrosisteme aanwesig in die leewêreld van die adolessent	30
2.2	'n Skematiese voorstelling van die wisselwerking tussen die verskillende sisteme	31
3.1	Grafiese voorstelling van die selfkonsep	51

LYS VAN TABELLE

5.1	Geprojekteerde bevolking volgens ras: 2001 en 2006	122
5.2	Geskatte ouderdomsprofiel volgens ras: 2001	122
5.3	Manlike/vroulike verspreiding van ras: 2001	123
5.4	Persentasies van die totale Suid-Afrikaanse bevolking volgens die 1996-sensus wat die volgende tale as huistaal aandui, uitgesluit die wat nie hul huistaal aangedui het nie	123
6.1	Aantal skole in steekproef volgens bevolkingsgroep en geografiese gebied	144
6.2	Verspreiding van aanvanklike steekproef volgens bevolkingsgroep en huistaal	144
6.3	<i>Oblique</i> -geroteerde faktormatriks rakende items van toekomsverwagtinge	147
6.4	Items waaruit subskale van toekomsverwagtinge saamgestel is	148
6.5	Cronbach se α -koëffisiënte vir die vier subskale van toekomsverwagtinge	149
6.6	Cronbach se α -koëffisiënte vir die Hoopskaal	152
7.1	Verspreiding van ondersoekgroep volgens bevolkingsgroep	157
7.2	Verspreiding van ondersoekgroep volgens geslag	157
7.3	Nasionale bevolkingsverspreiding volgens ras en geslag, 2001	158
7.4	Opleidingsvlak van broodwinner/hoof van die huishouding	159
7.5	Klassifisering van broodwinner/hoof van die huishouding se beroep	159
7.6	Klassifikasie van sosio-ekonomiese status vir die drie bevolkingsgroepe	160
7.7	Indeling van leerders in prestasiekategorieë volgens die totale groep se prestasie	161
7.8	Gemiddeldes, standaardafwyking, skeefheid en kurtose van jaarpunttellings vir die drie bevolkingsgroepe	162
7.9	Indeling van skoolverlaters in prestasiekategorieë volgens elke groep se prestasie	163
7.10	Verspreiding van ondersoekgroep volgens loopbaan- en studiemoontlikhede	164
7.11	Indeling van skoolverlaters volgens loopbaan- en studiemoontlikhede vir die drie bevolkingsgroepe	164
7.12	Verspreiding van ondersoekgroep volgens hul siening oor die negatiewe rol	166

	van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore	
7.13	Verspreiding van drie bevolkingsgroepe volgens siening oor die rol van MIV/ vigs	166
7.14	Verspreiding van drie bevolkingsgroepe volgens hul siening oor die rol van misdaad	167
7.15	Verspreiding van drie bevolkingsgroepe volgens siening oor die rol van politieke faktore	168
7.16	Gemiddeldes en standaardafwykings op die Hoopskaal en die toekomsverwagtingesubskale vir die totale ondersoekgroep	169
7.17	Gemiddeldes en standaardafwykings op die Hoopskaal vir die drie bevolkingsgroepe	170
7.18	Korrelasies tussen toekomsverwagtinge en hoop vir die totale groep	171
7.19	MANCOVA-resultate rakende hoofeffekte en interaksies	173
7.20	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroepe	175
7.21	Scheffé-resultate rakende selfgerigtheid vir die drie bevolkingsgroepe	175
7.22	Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die drie bevolkingsgroepe	177
7.23	Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die drie bevolkingsgroepe	178
7.24	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die geslagte	180
7.25	Gemiddeldes en standaardafwykings vir die twee geslagte op die twee toekomsverwagtingesubskale	180
7.26	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir sosio-ekonomiese strata	181
7.27	Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die drie sosio-ekonomiese groepe	182
7.28	Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die drie sosio-ekonomiese groepe	183
7.29	Scheffé-resultate rakende gemoedstoestand vir die drie sosio-ekonomiese groepe	183
7.30	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir akademiese prestasie-groepe	184
7.31	Scheffé-resultate rakende gemoedstoestand vir die drie akademiese prestasiegroepe	185
7.32	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir loopbaan- en studiemoontlikhede	186

7.33	Scheffé-resultate rakende selfgerigtheid vir die drie loopbaan- en studiemoontlikhede groepe	186
7.34	Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die drie loopbaan- en studiemoontlikhede groepe	187
7.35	Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die drie loopbaan- en studiemoontlikhede groepe	188
7.36	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir negatiewe rol van politieke faktore	189
7.37	Scheffé-resultate rakende gemoedstoestand vir die drie groepe rakende die negatiewe rol van politieke faktore	190
7.38	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroep in interaksie met geslag	191
7.39	Scheffé-resultate rakende selfgerigtheid vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag	192
7.40	Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag	193
7.41	Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag	194
7.42	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroep in interaksie met sosio-ekonomiese status	195
7.43	Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status	196
7.44	Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status	198
7.45	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroep in interaksie met akademiese prestasie	199
7.46	Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en akademiese prestasie	200
7.47	F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroep in interaksie met akademiese prestasie	203
7.48	Scheffé-resultate rakende selfgerigtheid vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en loopbaan- en studiemoontlikhede	204
7.49	Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en loopbaan- en studiemoontlikhede	206

HOOFSTUK 1

PROBLEEMSTELLING EN DOEL VAN ONDERSOEK

1.1 Die noodsaaklikheid en doel van die studie

1.2 Navorsingsvraag

1.3 Begripsbepaling

1.4 Verloop van die studie

1.1 Die noodsaaklikheid en doel van die studie

In die finale skooljaar verkeer die adolessent in 'n lewensontwikkelingsfase wat verskeie aanpassings verg. Die identiteit van die skoolverlater moet nou in so 'n mate konsolideer dat hy¹ in staat is om onafhanklik van die gesin en volgens 'n eie waardesisteem te funksioneer. Die toekoms verteenwoordig vir die meeste skoolverlaters die onbekende, terwyl hulle verreikende besluite rakende hul toekomstige studie- en/of beroepsmoontlikhede moet neem. Baie voel verward, ambivalent en oorweldig en, indien leiding en steun (veral van die ouers) ontbreek, kan dit aanleiding gee tot 'n gevoel van hulpeloosheid wat tot hopeloosheid en uiteindelik wanhoop kan lei.

Toekomsverwagtinge van die Suid-Afrikaanse skoolverlater word op die oog af op verskillende wyses deur die verskillende kultuurgroepe beleef. Baie wit skoolverlaters voel hulle het nie 'n toekoms in Suid-Afrika nie en soek hul heil in die buiteland. Swart skoolverlaters is gefrustreerd as gevolg van die gebrek aan werkseleenthede. Hierdie beskouinge van die verskillende kultuurgroepe is egter nog nie wetenskaplik vasgestel nie.

Die Suid-Afrikaanse skoolverlaters uit die verskillende bevolkingsgroepe (wit, swart en bruin) se konteks verskil baie van mekaar. Multikulturele verskille sluit die gebruik van elf verskillende tale in, uiteenlopende historiese agtergronde wat die groepe van mekaar

¹ Om lees te vergemaklik sal deurgaans van die manlike vorm gebruik gemaak word, naamlik hy, sy en hom.

vervreem het, sosio-ekonomiese omstandighede wat misdaad, armoede, werkloosheid en gebrek aan studie- en werkseleenthede insluit, asook die MIV/vigs-pandemie.

Die Suid-Afrikaanse skoolverlaters se perspektief op hul leefwêreld, soos reeds uiteengesit, verg deeglike navorsing. 'n Diepgaande kruiskulturele studie is nodig om verskille en ooreenkomste tussen die skoolverlaters van die verskillende bevolkingsgroepe te ontleed. Navorsing oor die toekomsverwagtinge van die Suid-Afrikaanse skoolverlaters, hul hoop, asook die faktore waarom hul hulpeloosheid en hopeloosheid ervaar en die intensiteit daarvan, is dringend noodsaaklik. Na aanleiding van bogenoemde is die doel van hierdie navorsing om die toekomsverwagtinge van die skoolverlaters uit die verskillende bevolkingsgroepe te bepaal en vas te stel hoe hulle van mekaar verskil.

1.2 Navorsingsvraag

Na aanleiding van die doel van die studie kan die volgende navorsingsvraag gestel word:

Wat is die ooreenkomste en verskille van die Suid-Afrikaanse skoolverlaters uit die verskillende bevolkingsgroepe ten opsigte van hul toekomsverwagtinge?

1.3 Begripsbepaling

Die term **toekomsverwagtinge** soos dit by die individu – in hierdie geval die skoolverlater – kan voorkom, is die resultaat van die interaksie tussen psigiese prosesse soos doelwitte, motivering, skemas, tydsperspektief en hoop. Gewoonlik het dit bepaalde werkswyse(s) of aksie(s) tot gevolg. 'n Volledige uiteensetting van hierdie begrip word in **Hoofstuk II** gedoen.

Die **Suid-Afrikaanse skoolverlaters** sluit wit, swart en bruin plattelandse en stedelike graad 12- leerders in wat sover moontlik verteenwoordigend van die nasionale norm saamgestel is en wat in Hoofstuk VI en VII breedvoerig omskryf word. Al hierdie respondente het die Algemene Gemeenskaplike Junie 2001 matrikulasie-eksamen geskryf en op grond daarvan is hul in akademiese prestasiegroepe verdeel van bo-, gemiddeld- en onder-gemiddeld. Hul sosio-ekonomiese status is volgens die Sosio-ekonomiese Status-indeks van Riordan (1978) bepaal. Aangesien hierdie 'n kruiskulturele ondersoek is, is gepoog om die drie

bevolkingsgroepe (wit, swart en bruin) so homogeen as moontlik ten opsigte van hul huistaal saam te stel en om 'n gelyke verdeling tussen plattelandse en stedelike skoolverlaters te verkry. Die volledige uiteensetting van die navorsingsontwerp word in Hoofstuk VI gedoen. Gevolglik kan hier van die Suid-Afrikaanse skoolverlater gepraat word.

1.4 Verloop van die studie

In **Hoofstuk II** word die teoretiese beginsels wat hierdie navorsing ten grondslag lê, uiteengesit en bespreek. Aangesien die skoolverlaters almal graad 12-leerders is en in hul adolessente stadium verkeer, word die adolessente fase in die algemeen breedvoerig in **Hoofstuk III** bespreek. Dit is nodig aangesien hierdie ontwikkelingsfase sekere eise of take aan die adolessent stel waaraan hy moet voldoen ten einde te ontwikkel in 'n normale, goed aangepaste individu.

Aangesien intrinsieke en eksterne faktore ten opsigte van toekomsverwagtinge (wat in ononderbroke wisselwerking met mekaar verkeer) in die leefwêreld van die Suid-Afrikaanse skoolverlater 'n bepalende en soms beperkende rol speel, word dit afsonderlik en breedvoerig in **Hoofstukke IV en V** bespreek. Dit dien as aanvulling tot die teoretiese grondslag van die studie wat in **Hoofstuk II** aangebied word.

Die volledige uiteensetting van die navorsingsontwerp word in **Hoofstuk VI** gedoen en die bespreking van die verkreeë resultate in **Hoofstuk VII**. Die gevolgtrekkings en aanbevelings waartoe gekom word, asook die aanbevelings vir toekomstige navorsing word in **Hoofstuk VIII** uiteengesit.

HOOFSTUK II

TEORETIESE RAAMWERK

- 2.1. Konseptualisering van die begrip *toekomsverwagtinge*
 - 2.1.1 Inleiding
 - 2.1.2 Toekomsverwagtinge en verbandhoudende begrippe en konsepte
 - 2.1.2.1 Doelwitte
 - 2.1.2.2 Verwagtinge
 - 2.1.2.3 Hoop: Motivering, Werkswyses/beplanning
 - 2.1.2.4 Toekomstydsperspektief
 - 2.1.2.5 Skemas
 - 2.1.3 Toekomsverwagtinge en konteks van die adolessent: ‘n ekologiese sisteembenadering
 - 2.1.4 Gevolgtrekkings
- 2.2 Psigofortologie
 - 2.2.1 Inleiding
 - 2.2.2 Salutogenese
 - 2.2.3 Fortigenese
 - 2.2.4 Psigofortologie
 - 2.2.4.1 Psigologiese welstand
 - 2.2.4.2 Psigologiese selfherstelvermoë
 - 2.2.4.3 Psigofortologie en toekomsverwagtinge
 - 2.2.5 Samevattende gevolgtrekkings

Die doelstellings van hierdie hoofstuk is om duidelikheid te verkry ten opsigte van:

- die begrip *toekomsverwagtinge* en verbandhoudende begrippe en konsepte
- die rol wat die *konteks* (ekologiese benadering) in toekomsverwagtinge speel
- hoe toekomsverwagtinge binne ‘n raamwerk van *psigofortologie* geplaas kan word.

2.1 Konseptualisering van die begrip *toekomsverwagtinge*

2.1.1 Inleiding

Die mens beskik oor die vermoë om homself en dit wat hy wil bereik of beleef vooruit te “sien” of te visualiseer en om daarvolgens te beplan en te strewe. So “sien” ‘n musikale adolessent homself

byvoorbeeld reeds as ‘n toekomstige konsertpianis. Gevolglik oefen hy straf en toegewyd oor jare om die nodige musiekeksamens te slaag. Hy word as volwassene wel ‘n konsertpianis en verwesenlik sodoende sy doelwit. Die vermoë om die toekoms te beskou met ‘n ervaring van belofte voeg ‘n belangrike dimensie tot gedragsmotivering in terme van beplanning en die vasstelling van doelwitte. Hierdie vermoë om die toekoms denkbeeldig voor te stel of te visualiseer en planne te beraam (te droom, te hoop) word intuïtief as noodsaaklik geag om ‘n suksesvolle oorgang van adolessensie na volwassenheid te maak (Doucette-Gates, 1999).

2.1.2 Toekomsverwagtinge en verbandhoudende begrippe en konsepte

Begrippe wat met toekomsverwagtinge in verband gebring kan word, is doelwitte, verwagtinge, hoop (motivering, werkswyses/beplanning), toekomstydperspektief en skemas. Dit word vervolgens bespreek.

Aangesien die **interne/intrinsieke faktore** aanwesig by ‘n individu, en wat ‘n rol speel in sy toekomsverwagtinge, in Hoofstuk IV breedvoerig bespreek word, sal bogenoemde verbandhoudende begrippe en konsepte in hierdie hoofstuk slegs kortliks behandel word om die begrip **toekomsverwagtinge** toe te lig. Die verskillende begrippe is egter oorvleuelend en onderling verweef, wat dit gevolglik moeilik maak om daartussen te onderskei. Daar is egter ook ‘n onbetwisbare onderlinge of interverwantskap en afhanklikheid tussen al die verskeie konsepte en begrippe aanwesig en elke begrip/konsep moet as deel van die groter konteks/geheel beskou word.

2.1.2.1 Doelwitte

Die mens kan geen gedrag uitvoer sonder **doelgerigte denke** nie – wat natuurlik op verskillende vlakke van abstraksie plaasvind. ‘n Individu kan byvoorbeeld sy tande borsel, ‘n gesprek voer, ‘n ingewikkelde wiskundige probleem oplos of ‘n moeilike musiekstuk blad lees – wat alles op verskillende vlakke van kognitiewe abstraksie plaasvind. Sommige take verg dus meer intellektuele inspanning as ander. Die samestelling of organisasie van doelgerigte gedrag is veral deur die teoretiese begrippe afkomstig van die algemene sisteemteorie, kubernetika en

rekenaarmodelle op menslike gedrag van toepassing gemaak (Melges & Bowlby, 1969). Planne van aksies/werkswyses (Snyder, 1994, 2000; Snyder, Harris, Anderson, Holleran, Irving, Sigmon, Yoshinobu, Gibb, Langelle, Harney, 1991) verwys na die hiërargies georganiseerde reeks(e) van voorgenome gedrag ten einde 'n doelwit te bereik. Doelwitte is dus die verlangde uitkomst van gedrag.

Vandat die mens sy oë in die oggend oopmaak totdat hy saans gaan slaap bestaan sy hele dag uit doelgerigte denke wat sy gedrag bepaal. Doelgerigte denke (wat die basiese boustene vir menslike leer en aanpassing uitmaak) bestaan uit doelwitte, asook die werkswyses/beplanning en die motivering om die doelwitte te bereik of te verwesenlik (Snyder, 1994, 2000). Motivering verwys in hierdie verband dus eerder na die handeling of aksie om 'n doelwit te bereik as die emosie daarvan (Averill, Catlin & Chon, 1990; Stotland, 1969; Snyder, 2000). Volgens die kognitiewe modelle ten opsigte van hoop (Kwon, 2000; Snyder, 1989, 1994, 2000; Snyder *et al.* 1991) word emosies nie as onbelangrik beskou nie, maar eerder as die gevolge (*sequelae*) van kognitiewe aktiwiteit.

Lazarus (1999) beskou **emosies** egter nie as gelyk aan doelwitte nie, maar eerder as die gevolg van wat die individu “dink” of vermoed met sy doelwitte gaan gebeur, naamlik die *veronderstelde* uitkomst van sy doelwitte. Negatief getinte emosies soos woede, ang, skaamte, jaloesie en droefheid/terneergedruktheid ontstaan volgens hom as gevolg van die uitstel of die dwarsboming van doelwitte. Positief getinte emosies soos geluk, trots en liefde spruit weer uit omstandighede wat doelwitte fasiliteer. Hoop is egter volgens hom 'n respons op doelwit-uitkomst en as gevolg daarvan moet dit as 'n emosie hanteer word. Volgens Frederickson (2001) is dit belangrik om positiewe emosies te ontwikkel en te koester, aangesien dit nie net 'n einddoel op sigself is nie, maar 'n manier is om psigologiese groei te ontwikkel en psigiese welstand met tyd in die hand te werk.

Doelwitte word in hierdie navorsing beskou as dit wat gedrag rig, aangesien motivering en werkswyses daarop fokus en uitgevoer word om dit te bereik. Sodoende maak doelwitte uiteindelik die verlangde uitkomst van doelgerigte gedrag uit.

Doelwitte as psigiese aktiwiteite is **kognitiewe voorstellings** en is gebaseer op skemas (ten opsigte van dinge, mense, gebeure, gevoelens) wat persepsie tot gevolg het (McGee, 1984; Snyder, 1994). Volgens Averill *et al.* (1990) het die term kognitief (*cognitive*) die terme verstandelik of geestelik (*mental*) met verloop van tyd vervang. Dit verwys na alles wat nie fisiologies of behavioristies verklaar kan word nie.

Kognisie verwys na die universele prosesse wat betrokke is by kennisverkryging en aanpassing (Baumeister & Leary, 1995; Gerdes, Moore, Ochse en Van Ede, 1988; Louw, Van Ede en Louw, 1998; Santrock, 1983). Onder hierdie prosesse word persepsie, herkenning, verbeelding, redenering, beoordeling, geheue, leer, dink, aandag skenk, probleemoplossing en die gebruik van taal ingesluit. Kognisie verwys dus na die verskillende prosesse en produkte van 'n individu se intellek.

Data wat intellektuele vermoëns of geslaagde probleemoplossingvermoëns met beter uitkomstes verbind by hoë-risiko kinders, reflekteer die kernbelangrike rol wat kognisie en taal in suksesvolle menslike aanpassing speel (verwys na Hoofstukke IV en V). Intellektuele vermoëns blyk 'n breë aanwyser te wees dat breinontwikkeling en verwante kognitiewe ontwikkeling normaal verloop ten spyte van teenspoed/struikelblokke wat deur die individu ervaar word. Wanneer kognitiewe ontwikkeling egter deur breinbesering en wanvoeding belemmer word, blyk die gevolge baie meer ernstig en langdurig te wees as wanneer die teenspoed of struikelblokke nie die hoof kognitiewe sisteme geaffekteer het nie.

'n Interessante bevinding ten opsigte van intellektuele vermoëns is die moontlikheid dat intellektuele funksionering as 'n moderator/reguleerder van risiko ten opsigte van prososiale/antisosiale gedrag funksioneer. In uiterste teenspoedige omstandighede blyk hoë intellektuele vermoëns baie belangrik vir ontwikkeling te wees. Masten en Coatsworth (1998) stel dit soos volg:

Good IQ test performance requires a variety of information-processing skills that may also be useful for coping with adversity. More intelligent children may solve problems or protect themselves better; they may attract the interest of teachers; they may have better

self-regulation skills that help them function at school and avoid behavior problems. Or, inversely, children with worse than average intellectual skills may find it difficult to negotiate threatening situations, disengage from school because of feelings of failure, or fail to learn as much from their experiences (p.213).

Bandura (1982, 1989) en Heaven (1994) wys ook daarop dat die sosiale leerproses by die mens kognisie behels en beklemtoon dat die mens ook nuwe leerervaringe opdoen deur ander waar te neem, na te boots of deur identifikasie met ander, veral 'n rolmodel. Verder wys Masten en Coatsworth (1998) daarop dat kinders en adolessente met goeie kognitiewe vermoëns waarskynlik beter toegerus is om die bykomende kognitiewe lading inherent aan negatiewe of traumatiese situasies te hanteer. Intelligensiëkwosiënt (IK) is dus nie net verwant aan beter uitkomst nie, maar dit blyk ook 'n baie spesifieke beskermings- óf weerloosheidsrol in dié prosesse te vervul wat teenspoed en sosiale gedrag verbind.

Kognisie kan dus 'n belangrike rol speel in positiewe verwagtinge en doelwitbereiking, veral as dit gepaard gaan met 'n gevoel van hoop. Dit waarop die individu hoop, veral in moeilike omstandighede, bepaal die individu se gedrag, naamlik of hy die toekoms hoopvol of wanhopig beskou. Dit blyk duidelik uit die navorsing van Barnum, Snyder, Rapoff, Mani en Thompson (1998) ten opsigte van die sielkundige aanpassing en die rol wat hoop en sosiale ondersteuning speel by kinders wat ernstige brandwonde oorleef het. Lazarus (1999) beskou die stel van persoonlike doelwitte (naamlik dit waarop die individu hoop) as 'n onmisbare en lewensbelangrike hanteringsbron teen wanhoop.

Die afgelope aantal jare het navorsing die waarde van die konsep hoop as 'n kognitiewe proses bevestig (Snyder, 1994, 2000; Snyder *et al.* 1991). Daar is bewys dat individue met kognisies van hoër hoop oor die algemeen beter aangepas en gemotiveerd is om harder te werk ten einde hul doelwitte te bereik as individue wat oor laer hoop beskik (Sumerlin, 1997).

Wanneer 'n doelwit egter ná volgehoue pogings as gevolg van eksterne of intrinsieke faktore onhaalbaar blyk te wees (byvoorbeeld 'n atleet wat verlam raak), is die persoon wat oor hoër hoop beskik, beter in staat om alternatiewe lewensdoelwitte na te streef. Hy slaag ook beter

daarin om alternatiewe roetes – nuwe planne of werkwyses – uit te dink om doelwitte te bereik en sy wilskrag/motivering daarvolgens aan te pas as die persoon wat oor laer hoop beskik. Die individu wat in die verlede suksesvol was in sy doelwitbereiking benader nuwe uitdagings meer positief en hoopvol as die individu wat in die verlede verskeie mislukkings beleef het. Die suksesvolle individu wat oor meer hoop beskik, is ook beter in staat om aanpasbaarheid/buigsaamheid aan die dag te lê om alternatiewe roetes uit te dink en deur te voer om sy doelwitte te bereik (Snyder, 1994; Elliott & Kurylo, 2000). Persone wat oor hoër hoop beskik, is ook beter in staat om te aanvaar dat sekere doelwitte buite hul beheer en onbereikbaar is (Kumpfer, 1999; Lazarus, 1999; Snyder, 2000).

Wanneer ‘n individu geen belangrike doelwitte nastreef nie - dus ‘n doellose, sinlose toekoms navolg – veroorsaak dit ‘n gevoel van futiliteit en hopeloosheid. Sowel hoop as hopeloosheid weerspieël die individu se skatting van die moontlikheid/waarskynlikheid van sy doelwitbereiking. Die hoop om die doelwit te bereik, asook die belangrikheid daarvan, beïnvloed die persoon se emosionele toestand (Averill *et al.*, 1990; Frankl, 1969; Melges & Bowlby, 1969; Snyder, 1994, 2000; Stotland, 1969; Tolman, 1948). Stotland (1969) toon aan dat “The higher an organism’s perceived probability of attaining a goal and the greater the importance of that goal, the greater will be the positive affect experienced by the organism” (p.8). Individue wat oor hoër hoop beskik, toon meer volgehoue pogings om doelwitte te bereik ten spyte van voortdurende struikelblokke en poog om meer en moeiliker doelwitte te bereik as individue wat laer hoop toon. Hulle fokus is gerig op sukses in plaas van mislukkings (Kwon, 2000; Snyder *et al.*, 1991; Snyder, 2000).

Bewustheid is egter ‘n verdere noodsaaklike vereiste vir doelgerigte gedrag - ‘n individu kan nie streef na ‘n doelwit en daarop hoop as hy nie daarvan bewus is nie (Breznitz, 1983; Snyder, 2000). Hy kan slegs sy werkwyses tot ‘n bepaalde doelwit ten uitvoer bring as die doelwit aan hom bekend is en hy gevolglik sy wilskrag/motivering daartoe kan rig. Verder moet die individu hom verbind tot iets waarna hy strewe. Betrokkenheid is belangrik tydens enige lewensfase, aangesien dit ‘n bron van hoop sowel as ‘n produk van hoop is - daarsonder tree hopeloosheid in en wanneer alle hoop faal, lei dit tot wanhoop. Doelgerigte gedrag verg dus bewustheid van die

individu (Lazarus, 1999). Bewustheid maak dit ook vir die individu moontlik om kontak met die werklikheid te behou.

Kwon (2000) tref in sy navorsing onderskeid tussen ware en valse hoop. Individue met valse hoop het die verwagting dat verlangde of begeerde uitkomst sal plaasvind, maar beskik egter oor gebrekkige planne om hierdie uitkomst tot uitvoer te bring. Valse hoop is dus gebaseer op illusies – ‘n verwringing van die werklikheid - terwyl ware hoop meer definitief en ferm in die realiteit gefundeer is, waar die individu struikelblokke konfronteer en oorkom. Illusies, hoop en die maak van verskonings is volgens Snyder (1989) en Kwon (2000) realiteitsonderhandelings. Daar is ingeboude voordele in die illusies ten opsigte van jouself en jou wêreld aanwesig. Só onderhandel die individu met sy werklikheid.

Hoe meer die individu verwag dat sy doelwitnastrewing suksesvol sal wees, hoe meer hoop en positiewe emosie sal hy ervaar. **Hoop is dus die verwagting van suksesvolle doelwitbereiking.** Hoop sonder ‘n objek is nie moontlik nie (Melges & Bowlby, 1969; Snyder, 2000). Persoonlike strewe beskryf die verskillende soorte doelwitte waartoe individue daaglik hul gedrag rig, afhanklik natuurlik van die lewensfase waarin die individu verkeer. Lewenstevredenheid hang van die sukses van die doelgerigte gedrag af, naamlik om die belangrike en begeerde doelwit te bereik (Sumerlin, 1997; Kwon, 2000).

2.1.2.2 Verwagtinge

Tolman het reeds in 1932 en 1948 gestel dat verwagtinge eerder as drifte, soos deur die psigoanaliste voorgestel, ‘n belangrike rol by die bepaling van gedrag speel. Gedrag hang volgens hom af van die individu se verwagting van die mate van sukses in sy doelwitbereiking - sy persepsie van sy beheer oor sy gedrag, naamlik of hy sy planne tot die suksesvolle bereiking van sy doelwitte self kan beheer. Hierby sluit ander outeurs (vgl. Snyder, 2000; Stotland, 1969) egter ook die persoon se persepsie van God se beheer en dié van ander mense oor hom in. Die adolessent se behoeftes – wat veronderstel is om in ooreenstemming met sy spesifieke lewensfase te wees - bepaal ook sy besondere toekomsverwagtinge en doelwitte. Die kognitiewe

aspek van positiewe verwagting van doelwitbereiking is dus teenwoordig in die konsep hoop (Barnum *et al.*, 1998; Snyder, 1994, 2000).

Dieselfde geld ten opsigte van negatiewe verwagtinge en hopeloosheid, wat verder in wanhoop en selfmoord kan ontwikkel (Everall, 2000; Kwon, 2000; Plattner, 1998; Snyder, 2000), waar die individu verwag dat hy nie in beheer is nie en nie kontrole oor sy doelwitbereiking het nie en dat mislukking op hom wag. Hoe laer die verwagting van suksesvolle doelwitbereiking en hoe groter die belangrikheid daarvan vir die persoon, hoe groter is die moontlikheid dat die individu angstig sal ervaar (Erikson, Post & Paige, 1975; Kwon, 2000; Stotland, 1969), aangesien hy nie self beheer en kontrole het om die doelwit te bereik nie (Seligman, 1975; Snyder, 2000). As voorbeeld hiervan kan verwys word na die angst wat sommige skoolverlaters ervaar wanneer hulle graag sekere beroepe wil beoefen, maar onderworpe is aan nie net streng akademiese keuring nie, maar ook aan raskwotas wat buite hulle beheer is.

Dit is slegs wanneer die individu die persepsie ontwikkel dat al sy werkswyses om 'n doelwit te bereik onsuksesvol was of misluk het, dat dit lei tot hulpeloosheid, apatie of totale onbetrokkenheid en hopeloosheid. Moon en Snyder (2000) stel dit soos volg:

With repeated and profound goal blockage, the hypothesized progression of psychological states is: rage → despair → apathy. Important goals that are blocked initially can create intense and focused anger - within hope theory, this is called rage. Given that individuals cannot retain the high state of arousal that accompanies rage, they should move from rage to despair, which is a resigned immobilization due to an insurmountable blockage to a desired goal. Finally, as the insurmountable goal blockage remains over time, despair dissipates into apathy as individuals totally let go of the initially desired goals and accept that they are immutable and unattainable. In this state, profoundly apathetic people no longer care about the goal at all. In these latter stages, a person's presentation may be very similar to that of major depression and, more importantly for suicidal lethality, a state of extremely low hope that is akin to what previous researchers have called hopelessness (p. 347).

Rakende die onttrekking van doelwitbereiking verwys Snyder (2000) en Stotland (1969) na swart Amerikaners, asook individue in benadeelde gemeenskappe wat 'n apatiese lewensingesteldheid openbaar. Hulle ervaar dat hulle nie hul eie doelwitte in die samelewing kan bereik nie en verwag mislukking in plaas van sukses. Die negatiewe gevolge van blokkasie van doelwitbereiking deur eksterne faktore aanwesig in die samelewing/makrosisteem blyk duidelik hieruit.

Die individu se gedrag (doelwitbereiking) speel altyd in 'n **sosio-kulturele konteks/ekologiese sisteem** af (Averill *et al.*, 1990; McGee, 1984; Snyder, 2000). Dit oefen deur middel van onderlinge onafgebroke interaksie (tussen die individu en sy omgewing) 'n positiewe óf 'n negatiewe invloed uit op die psigiese gesondheid van die individu (Baumeister & Leary, 1995).

Individue wat hoë hoop ervaar se persepsie en verwagting is dat hul beplande werkswyses heel waarskynlik effektief sal wees om hul doelwitte suksesvol te bereik (hoë voorspelbaarheid) en dat hulle oor die vermoëns beskik om hierdie werkswyses te inisieer, te beheer en vol te hou. Hulle verwag dus sukses en nie mislukking nie (Scott, 2000).

Dit is egter moontlik om iets sleg of negatief te verwag, maar tog op iets positief - iets beter - te hoop. Dit word veral waargeneem by pasiënte wat 'n terminale diagnose moes aanhoor of onomkeerbare chirurgie moet ondergaan, maar steeds hoop op 'n wonderwerk (Elliott & Kurylo, 2000; Plattner, 1998; Seligman, 1990). In die geval van die skoolverlater kan hy byvoorbeeld verwag dat sy finale matriekuitslae swak sal wees, aangesien hy nie gedurende die jaar akademies goed gevaar het nie, maar nogtans hoop dat hy sy eindeksamen sal slaag.

2.1.2.3 Hoop: Motivering, Werkswyses/beplanning

Wanneer 'n individu 'n nuwe situasie as baie stresvol ervaar, word 'n **skema** opgeroep. Dié skema is afhanklik van sy vorige ervaring van sukses óf mislukking. 'n Skema van sukses, wat hoop skep, help die individu om die struikelblok as 'n uitdaging te ervaar. Hy glo dan in sy beheer oor die situasie en is gemotiveerd om planne/werkswyses te implementeer om sy doelwitte te bereik en gevolglik tree hy sodanig op. Hoop is 'n noodsaaklike voorwaarde vir

handeling/optrede (Goleman, 1985, 1998; Snyder, 1989, 2000; Stotland, 1969). 'n Individu kan egter as gevolg van baie mislukkings in sy verlede 'n skema van mislukking oproep, wat kan lei tot 'n gevoel van hopeloosheid, apatie en hulpeloosheid. In hierdie geval beskou die individu die probleem as 'n blokkasie en 'n onoorkombare struikelblok wat sy optrede gevolglik inhibeer.

Hoop behels die toekomsoriëntasie dat die waarskynlikheid bestaan (groter as 0% en minder as 100%) vir suksesvolle doelwitbereiking (McGee, 1984; Stotland, 1969; Snyder, 2000). Dit hang dus af van die persoon se persepsie van die verwagte mate van sukses van sy doelwitbereiking wat lei tot die verskillende vlakke van hoopvolheid of hopeloosheid. Sonder hoop stomp die individu af, raak belangeloos, vyandig en/of georiënteerd tot die verlede. Gevolglik stel hy dan slegs belang in die onmiddellike bevrediging van sy behoeftes óf hy raak verstrengel in die kompleksiteite van sy mislukkings in die verlede.

Dieselfde omstandighede lei tot verskillende vlakke van hoopvolheid of hopeloosheid by verskillende individue. Volgens Stotland (1969) en Snyder (1994, 2000) is die vlak van waargenome moontlikheid vir doelwitbereiking proporsioneel tot die graad van hoop wat ervaar word deur die individu. Hoe belangriker 'n spesifieke doel vir 'n persoon is, hoe meer aksies of alternatiewe strategieë sal deur hom uitgevoer word om die doel te bereik (De Jong & Berg, 2002; Kwon, 2000; Snyder, 2000).

Die individu se motivering om 'n doel te bereik is afhanklik van sy persepsie, naamlik sy waarneming van die moontlikheid/waarskynlikheid om die doel te bereik, asook hoe belangrik die doelwit vir hom is. Die individu se eie waarneming of simbolisering van die doelwitbereiking is belangrik, anders is dit nie 'n doel nie. Die individu wat die handeling moet uitvoer om 'n doelwit te bereik moet oor die motivering beskik om kovert óf overt iets daaraan te wil doen. Die individu maak die keuse oor watter gedrag hy moet uitvoer wat sal lei tot die uiteindelijke doelwitbereiking.

Indien dit vir die skoolverlater belangrik is om matriek te slaag om sodoende deur verdere studie sy toekomsplanne te verwesenlik, sal hy besef dat hy ernstig moet studeer om sy doelwit te verwesenlik - niemand anders kan namens hom matriek slaag nie. Eksterne faktore wat nie altyd

onder sy beheer is nie - soos toelatingsvereistes en keuring, asook werksreservering - bepaal egter ook later of hy in sy voorgenome strategieë, naamlik om sy doelwitte te verwesenlik, sal slaag.

Volgens die Hoopteorie van Snyder (1994, 2000) bestaan doelgerigte denke uit 'n trilogie van komponente, naamlik die **doelwit**, die **werkswyse** (beplanning) ten opsigte van die bereiking van die doelwit en die **motivering** (wilskrag) om wel die toepaslike werkswyses in werking te stel om die doelwit te bereik. Volgens Scheier en Carver (1987, 1992) word optimisme verduidelik as die verwagting dat wat ook al gebeur, dit positief sal wees, en is dit nie noodwendig verbind tot spesifieke doelwitte nie. Volgens Sumerlin (1997) vereis hoop egter altyd dat gedrag gerig is tot 'n doel.

Snyder (1994, 2000) beskou hoop as 'n meer komplekse en omvattende konstruk as optimisme. Volgens hom beweeg individue wat oor hoër hoop beskik na 'n doel met 'n fokus op sukses in teenstelling met persone wat oor laer hoop beskik wat doelwitte benader met huiwering en met 'n fokus op mislukking. Hoop word dus versterk met die verwagting van sukses, maar verminder indien die individu die persepsie van mislukking het. Volgens hom bestaan hoop uit die herhalende wisselwerking/navigasie-proses tussen motivering en werkswyses gerig tot die doelwit, wat deur positiewe terugvoering versterk en deur negatiewe terugvoering verminder word. Hoop is gerig tot doelwitbereiking. **Vasberadenheid** en die **volharding** in werkswyses en motivering (om te slaag in die doelwitverwesenliking) moet volgens dié outeur egter ook by die konsep hoop ingesluit word. (Sien Hoofstuk IV vir meer breedvoerige bespreking hiervan.)

Snyder (2000) beskou die langtermyn blokkasie van doelwitbereiking as gevolg van ras- en geslagdiskriminasie as die oorsaak van **apatie** wat aangetref word by vroue en sekere individue in benadeelde gemeenskappe. Volgens hom is die feit dat daar oor die algemeen geen ras- en geslagsverskille op die hoopskaaltellings (Snyder, 1994) aangetoon word nie te wyte aan die glasplafon-verskynsel (*glass ceiling*). Volgens hom verwag vroue en dié individue later dat nie alle of dieselfde geleenthede/doelwitte vir hulle bereikbaar is nie. Die doelwitte wat hulle as buite hul bereik beskou, word dus later nie meer as bereikbaar beskou nie. Dié individue mag dan hul doelwitte beperk tot net dié wat hulle beskou as bereikbaar. Die individue mag dan

dieselfde hoë hoop rapporteer vir dié doelwitte wat hulle wel as toelaatbaar/bereikbaar beskou. Snyder (1994) beskryf dit soos volg:

In this sense, hope may placate women, as well as others in our society for whom many goals are completely out of reach. This is a disturbing interpretation because while in the short run hope may contribute to women's sense of self-esteem in pursuing the available goals, in the long run it may only prolong sexism because some goals are not made more available...This may be an instance of persons of colour settling for less when they think of their goals (p. 66-67).

Laer hoop, wat oor die algemeen disproporsioneel aanwesig is by Spanjaarde en swart Amerikaners, skryf hy toe aan verbloemde sosiale beperkinge en openlike vooroordeel wat in die samelewing aanwesig is. Snyder (1994) noem in hierdie verband dat: "As such, the waypower, as well as the driving sense of willpower, may not develop in the minds of persons of colour. This may prove to be an example where the environment has had profound effects on the hope of large segments of our people" (p. 67).

Negatiewe toekomsverwagtinge is oorheersend in die kognitiewe denke/skemas van die hopeloses, volgens Snyder (2000). Die negatiewe, depressiewe individu het die vertroue in sy eie vermoëns om suksesvol sy doelwitte te verwesenlik, verloor. Hy glo sy mislukking is as gevolg van sy eie onbekwaamhede, sodat hy meer op ander aangewese raak. Die depressiewe persoon het nie ophou hoop op sy doelwitte nie, maar wel op sy vermoë om dit self te bereik. Hy ervaar 'n ernstige verlies aan wilskrag/motivering om sy doelwitte te bereik. Alhoewel sy planne geblokkeerd raak, is hy nog gepreokkupeer met sy doelwitte. As hy dus 'n hoë premie plaas op selfbekwaamheid, sal hy die ervaring van mislukking van sy doelwitbereiking in 'n erge graad ervaar, veral as hy in die verlede gewoonlik suksesvol was (Kwon, 2000; Melges & Bowlby, 1969; Sumerlin, 1997).

Geloof in eie bekwaamhede – die ervaring dat sukses tot 'n groot mate van eie bekwaamheid en harde werk afhang - maak 'n fundamentele komponent uit van 'n persoon se positiewe selfwaarde, aangesien hy in beheer van homself voel (Rutter, 1987; Seligman, 1990; Snyder,

2000). Volgens Kwon (2000) kan die hoopvolle individu gewoonlik verskeie oplossings vir 'n probleem visualiseer/“sien” en sodoende verminder dit die emosionele bedreiging wat hindernisse tot 'n belangrike doel gewoonlik vir die individu inhou. Wanneer 'n selfbekwaamheid-georiënteerde individu egter mislukking ervaar om sy poging om sy doelwitte te bereik, kan dit by hom tot 'n groter mate van angs of hopeloosheid lei, want hy verwag nou mislukking in stede van sukses (Snyder, 2000; Stotland, 1969). **‘n Individu se konseptualisering van sy toekoms is dus ‘n sleutelvoorspeller van sy gedrag.**

2.1.2.4 Toekomstyperspektief

Verlengde tydsperspektief (met ander woorde waar die persoon 'n toekomsingesteldheid het en nie net ingestel is op die hede nie) word met optimisme en aangename gevoelens verbind, terwyl 'n meer beperkte tydsperspektief korreleer met onaangename emosies, negatiwiteit en depressiwiteit. Navorsing oor psigopatologie en jeugmisdaad het 'n ingekorte tydsperspektief aanwesig by dié adolessente bevind (Doucette-Gates, 1999).

Die rol wat die **toekomstyperspektief** in die **huidige** gedrag van mense speel, word nog nie algemeen deur die gedragswetenskappe aanvaar nie. Die wetenskap vind dit problematies om dit wat nog nie plaasgevind het nie, as relatief en reeds aktief in die huidige tydraamwerk van individue te beskou. Die rol van die toekoms in die sielkunde is vir die eerste keer deur Tolman (1932) voorgestel deur middel van die begrippe **verwagting(e)** en **hoop**. Tolman het die twee begrippe gedefinieer as 'n aangeleentheid wat die opeenhoping van gebeure in die verlede, wat die toekoms voorspel, behels.

Sielkundiges benadruk die feit dat albei gebeure gesetel in die individu se verlede sowel as sy persepsie oor toekomstige dinge sy huidige **gedrag** determineer. Dit vind plaas deur 'n meewerkende (*instrumental*) verhouding, wat impliseer dat gebeure in die verlede sowel as die hede met die moontlikheid van positiewe of aanvaarbare uitkomst(e) in die toekoms verbind word (Doucette-Gates, 1999). Moontlike negatiewe uitkomst/mislukking wat onaanvaarbaar vir die individu is, kan deur hom verwag word en dan spits hy sy gedrag eerder daarop toe om die mislukking te vermy (Snyder, 2000). Dit is egter in die toekoms dat doelwitte wat deur

deursettingsvermoë en harde werk bereik kan word (bv. studie en beroepsbevordering), gerealiseer word. **Tydsperspektief behels dus ‘n kognitiewe dimensie sowel as ‘n fokus op tydvasstelling, naamlik verlede, hede en toekoms.**

Verskeie antropologiese en sosiale navorsingsresultate het **beperkte toekomstydsperspektief/-visie** by individue wat in ongunstige sielkundige, kulturele en sosio-ekonomiese omstandighede lewe, gevind. Dit mag byvoorbeeld meer aangepas vir sommige individue wees om die toekoms op te gee en in die hede te lewe - soos blyk uit navorsing gedoen onder Russiese adolessente alkoholiste. Dit mag meer realisties vir sommige lae sosio-ekonomiese groepe wees om geen planne te beraam of projekte vir die toekoms te beplan nie, gegewe al die deprivasie/beperkings wat hulle daagliks ervaar (Doucette-Gates, 1999; Melges & Bowlby, 1969).

‘n Toekomstydsperspektief of toekomsverwagtinge stimuleer langtermyn doelstellings en projekte waaraan beplan kan word. Doelwitte gesetel in die toekoms is meer motiverend vir individue met ‘n toekomsperspektief wat verder strek as die hede. Navorsing het getoon dat prestasie-gedrewe studente wat ‘n **meewerkende(*instrumental*) verhouding** (‘n bepaalde handeling lei tot ‘n spesifieke gevolg) tussen huidige akademiese studie en toekomstige beroepe waarneem, meer gemotiveerd is tot studie as dié studente wat nie hierdie verband kan waarneem nie (Doucette-Gates, 1999; Snyder, Cook & Curry, 1997).

Die dinamiese aspek van toekomstydsperspektief word gevorm deur die neiging om hoër waarde/bindingskrag toe te skryf aan doelwitte wat in die verre toekoms gesetel is. Die motivering geleë in die instrumentele handeling kan positief sowel as negatief wees. As die eienskappe van die huidige instrumentele handeling sterk negatief of selfs weersinwekkend vir die adolessent is, byvoorbeeld om te studeer, skool te gaan of te hou by konvensionele sosiale norme, sal dit die motivering om sekere doelwitte in die toekoms te bereik, byvoorbeeld om ‘n graad te behaal, ‘n bepaalde beroep te beoefen of om ‘n botsing met die gereg te vermy, beperk.

Indien die toekomstige doelwit egter sterker is as die negatiewe eienskappe van die meewerkende(*instrumental*) handeling, byvoorbeeld om te studeer, skool by te woon of om ondergrondse bedrywighede soos smokkelary te vermy, sal die individu heel waarskynlik

volhard in sy studies, skool bywoon en onwettige aktiwiteite vermy. Navorsing bewys dat die perspektiewe wat adolessente het ten opsigte van hul daaglikse ongunstige omstandighede rakende gesinne, families en buurte, sommiges oortuig dat die toekoms wat hulle voorstel of verwag, selfs minder belofte inhou as die hede (Doucette-Gates, 1999; Petersen, 2000; Snyder, 2000). Dit veroorsaak dat hulle dan nie die toekoms as vol belofte en positiewe moontlikhede beskou nie.

In die navorsing van Doucette-Gates (1999) is aangetoon dat daar 'n negatiewe verband bestaan tussen 'n jeugdige se ingekorte toekomstydsperspektief/toekomsvisie en viktimisering of verontregting deur ander, naamlik wanneer die jeugdige gebuk gaan onder die dreigemente, geweld, teistering en mishandeling van ander. Die individue wat minder aan hierdie verontregting of viktimisering blootgestel was, het verlengde toekomstydsperspektief of verwagtinge gesetel in die toekoms geopenbaar. Hulle kon dis nie net georiënteerd tot die hede lewe nie, maar ook fokus op toekomsverwagtinge wat verder die toekoms in gesetel is.

Dié navorsing ten opsigte van bende-aktiwiteite toon dat daar 'n verband bestaan tussen swak sosio-ekonomiese omstandighede en ingekorte tydsperspektief. Hoër selfwaarde was in hierdie navorsing verbind met laer vlakke van selfgerapporteerde depressie en angs sowel as 'n meer positiewe houding jeens die toekoms. Meer blootstelling aan die ervaring van verontregting het die selfwaarde van jeugdiges wat nie aan bendes behoort nie, in teenstelling met bendelede, beduidend verminder. Dit word toegeskryf aan die moontlikheid dat bendes beskermende strategieë aan bendelede bied om hul sodoende in staat te stel om die belewing van verontregting beter te hanteer.

Begrip vir die **akkumulerende gevolge** wat die blootstelling aan ongunstige omstandighede veroorsaak, kan slegs deur die bestudering van die **sosiale milieu/kulturele konteks** waarin die individu funksioneer, verkry word (Averill *et al.*, 1990; Doucette-Gates, 1999; Petersen, 2000; Snyder, 2000). Verdere navorsing is egter nodig om te bepaal hoe verskeie aspekte van bendelidmaatskap en jeugsubkulture sielkundige, emosionele en sosiale behoeftes by die individu bevredig. Baie sosiaal benadeelde jeugdiges beskou die toekoms as dat daar geen toekoms ná die hede is nie. Uitgestrekte geskiedenis van mislukkings en ingewikkelde sosiale

eise – wat te hoog is om persoonlik of as gesin aan te voldoen – dra by tot intense gevoelens van gebrek aan selfwaarde. In hierdie verband toon Doucette-Gates (1999) aan dat “Youth growing up in neighborhoods with little opportunity for meaningful and engaging work have no conventional referent point for organizing and scheduling their lives and limited means for achieving self-supported adulthood” (p. 82). Bykomend veroorsaak **werkloosheid** – wat vir adolessente (veral die skoolverlater) die verlies van tradisionele en betekenisvolle volwasse beroepsrolle inhou - die verskraling van hul sosiale identiteit, aangesien hul kanse om ‘n sosiale verwysingsraamwerk te vorm, ontnem word (Meeus, Dekovic & Iedema, 1997).

Tyd is ‘n sielkundige dimensie wat dikwels verwaarloos word in navorsing. Tyd, soos daar in hierdie bespreking daarna verwys word, behels ‘n spesifieke tyd in die lewe van die individu (adolessente ontwikkelingsfase), ‘n geskiedkundige tydvak (vroeë 21ste eeu) en ‘n spesifieke punt in ‘n ekologiese labirint wat die verskeie sisteme waarvan die individu gelyktydig deel van is, kruis (verwys hier na Figuur 2.1. en bespreking daarvan).

Die skoolverlater se persepsie dat die toekoms belofte inhou, is noodsaaklik om as motivering te dien om te volhard in sy huidige studies om matriek te slaag en sy skoolloopbaan sodanig suksesvol te voltooi sodat hy kan voortgaan om sy drome en ideale ten opsigte van sy toekomstige studie- en beroepskeuses te realiseer.

2.1.2.5 Skemas

Die **verlede** kan egter ‘n kragtige rol in die **huidige** funksionering van die individu speel deur verbloemde interaksie wat weerspieël word in sy waarneembare gedrag. Geheue bied aan die individu die krag van gedagtevooruitskouing – hy gaan die toekoms tegemoet met beelde waarin die verlede ingebou is (Melges & Bowlby, 1969). Hierdie psigologiese aktiwiteit staan bekend as skemas.

Die begrip skema bestaan uit twee aspekte, naamlik handeling en denke. Volgens Plug, Louw, Gouws en Meyer (1997) word die meervoudsvorm “skemas” meer algemeen gebruik wanneer na die handelingsaspek verwys word terwyl die meervoudsvorm “skemata” gebruik vir die

denkaspek. Skemas en skemata word albei deur akkommodasie gewysig. Skemata word gevolglik deur die individu ingespan om nuwe inligting in terme van sy reeds bestaande kennis te interpreteer.

Volgens die Switserse ontwikkelingsielkundige Jean Piaget (1972, 1977), wat die ontwikkeling van kognitiewe denke/**skemas** in die kinderontwikkelingsfase bestudeer het, is kognitiewe ontwikkeling kumulatief, met ander woorde **begrip groei uit dit wat reeds deur ondervinding geleer is**. Goleman (1985) sluit hierby aan deur te stel dat: “We have become who we are, learned what we know by virtue of the schemas we have acquired along the way. Schemas accure with time; the schemas we have at a given point are the end product of our particular private history” (p. 75).

Volgens Piaget (1972, 1977) is daar twee invariante of onveranderlike prosesse by die interaksie tussen die individu en sy omgewing (leefwêreld) aanwesig, naamlik **organisasie** en **aanpassing**. Deur organisasie word die kognitiewe struktuur in ‘n samehangende geheel geïntegreer. Sodoende word intelligente gedrag gekenmerk deur beplanning en deurdagte oorwegings. Deur aanpassing pas die individu aan by sy omgewing, maar terselfdertyd pas die omgewing (as gevolg van die wedersydse interaksie tussen die individu en sy omgewing) ook aan by die individu. Aanpassing behels twee komplementêre prosesse, naamlik **assimilasie** en **akkommodasie**. Deur die assimilasiëproses pas die individu nuwe gewaarwordinge uit sy omgewing in by sy bestaande kognitiewe strukture. Bestaande denkwyses word gebruik om nuwe inligting te interpreteer. **Verwagtinge** speel ook ‘n belangrike rol in die “inpas” van die nuwe ervaring by die kennis wat reeds opgedoen is uit die ondervindinge waaroor die individu beskik, byvoorbeeld waar die baba op ‘n baie jong ouderdom al sy moeder se voetstappe hoor en verwag om haar te sien (Bee, 1989). Akkommodasie is weer die proses waartydens die kognitiewe struktuur verander word sodat nuwe en vreemde ervarings en voorwerpe daarby kan inpas en die omgewing daardeur beter hanteer kan word.

‘n Skema stel die mens in staat om verder te gaan as die gegewe inligting. So byvoorbeeld weet iemand wat ‘n motor sien dat daar onder andere ‘n enjin, stuurwiel, remme en sitplekke is al is dit nie onmiddellik waarneembaar nie. ‘n Skema, net soos ‘n teorie, beliggaam verskeie

aannames wat as 'n gegewe met vertroue aanvaar word. Hierdeur kan interpretasies gemaak word wat verder as die onmiddellike bewyse gaan. Skemas is in 'n sekere sin **kognitiewe snelskrif**, aangesien dit kognitief blitssnel verwantskappe (tussen voorwerpe, gebeure en verhoudinge) kan oproep wat opgebou is uit ondervinding wat in die verlede opgedoen is. 'n Laer orde skema lei tot die snelle oproep van ander hoër orde skemas en omgekeerd. Net soos teorieë, is skemas onderworpe aan hersiening – teorieë wat hulself toets. Skemas funksioneer ten opsigte van klein sowel as groot dinge en is aanwesig op alle vlakke van funksionering en in alle grade van abstraksie. Dit verteenwoordig kennis op alle vlakke en omvat die kleinste besonderhede. Skemas is dus die organiserende dinamika van kennis (Goleman, 1985; Louw *et al.*, 1998; McGee, 1984; Stotland, 1969).

Die mens beskik ook oor die vermoë om onaangename feite en ondervindinge weg te bêre, te vermy en dit later te vergeet. Veël later word vergeet dat die inligting vergeet is en die repressie-sirkel (onderdrukking) word sodoende voltooi. Dit vorm geheue-leemtes – bekend as **lacunas**. Die mens beskik volgens Goleman (1985) oor die vindingryke vermoë om homself te mislei deur eerder onaangename gebeurtenisse in die vergetelheid te laat versink as om die bedreigende feite in die gesig te staar. Bewussyn werk langs parallelle ineengeskakelde spore – meestal buite die bewussyn. (Die kritieke besluit rakende wat behóórt en wat behoort nié die bewustheid te bereik nie, word in die onderbewussyn geneem).

Selfbewussyn sluit ook selfmisleiding in. Die onbewuste kan die bewuste bedrieg, oortuig of kul om saam te gaan met 'n gegewe handeling. “The unconscious, in other words, can manipulate the conscious mind like a puppeteer his marionettes” (Goleman, 1985, p. 241). Die menslike bewussyn van pynlike situasies en ondervindings word deur onderdrukking (wat die hoeksteen van alle verdedigingsmeganismes is) bewerkstellig. Die menslike geheue van pynlike ondervindinge kan met 'n ui vergelyk word. Daar is talle lae wat die kern (die pynlike ondervinding) bedek. Die diepste skemas is die moeilikste om na die oppervlak/bewussyn te bring. Psigiese blinders word volgens Goleman (1985) deur die menslike verstand ingespan om onaangename ondervindinge buite die bereik van die bewussyn te hou. Kollektiewe psigiese bedrog of misleiding kan egter ook plaasvind om byvoorbeeld politieke feite, oorloë, onderdrukking en skending van menseregte buite die geheueveld te plaas.

Vroeër is die akkurate waarneming van die werklikheid beskou as 'n voorvereiste vir geestesgesondheid, maar tans is die oortuiging dat illusies tog in 'n mate nodig is vir gesonde gedrag. Ware hoop word egter wel gekenmerk deur die persoon se aktiewe konfrontering van struikelblokke in vergelyking met valse of onrealistiese hoop wat gekenmerk word deur ontkenning van blokkasies (Kwon, 2000; Taylor, Kemeny, Reed, Bower & Gruenewald, 2000).

Hoop verskil van verskonings maak, maar die twee is wel verwant aan mekaar in die sin dat dit wyses is waarmee die individu met sy realiteit onderhandel om daarby aan te pas. Almal wil goed en in beheer voel en hul persoonlike teorieë oor hulself handhaaf. "The type of reality negotiation in which the linkage to bad acts is decreased is the assence of excusing, whereas increasing the linkage to positive acts is the essence of hoping" (Snyder, 1989, p. 137).

Navorsing oor psigologiese veerkrag of selfherstelvermoë bevestig dat kinders en adolessente verskillende kwesbaarhede en beskermingsisteme op verskillende ouderdomme openbaar. Babas is as gevolg van hul totale afhanklikheid van hul versorger hoogs kwesbaar vir die gevolge van die verlies van 'n ouer, die blootstelling aan 'n psigies beskadigde ouer of die mishandeling deur sy versorger. Masten en Coatsworth (1998) beskryf dit soos volg:

At the same time, infants are protected from experiencing some of the worst atrocities of war or the significance of what is happening. Adolescents, on the other hand, have much more advanced capabilities for adaptation in the world on their own, but they also are vulnerable to the experiences of loss or devastation concerning friends, faith, schools, and governments, and what these mean for their future, which would be well beyond the understanding of young children (p. 213).

Omdat die adolessent oor groter psigiese en intellektuele vaardighede as die jonger kind beskik, is hy egter ook meer kwesbaar vir teenspoed en trauma weens die feit dat hy meer insig en begrip het vir wat met hom gebeur – byvoorbeeld in die geval van verkragting. Risikofaktore en – prosesse het dus dieper en meer verreikende gevolge by adolessente as wat by baie jonger kinders te wagte is. Die adolessent is egter beter in staat om beskermingstrategieë en –

meganismes tot sy eie voordeel te fasiliteer as die jonger kind. In hierdie verband stel Rutter (1995) die volgende:

The focus here is not so much on what the experiences were actually like in childhood but rather on the way they are thought about in adult life...it is protective for people to accept the reality of their negative experiences, rather than to deny or distort what happened but to be able to focus on positive aspects and to incorporate the whole into their own personal schema (p. 85).

Skemas verander voortdurend deur die lewe van die individu – so ook beelde van die self. Sommige oorvleuel – niemand het net een ten volle geïntegreerde selfbeeld nie. ‘n Nuwe selfbeeld kan na vore kom en dominant raak. Trauma in die individu se latere lewe kan ‘n vroeëre selfbeeld aktiveer. So kan daar byvoorbeeld by ‘n volwassene wat bekwaam en selfstandig is ná ‘n traumatiese gebeurtenis ‘n onderliggende negatiewe selfbeeld van ontoereikendheid opgeroep word wat die persoon dan tydelik in onbekwame afhanklikheid laat verval.

Die menslike geheue is outobiografies. Die self is die skrywer daarvan – ‘n kragtige organisasie van skemas. Dit is hierdie skemas wat bepaal wat bedoel word met ek, my en myne. Dit kodifiseer die verhouding van die individu met sy omgewing (naamlik die mikro-, meso- en makrosisteme). Hierdie selfkonsepsisteem word stelselmatig sedert die kinderjare opgebou. Die oorsprong lê in die interaksie wat plaasvind tussen ouer en kind, gesin, portuurgroep en ander belangrike persone in die individu se lewe, asook gebeure. (Verwys hier na die bespreking van die ontwikkeling van die adolessente-selfkonsep in Hoofstuk III).

Na aanleiding van bogenoemde uiteensetting van toekomsverwagtinge en verbandhoudende begrippe kan die volgende gevolgtrekkinge gemaak word:

Die term **toekomsverwagtinge** sluit in die meeste gevalle die volgende psigiese aktiwiteite en konsepte in:

Doelwitte: Alle gedrag is behoeftebevrediging, wat impliseer dat die individu altyd 'n beplande doelwit nastreef. Doelwitte is kognitiewe voorstellings en is in die toekoms gesetel.

Motivering: Die strewe na 'n doelwit gaan gepaard met 'n bepaalde vlak van motivering. Indien 'n doelwit vir 'n spesifieke individu baie belangrik is, is sy motivering om dit te bereik hoog.

Werkswyse/aksie: Toekomsverwagtinge kan eers realiseer indien die persoon iets daaromtrent doen, dit wil sê die realisering van toekomsverwagtinge gaan gewoonlik gepaard met 'n bepaalde gedragsaksie.

Toekomstydsperspektief: Alle menslike funksionering, naamlik gevoelens, denke en gedrag en dus ook toekomsverwagtinge, moet altyd teen die agtergrond van 'n bepaalde tydsdimensie gesien word. Die verlede en hede het 'n bepaalde invloed op 'n individu se toekomsverwagtinge. Dit is moontlik dat 'n individu se verwagtinge met die verloop van tyd kan verander, omdat individue aan ander lewensomstandighede blootgestel word wat sy skemas (kognitiewe denke) beïnvloed.

Skemas: Dit veronderstel die persepsie of houding wat 'n individu teenoor homself, mense, voorwerpe en gebeure het en is gevorm deur ervarings in die verlede.

Hoop: Dit verteenwoordig daardie gemoedstoestand wat by die individu teenwoordig is wat 'n positiewe of negatiewe gevoel oor sy toekomsverwagtinge kan meebring.

Na aanleiding van die voorafbespreking en interpretasie van die term *toekomsverwagtinge* soos dit in hierdie navorsing gebruik sal word, word dit kortliks soos volg saamgevat:

Die term *toekomsverwagtinge* soos dit by die individu kan voorkom, is die resultaat van die interaksie tussen psigiese prosesse soos doelwitte, motivering, skemas, tydsperspektief en hoop. Gewoonlik het dit bepaalde werkswyse(s) of aksie(s) tot gevolg.

2.1.3 Toekomsverwagtinge en konteks van die adolessent: 'n Ekologiese sisteembenadering

Aangesien die individu wat sekere toekomsverwagtinge openbaar, dit altyd in 'n bepaalde konteks doen, word die ekologiese sisteembenadering gebruik om na die verskillende kontekste van die adolessent – in hierdie geval die **skoolverlater** – te verwys.

Die ekologiese sisteem omvat die onafgebroke wisselwerking/dinamiese interaksie wat bestaan tussen die individu en sy omgewing en omsluit bykomend alle sisteme wat buite die individu in sy omgewing bestaan en wat direk of indirek 'n invloed op hom uitoefen. Dit sluit ook die onderlinge verhoudinge tussen al die verskillende sisteme in. Hierdie onderlinge verhoudinge tussen die individu en sy omgewing is interafhanklik en ononderbroke. Aangesien hierdie studie fokus op die skoolverlater wat in sy adolessente stadium verkeer, is die werke van Bronfenbrenner (1979, 1989) van wesentlike belang vanweë sy ekologiese raamwerk wat hy van toepassing gemaak het op menslike ontwikkeling.

Hierdie raamwerk dien as grondslag vir die meeste navorsing wat in Ontwikkelingsielkunde gedoen word en wat op die ekologiese benadering gebaseer is (Allen, 1990). Bronfenbrenner en Crouter (1983), asook Kumpfer (1999) het ook die gebruik van (sosiale) ekologiese modelle of persoon-konteks modelle aanbeveel wanneer die verhouding tussen kontekstuele risiko- en beskermingsfaktore, intervensie-prosesse (*intervening processes*) en individuele eienskappe bestudeer word.

Bandura (1989) brei hierop uit deur daarop te wys dat sosiale leer nie net plaasvind deur klassieke waarneembare gedrag nie, maar ook deur middel van onbewustelike waarneming, die navolging van ander persone of rolmodelle, nabootsing en identifikasie - soos dit in menslike ontwikkeling plaasvind. Bandura het deur navorsing byvoorbeeld aangetoon dat aggressiewe gedrag deur jong kinders aangeleer word deur die blote waarneming van aggressiewe rolprente. King (2000) voeg hierby dat die harde en gewelddadige sosiale konteks of lewensomstandighede waarin sommige kinders en adolessente lewe, asook hul onstabiele binding met hul versorgers

(sommige het letterlik niemand wat hulle versorg nie en woon op straat) en die verwerping deur hul portuurgroep of bendelede bydra tot 'n vermindering van eie skuldgevoelens oor hul misdrywe en selfs 'n **gebrek aan empatie vir hul slagoffers tot gevolg het**. Afgesien daarvan dat baie jeugoortreders nie oor die vermoë van selfbeheersing (*self-regulatory ability*) beskik om hulle van gewelddadige optrede te weerhou nie, voorsien hul sosiale omgewing ook nie die eksterne kontroles, beskerming en ondersteuning om te vergoed vir hul psigiese tekortkominge nie. Rutter (1995) het sy navorsing toegespits op die psigososiale risikofaktore en -meganismes, die beskermingsfaktore en -meganismes en die akkumulerende gevolge aanwesig in die dinamiese interaksie tussen die individu en sy ekologiese omgewing/konteks.

Die omgewingskonteks waarbinne die individu funksioneer, oefen 'n sterk invloed uit ten opsigte van risiko- en psilogiese selfherstelprosesse. Aspekte rakende die gesin, buurt, skool en portuurgroep (mikro-, meso-, ekso- en makrosisteme – Figuur 2.1 verwys) het 'n besondere impak op die sosialiseringproses van die adolessent. Wanneer akute en kroniese stressore voorkom, kan die omgewingskonteks die negatiewe impak op die individu buffer (versag) of vererger.

Hoë-risiko adolessente lewe gewoonlik in hoë-risiko omgewings wat gewoonlik nie so ondersteunend ten opsigte van positiewe lewensaanpassings is nie. Armoede verskraal geleenthede en lei meestal tot gedepriveerde psigososiale omgewings. Hoë-risiko omgewings word gewoonlik deur die individu se gesinsomstandighede geskep. Hoë-risiko is duidelik waarneembaar uit die hoë egskeidingsyfer, kinders wat gebore en grootword in enkelouergesinne met ouers wat dikwels self nog skoolgaande kinders is, hoë voorkoms van tienerswangerskappe, kindermishandeling en armoede wat in die sosiale milieu aanwesig is.

Daar bestaan uiteenlopende sienings ten opsigte van die definiëring van hoë-risiko omgewings. Die meeste beskou die hoë-risiko as geleë in die omgewing, byvoorbeeld disfunksionele gesinne, eerder as geleë in die intrinsieke eienskappe van die individu, soos persoonlike riskante gedrag. Demografiese gegewens byvoorbeeld armoede, minderheidstatus en buurte met hoë voorkoms van misdaad word gewoonlik as aanwysers van hoë-risiko status beskou. Dit is egter belangrik dat onderskei word tussen dié faktore waaroor die adolessent beheer kan uitoefen, soos om 'n

eksamen te slaag, en dié faktore wat gewoonlik buite sy beheer is, byvoorbeeld sy ras, egskeiding van sy ouers, dood van 'n ouer of 'n disfunksionele ouer (Gray-Little & Hafdahl, 2000; Kumpfer, 1999).

Kinders en jeugdiges wat oor psigologiese selfherstelvermoëns beskik, is egter in staat om ten spyte van hoë-risiko omgewings mikro-beskermingsnise te vind wat inherente groei-moontlikhede inhou. Dit blyk verder uit die navorsingsresultate van Masten en Coatsworth (1998) dat dieselfde kragtige aanpassingsisteme ontwikkeling beskerm in gunstige én ongunstige omstandighede. Dit is dus reeds intrinsiek in die individu of ekstern in sy ekologiese sisteem aanwesig. Die potensiaal is dus reeds aanwesig en word nie nuut in ongunstige omstandighede geskep nie. Sommige kinders en adolessente openbaar verrassend toenemende psigiese veerkrag of selfherstelvermoëns ten tye van trauma en negatiewe psigososiale omstandighede. Goeie aanpassingsvermoëns word reeds vroeg gedurende die kinderfase vasgelê tydens die interaksie tussen die kind en sy omgewing – veral soos vasgelê in sy verhoudinge met sy ouers (Masten & Coatsworth, 1998).

Volgens Von Bertalanffy (1968, 1971, 1972) se algemene sisteemteorie en Bronfenbrenner (1979, 1989) se ekologiese sisteembenadering is alle individue gelyktydig lede van verskeie sisteme. Bronfenbrenner (1979, 1989) het sy teorie op dié van Lewin (1951) gebaseer en verder van toepassing op menslike ontwikkeling gemaak. Volgens 'n ekologiese verwysingsraamwerk word die omgewing gekonseptualiseer in terme van **vier hiërargiese strukture of sisteme** wat die onmiddellike omgewing omsluit, naamlik **mikro-, meso-, ekso- en makrosisteme** (Figuur 2.1 verwys). Die sosiale raamwerk/omgewing waarin die individu, in hierdie geval die adolessente skoolverlater, hom bevind is nie 'n statiese veld nie, maar daar is 'n voortdurende interaktiewe wisselwerking tussen die individu en sy omgewing aanwesig. Die individu se gedrag kan nie meer as 'n stimulus-respons reaksie benader en beoordeel word nie, aangesien navorsing bewys het dat 'n dinamiese ekologiese intra-interpersoonlike/psigo-sosiale benadering meer gepas is.

Die **mikrosisteem** is die **primêre sisteem** en sluit verhoudinge met ouers of plaasvervanger-versorgers en gesin in. Wat hier van kritiese belang is, is hoe die individu sy onmiddellike

omgewing ervaar, veral ten opsigte van sy gesinstruktuur. ‘n Gevoel van veiligheid en sekuriteit is van kernbelang en sluit alle kommunikasie en interpersoonlike verhoudinge in (Baumeister & Leary, 1995).

Die mesosisteem bestaan uit ‘n samestelling van mikrosisteme, byvoorbeeld verhoudinge by die skool met onderwysers en maats, asook interaksie tussen ouers en skool, kerk en gesin en sport en kultuurverhoudinge. Interaksie tussen al die subsisteme is baie belangrik vir die belewing van welstand by die adolessent.

By die **eksosisteem** is die adolessent nie noodwendig ‘n aktiewe deelnemer van die sisteem nie, maar enige verandering in hierdie sisteem beïnvloed die ontwikkeling van die adolessent. Voorbeelde is ‘n verandering in die werksomstandighede van die broodwinner of wanneer die ouers se ondersteuningsnetwerk van vriende en familie verswak of verval. Die swart Suid-Afrikaanse adolessent se ouers, veral die broodwinner, is dikwels weens die feit dat werksgeleenthede meestal buite die swart woongebiede beskikbaar is, afwesig of verwyderd uit die onmiddellike eksosisteem, wat negatiewe gevolge inhou vir die ouer-kind verhouding (The State of South Africa’s Population Report 2000. Population, Poverty and Vulnerability, 2000).

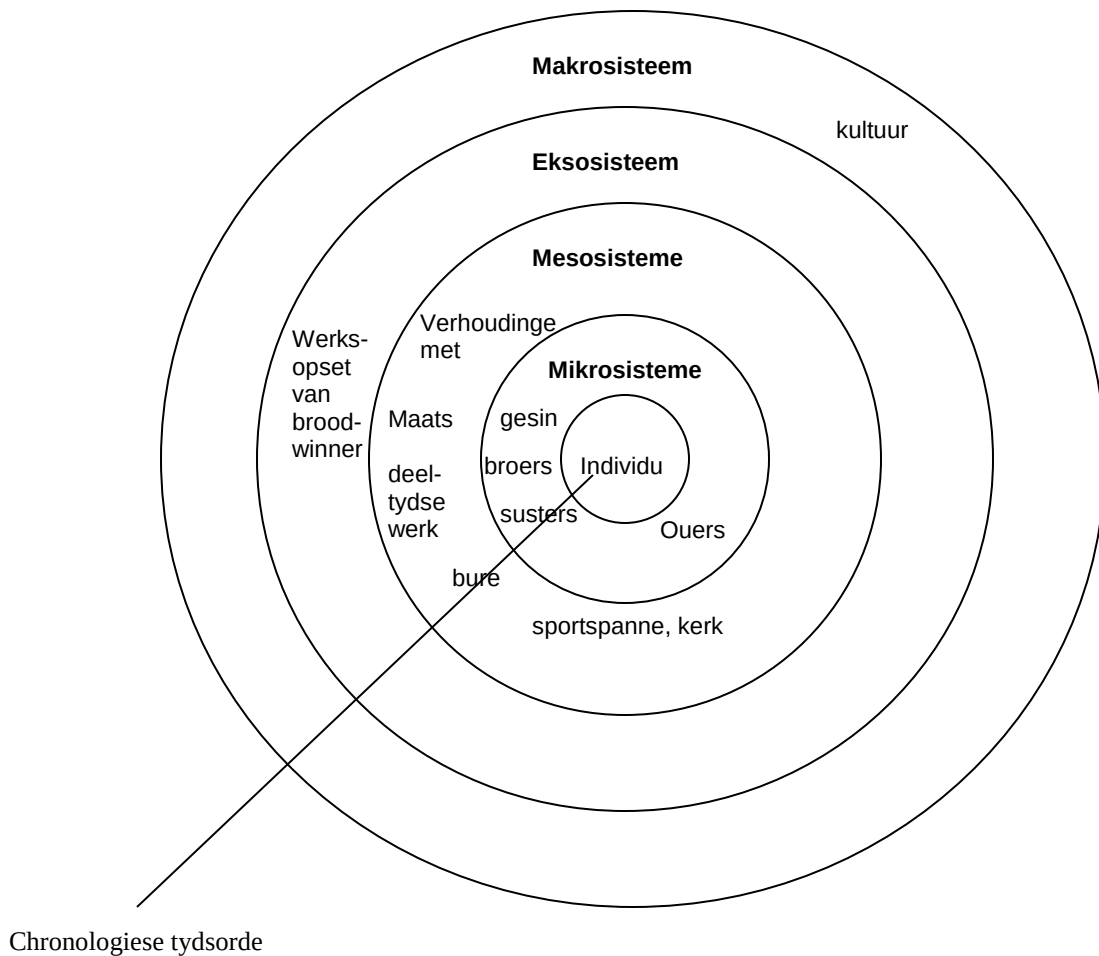
Bronfenbrenner (1979) se viervlakkige hiërargiese model is egter meer toepaslik op gemiddelde Westerse gemeenskappe. In kleiner en meer intieme gemeenskappe waar al die lede mekaar ken (byvoorbeeld swart gemeenskappe in stamverband, plaaswerkers en klein plattelandse dorpie) is die verhouding tussen mikro- en makrosisteme meer direk, wat die meso- en eksosisteme se grense laat vervaag.

Kultuur vorm egter die **matriks** of die **makrosisteem** waarbinne alle sosiale aktiwiteite in ‘n bepaalde gemeenskap plaasvind (Kaplan & Sadock, 1991). Sleutelemente soos norme, rolle, sosiale status, ideologieë, stereotipes, sosiale waardes, kennisuitruiling, aanvaarde gedrag, kortom, alles waarmee die adolessente sin uit hul lewens maak en hul identiteite vestig, word hierin saamgevat. In die woorde van Beukes (1994) kan dit soos volg gestel word:

Die makrosisteem verwys na die konsekwentheid (ooreenstemming) in vorm en inhoud wat gemeenskaplik in die laer sisteme (mikro-, meso- en ekso-) bestaan, of wat kan bestaan op die vlak van 'n subkultuur of kulture as geheel, tesame met enige geloofsoortuiginge of ideologieë. Dit kan byvoorbeeld neerslag vind in gemeenskappe, geloofsoortuigings of die aanhang van gemeenskaplike ideologieë binne 'n bepaalde gemeenskap. (p. 24-25)

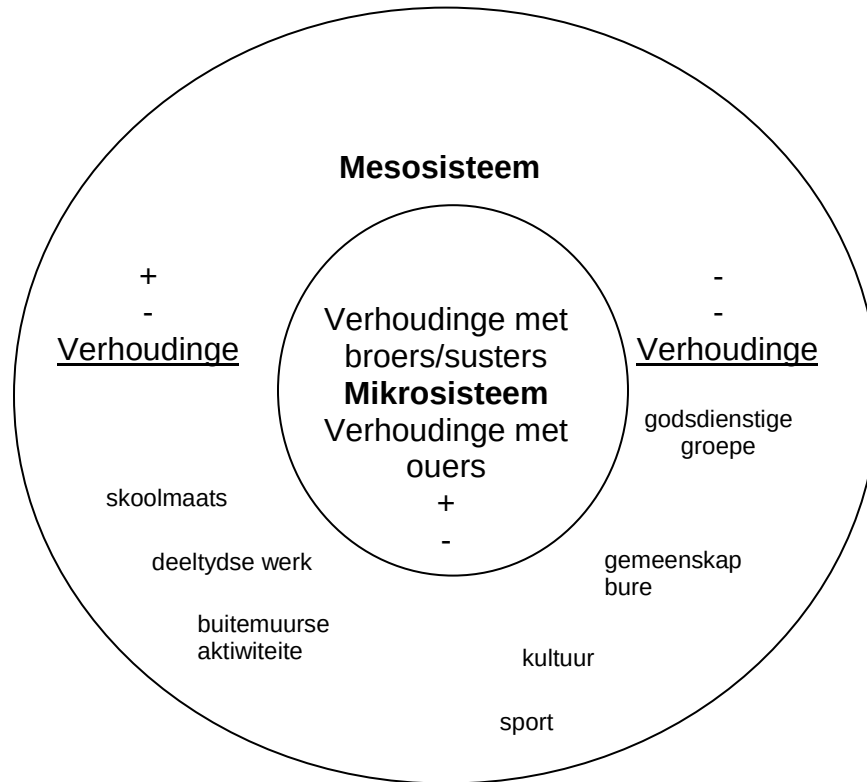
Die makrosisteem omsluit alle eksterne sisteme in die leëwêreld van die adolessent, dit wil sê alles geleë *buite* die adolessent. Dié verskillende sisteme (mikro-, meso-, ekso- en makro) is in voortdurende ononderbroke wedersydse wisselwerking – nie net met mekaar nie, maar ook met die individu. Daar is dus ononderbroke wisselwerking tussen die individu/adolessent en sy omgewing. Menslike gedrag bestaan dus uit 'n komplekse, interverweefde interaksie van verskeie sisteme. Die invloed van die gemeenskap (meso-, ekso- en makrosisteme), soos onder andere geweld in hoë-risiko gemeenskappe (King, 2000), gesinsfaktore soos huweliksrusies, gesinsdisharmonie en geweld, speel 'n belangrike en bepalende rol in adolessente se lewens. Negatiewe ouer-kind verhoudinge word as die sleutelfaktor deur verskeie navorsers en teoretici beskou wat tot psigopatologiese gedrag by adolessente kan lei. Hoofsaaklik gaan dit daaroor of die adolessent vatbaar vir hopeloosheid raak of nie (Melges & Bowlby, 1969; Louw *et al.*, 1998).

Volgens Rutter (1987, 1995) en Louw *et al.* (1998) verhoog 'n positiewe ouer-kind verhouding die selfwaarde van die adolessent, wat 'n beskermende effek tot gevolg het. Beskerming beskou hy as geleë in die aanpassingsveranderinge wat volg op suksesvolle hantering van risiko's en stres en nie in die ontvlugting of vermyding van risiko's nie. Rutter beskou gesonde gesinsinteraksie en ouerlike aandag en streng toesig in hoë-risiko omgewings as 'n beskermingsfaktor wat die risiko vir jeugmisdaad verminder. Die belangrikheid van die ondersteuning wat verwerpte en verwaarloosde adolessente ontvang in die positiewe verhoudings met ondersteunende volwassenes in hul gemeenskappe, is van onskatbare waarde om hul selfwaarde te herstel. Bogenoemde bespreking kan aan die hand van 'n ontleende skematiese voorstelling van Branch (1999) soos volg voorgestel word:

Figuur 2.1: Die mikro-, meso-, ekso- en makrosisteme aanwesig in die leefwêreld van die adolessent (aangepas uit Branch, 1999, p. 5)

Die punt in tyd wat deur alle sisteme sny, is die tyd wat nou hier van toepassing is. Die adolessent wat byvoorbeeld besig is om hom sielkundig van sy ouers te onderskei, mag verlies in die mikrosisteme – wat sy ouers behels – ervaar, terwyl hy weer geborgenheid in die mikrosisteme wat sy vriende en portuurgroepe behels, ondervind. Dieselfde omstandighede kan aanwesig wees in die mesosisteme (bv. skool, kerk, gesin, gemeenskap) wat gemengde positiewe en negatiewe of slegs positiewe of slegs negatiewe ondervindinge kan behels.

Figuur 2.2: 'n Skematiese voorstelling van die wisselwerking tussen die verskillende sisteme (aangepas uit Branch, 1999, p. 6)

Figuur 2.2 is 'n skematiese voorstelling van 'n hipotetiese geval. Dit illustreer dat 'n individu, in hierdie geval 'n adolessent, op dieselfde tydstip uiteenlopende boodskappe rakende homself van verskillende sisteme ontvang. 'n Gedeeltelike determinant rakende die aard van die boodskappe wat die adolessent ontvang, is waar die punt in tyd geleë is in die sisteem waarin dit voorkom, byvoorbeeld of die vriende in die mikrosisteem nuwe- of langtermyn vriendskappe is.

Volgens Branch (1999) bepaal die presiese tyd in die lewe van 'n sistemiese verhouding tot 'n groot mate die soort boodskap wat gegee word en hoe belangrik dit deur die adolessent waargeneem/ontvang sal word. Negatiewe ondervindinge en verhoudinge in die mesosisteem is baie belangrik vir adolessent – gemeet hul reaksie daarop. Sosiale sanksies (bv. die gemeenskap se negatiewe siening en houding jeens spesifieke persone en organisasies soos bendes) speel ook 'n groot rol om die individu te oortuig om aan iets te behoort of nie. By die vorming van

subgroepe en bendes internaliseer adolessente en jeugdiges dikwels die oortuiging dat daar geen toekoms vir hulle is nie – die toekoms is nou. Tyd en tydsberekening is kritiese elemente in adolessente se lewens. Branch (1999) sluit hierby aan deur te sê dat “The time in the lives of the subjects in which the messages about possibility and the future are given is critical” (p. 6).

Tydsberekening is baie belangrik: As die negatiewe terugvoering baie vroeg in die ontwikkeling van die adolessent plaasvind wanneer hy nog nie oor die kognitiewe vermoë beskik om die boodskap as negatief te interpreteer nie, sal hy die boodskap internaliseer. Gevolglik sien hy homself deur die oë van ander, terwyl hy dink dat dit sy eie mening is (byvoorbeeld kinders en ouers wat oorafhanklik van die groter gemeenskap en hoofinstellings soos skool en kerk vir rigting is). Wanneer hy egter reeds ‘n positiewe beeld van homself ontwikkel het en later negatiewe terugvoer oor homself ontvang, is die gevolge anders. Dit is dus belangrik hoe en wanneer jong adolessente op sosiale boodskappe reageer (Doucette-Gates, 1999).

Navorsing dui daarop dat swart Amerikaners en gedepriveerde jeugdiges geneig is om oor ‘n beperkte vermoë te beskik om behoeftebevrediging uit te stel. Hulle verlang onmiddellike beloning/bevrediging. Hulle beskik oor ‘n verkorte tydsperspektief en skryf hul suksesse eerder toe aan toeval, die noodlot en geluk as aan eie vermoëns. Hulle is eerder gefokus op die bevrediging van behoeftes in die hede as dié geleë in die toekoms (Melges & Bowlby, 1969; Snyder, 2000).

Seuns, ongeag etnisiteit en ras, toon ‘n meer beperkte vermoë om behoeftebevrediging uit te stel as meisies. Die behoefte aan materiële dinge of sielkundige beloning is wat jong adolessente dryf. Hulle wil soos hul portuurgroep wees en aan sosiale norme voldoen. Hulle wil dieselfde materiële simbole en sukses as hul portuurgroep besit. By lae sosio-ekonomiese groepe verkeer bendes in die dilemma om óf vir ‘n goeie lewe in die toekoms te werk deur skool te gaan óf om goed in sport te presteer wat later hopelik sal lei tot ‘n goeie volwasse lewe óf om nou in die hede betrokke te raak by ‘n bendelewe wat onmiddellike verbeterde finansiële omstandighede tot gevolg het. **Inherent in die adolessent se dilemma is sy behoefte aan hoop en verbondenheid** (Branch, 1999).

Navorsing dui daarop dat die **toekoms** vir baie adolessente **geen hoop** inhou nie weens die feit dat hulle **verlede** so verarmd en beperkend was. Dit word as rede voorgehou waarom sodanige jeugdiges net vir die hier en nou lewe. Langtermyn doelstellings maak vir hulle geen sin nie. Al hul psigiese en fisieke energie word spandeer op onmiddellike bevrediging, oftewel korttermyn doelwitte (Doucette-Gates, 1999).

Effektiewe aanpassing tot die omgewing word deur die term **bekwaamheid** beskryf. Alhoewel die term in die sielkunde verskeie betekenisse het, verwys dit in die algemeen na 'n patroon van redelike sukses met hoof ontwikkelingstake, naamlik wat as toepaslik vir 'n gegewe ouderdom en in samehang met die individu se kultuur, samelewing en tyd beskou word. Dieper beskou, verwys dit na spesifieke domeine van sukses of prestasie op die gebied van byvoorbeeld akademie, portuurgroep-aanvaarding en sport. Dit verwys na 'n goeie prestasie-rekord, asook dat die individu oor die vermoë beskik om goed in die toekoms te presteer. Dit verwys na goeie aanpassing en nie noodwendig na uitsonderlike prestasie nie. Bekwaamheid verwys na die komplekse interaksie tussen die adolessent en sy omgewing – wat natuurlik verander soos die adolessent groei en verander, asook wanneer sy omgewing verander.

Soos die adolessent ouer word en aan ander en meer uitdagings blootgestel word, verander die kontekste waarin hy suksesvol moet funksioneer om sy bekwaamheid te bewys. Die adolessent se persoonlike vermoëns sowel as die aard van sy omgewing bepaal sy bekwaamheid. 'n Adolessent kan op 'n meer gevorderde vlak funksioneer wanneer hy struktuur en ondersteuning ervaar van 'n bekwame volwassene – 'n proses wat deur Vygotsky *scaffolding* / 'steierwerk' genoem word (Masten & Coatsworth, 1998). 'n Individue kan in een konteks as bekwaam geag word en onbekwaam in 'n ander. Net so kan 'n bekwame kind onsuksesvol wees in 'n huidige ekologiese omgewing as gevolg van struikelblokke tot die moontlikhede vir prestasie – soos wat dikwels die geval by onderdrukte groepe in samelewings is.

2.1.4 Gevolgtrekkings

Na aanleiding van bogenoemde uiteensetting ten opsigte van die wisselwerking tussen die adolessent en sy omvattende ekologiese sisteme kan die volgende gevolgtrekkings in verband hiermee gemaak word:

- * Dit is nie net by die ontwikkeling van normale ontwikkelingsuitkomst wat die uiters belangrike verhouding en wisselwerking tussen die ontwikkelende adolessent en sy ekologiese sisteem / sosial konteks van belang is nie. Dit is veral ook in negatiewe gedepriveerde (risiko) omstandighede van belang waar voorkoming en selfs intervensie noodsaaklik is om adolessente te ondersteun om ten spyte van uiters negatiewe lewensomstandighede tog goeie ontwikkelingsuitkomst te bereik en te groei tot bekwame en wetsgehoorsame landsburgers. Dit is in die belang van die samelewing én die individu dat langtermyn negatiewe gevolge wat volg op trauma-blootstelling tot die minimum beperk word en algehele psigiese herstel nagestreef word.
- * Adolessente ontwikkel in verskeie sosiale kontekste - dinamiese sisteme soos sy gesin, skool, portuurgroep, sportgroepe, godsdienstige verenigings, kulturele en vele ander sosiale instellings en groepe. Elke konteks is 'n potensiële bron van beskermings- sowel as risikofaktore en –meganismes wat elk op hul beurt akkumulerende gevolge inhou. Adolessente en kinders word nie net beskerm deur hul intrinsieke psigologiese selfherstelvermoëns nie, maar ook deur interaksie met ander volwassenes en portuurgroepe, deur hul eie besluite en keuses, asook deur hul eie vermoëns en bekwaamhede en die ervaring van eie kontrole en beheer, naamlik suksesvolle bereiking van lewenstake. Beskermingsfaktore en –meganismes en –prosesse wat in die sosiale konteks aanwesig is, speel ook 'n belangrike rol om die adolessent te beskerm en te rig - veral in hoë-risiko omgewings.
- * Die adolessent se vermoëns (veral intellektuele vermoëns) en bekwaamhede, asook die aard van die kontekste waarin hy opgroei, sal sy aanpassing beïnvloed. Alhoewel die adolessent deur sy gedrag sy bekwaamheid in sekere ontwikkelingstake moet toon, is dit

ook sy sosiale omgewing wat geleenthede hiertoe verleen of belemmer. In die algemeen reflekteer ontwikkelingstake verskeie breë domeine van verwagte bekwaamhede in die sosiale konteks waaraan normatief voldoen moet word. Binne elke domein is 'n veronderstelde ontwikkelingsproses ter sprake.

- * Elke ontwikkelingsfase vereis egter ander aanpassings en bekwaamhede, aangesien die ontwikkelende individu veranderde behoeftes ervaar.
- * Die kwaliteit en sekuriteit van die verhouding tussen die adolessent en sy ouers/versorgers is van kernbelang en vorm die basis vir ander sosiale interaksie tussen die adolessent en sy samelewing. Die kwaliteit van hierdie kernbelangrike mikrosisteem voorspel tot 'n groot mate die sukses van latere ontwikkelingstake.
- * Positiewe verhoudinge met portuurgroepe voorspel toekomstige sosiale bekwaamheid. Ouerlike leiding, asook die selfbeheervermoë van die adolessent speel 'n baie belangrike rol in sy huidige en toekomstige sosiale aanpassing.

2.2 Psigofortologie

2.2.1 Inleiding

Aangesien **toekomsverwagtinge** (gesien as 'n sielkundige konsep) die klem meer laat val op die gesonde sielkundige funksionering van die mens, sal dit meer gepas wees om hierdie verskynsel binne die teoretiese raamwerk van die gesondheidsielkunde te beskryf. Hierdie benadering geniet die afgelope dekade internasionaal besondere aandag en word tans saamgevat onder die oorkoepelende term psigofortologie. Psigofortologie is die teenpool van psigopatologie.

Voor die Tweede Wêreldoorlog het sielkunde drie duidelike opdragte gehad, naamlik die genesing van geestesiektoestande, om die lewe van alle mense meer produktief en bevredigend te maak en die identifisering van menslike vermoëns. Na dié oorlog het sielkunde hoofsaaklik gefokus op die psigopatologieë aanwesig by mense – geskoei op die raamwerk van die mediese

wetenskap. Hierdie toespitsing op psigopatologie is hoofsaaklik teweeggebring deur die beskikbaarstelling van finansiële bydraes vir navorsing daarvoor. Gevolglik is geestestoestande wat voorheen onbehandelbaar was, geïdentifiseer en kan dit vandag genees of ten minste beheer word. Ongelukkig is twee fundamentele opdragte van die sielkunde, naamlik om die lewe van mense te verbeter en om menslike aanlegte en bekwaamhede te bevorder, agterweë gelaat. Die normaal aangepaste individu is gevolglik nie bestudeer nie.

Sedert die 1990's het belangstelling egter toegeneem in die positiewe sielkunde en het die fokus verskuif na die bestudering en bevordering van positiewe eienskappe by die mens, asook die nastrewing van die voorkoming van psigiese afwykings. Positiewe sielkunde omsluit 'n wye veld, naamlik die psigiese welstand, tevredenheid en voldoening met die verlede, hoop en optimisme vir die toekoms en geluk in die teenswoordige. Op individuele vlak fokus dit op positiewe individuele eienskappe, oorspronklikheid, toekomsgerigtheid, spiritualiteit, begaafdheid en aanlegte, asook wysheid. Op interpersoonlike vlak is die klem op gemeenskapsbelange en om beter burgerskap te ontwikkel, naamlik verantwoordelikheid, altruïsme, beleefdheid, redelikheid, verdraagsaamheid en werketiek (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000; Snyder, 1989, 2000). Kortom, suksesvolle groei en gesonde interpersoonlike verhoudinge.

Om die begrip **psigofortologie** goed te kan begryp word die historiese aanloop tot die term kortliks bespreek. Twee konsepte – salutogenese en fortigenese – is begrippe wat gebruik word om na psigofortologie te verwys. Hierdie begrippe word vervolgens bespreek.

2.2.2 Salutogenese

Antonovsky (1979) het die term **salutogenese** bekend gestel, afgelei van die Latynse woord **salus** wat gesondheid beteken en die Griekse woord **genesis** wat oorsprong beteken. Hy het verkies om nie patologie te bestudeer nie, maar eerder gesondheid as siektetoestande na te vors. In 'n poging om te verklaar waarom sommige individue steeds positiewe ontwikkelingsuitkomst behaal ten spyte van stressore waaraan hulle blootgestel word, het

Antonovsky (1979) die konstruk **koherensiesin** bekend gestel – alhoewel Piaget (1972, 1977) hierdie term ook reeds ten opsigte van sy kognitiewe ontwikkelingsteorie gebruik het.

Koherensiesin maak die sentrale konstruk van Antonovsky se salutogene teoretiese model ten opsigte van psigologiese welstand uit. Hiermee saam het hy die konstruk **weerstandbronne/***generalized resistance resources* (GRR'e) beskryf as enige eienskap van 'n persoon, groep, subkultuur of gemeenskap wat die oorkoming van stressore fasiliteer. Volgens Antonovsky (1979, 1987a, 1987b, 1987b, 1991) is koherensiesin 'n **gesondheidsoriëntasie** (*dispositional orientation*) wat veronderstel is om gesondheid en kragte/sterktes met betrekking tot die mens uit te lig, aan te moedig en te versterk. Hierdie dinamiese aspek van psigologiese funksionering behels kognitiewe-, affektiewe-, motiverings- en gedragsaspekte en bestaan uit drie verweefde komponente, naamlik **verstaanbaarheid, hanteerbaarheid/beheerbaarheid en betekenisvolheid**. 'n Individue se **koherensiesin** behels eerder 'n persoonlike lewensoriëntasie waarvolgens hy sy **algemene weerstandbronne** benut om stres te kan hanteer (Van Eeden, 1996). Sodoende kan die individu verseker dat die gevolge van lewenstres neutraal of selfs salutêr is en dat psigologiese gesondheid behoue bly en bevorder word.

2.2.3 Fortigenese

Volgens Strümpfer (1995) word die term salutogenese te wyd veralgemeen wanneer dit as 'n metafoor vir die individu se algemene welstand gebruik word. Die term *fortigenese* is volgens hom meer omvattend en meer holisties as *salutogenese*. Strümpfer laat die klem val op die **krag/sterktes** wat in alle lewensfere nodig is om effektief te funksioneer.

Fortigenese dui op die oorsprong/bronne van sterktes (afgelei van die Latynse woord *fortis* wat sterk en die Griekse woord *genesis* wat oorsprong beteken). Waar salutogenese op die oorsprong van gesondheid dui, verwys die konsep fortigenese egter na die oorsprong van krag van gesondheid in die algemeen. Dit onderstreep Antonovsky (1979) se siening dat daar 'n klemverskuiwing moet wees van die negatiewe (patogene) na die positiewe (salutogene) perspektief.

Strümpfer (1990) het drie gevolge voorsien vir die mensbeskouing volgens die salutogenese paradigma/denkraamwerk, naamlik dat weggedoen word met die digotomiese siening dat die mens as óf siek óf gesond beskou word, asook van die aanname dat stressore inherent skadelik is en dat die positiewe potensiaal (volgens die salutogenese benadering) van stressore erken word. In die sielkunde is daar toenemende belangstelling in die vraag hoe mense steeds ten spyte van chaos en terugslae hul integriteit kan behou en hul lewensdoelwitte bereik en hoopvol bly. Die ingesteldheid en fokus op patologie het die sielkunde swak voorberei op die voorkoming van psigiese afwykings en die behoud en handhawing van normaliteit/psigiese ewewigtheid.

Tans is navorsing in sielkunde egter eerder gerig op die sterktes en selfherstelvermoë van die mens. Die individu word nie meer as passief en handelend op eksterne stimuli gesien nie. Die individu word beskou as ‘n besluitnemer wat **keuses** kan uitoefen met voor- en afkeure (De Jong & Berg, 2002; Saleeby, 1997; Wissing & Van Eeden, 1998).

2.2.4 Psigofortologie

Na aanleiding van die navorsing van Antonovsky (1979, 1987a, 1987b, 1991), asook dié van Strümpfer (1990, 1995), en om die term fortigenese ‘n meer sielkundige karakter te gee, het Wissing en Van Eeden (1998) die meer omvattende term **psigofortologie** (*the science of psychological strengths*) voorgestel. Dié konsep kan in baie gevalle gebruik word as die teenpool van psigopatologie “... in this domain not only the origins of psychological well-being should/will be studied, but also the **nature, manifestations, and consequently ways to enhance psychological well-being** and develop **human capacities**” (Wissing & Van Eeden, 1998, p. 380, hul kursivering).

Psigofortologie beklemtoon die bevordering van liggaamlike en psigiese gesondheid sowel as die suksesvolle funksionering en aanpassing van die individu binne sy sosiale sisteem/konteks. Dit beklemtoon lewenskwaliteit, suksesvolle aanpassing en selfverwesenliking as deel van menslike funksionering. Die term **psigofortologie** het ontwikkel uit die term *salutogenese* van Antonovsky (1979, 1987a, 1987b) en Strümpfer (1995) se term van *fortigenese*. By die aanhoor van die term *toekomsverwagtinge* gaan die betekenis en gevoel wat die aanhoorder daaraan koppel gewoonlik

gepaard met verwagting(e), motiveringsaksies en hoop. Hierdie begrippe word gewoonlik gekoppel aan sielkundige konsepte wat verband hou met die meer normale of gesondheidsielkunde. Om hierdie rede is dit dus noodsaaklik om die begrip toekomsverwagtinge binne die raamwerk van **psigofortologie** te konseptualiseer.

Twee belangrike begrippe wat by psigofortologie gebruik word, is psigologiese welstand en psigologiese selfherstelvermoë. Dit word vervolgens bespreek.

2.2.4.1 Psigologiese welstand

Die term psigologiese welstand is deur Van Eeden (1996) gebruik om na 'n bepaalde vlak van gesonde funksionering te verwys. Psigologiese welstand word ook volgens Pretorius (1997) gesien as die boonste punt van 'n kontinuum van holistiese welstand in die volgende belangrike lewensdomeine: kognitief, emosioneel, spiritueel, fisiek, sosiaal, beroep en ekologie. Gesondheid behels dus nie net die afwesigheid van siektes nie, maar is 'n toestand van totale liggaamlike, geestelike en sosiale welstand.

2.2.4.2 Psigologiese selfherstelvermoë

Volgens Odendal, Schoonees, Swanepoel, Du Toit en Booysen (1979) word *resilience* met veerkrag en met besondere herstelvermoë vertaal. Dit dra presies oor wat met hierdie term op psigologiese vlak bedoel word. In hierdie navorsing word dus van die term **psigologiese selfherstelvermoë** gebruik gemaak wanneer na die konsep *resilience* verwys word. Psigologiese selfherstelvermoë (Kumpfer, 1999; Rutter, 1987; Wissing en Van Eeden, 1998) verskil van psigologiese welstand in dié opsig dat daar by psigologiese selfherstelvermoë 'n bepaalde stressor of risikofaktor teenwoordig moet wees waarop die individu met eienskappe van psigologiese selfherstelvermoë – met goeie resultate – moet reageer. Onder gewone omstandighede bly dit dus latent as 'n potensiaal en kom dit eers in krisistye na vore.

Psigologiese selfherstelvermoë impliseer individuele responsverskille op risikofaktore (Capuzzi & Gross, 2000; Rutter 1987, 1995; Werner & Smith, 1982, 1992). Sommige individue swig

onder stres en teëspoed, terwyl ander in die aangesig van dieselfde lewenstruikelblokke staande bly (Antonovsky, 1991; Kumpfer, 1999; Snyder, 2000; Werner & Smith, 1982, 1992). Psigologiese selfherstelvermoë kan egter nie as 'n vasgestelde eienskap van die individu beskou word nie. Sommige individue hanteer op 'n gegewe tyd in hul lewens stresvolle situasies suksesvol en pas ten spyte van moeilike omstandighede aan. In 'n daaropvolgende stresvolle situasie, wanneer hulle byvoorbeeld erge trauma ervaar, mag hulle psigies erg beskadig en getraumatiseer word. Dit vind plaas wanneer die persoon sy lewensomstandighede as chaoties, onverstaanbaar en onvoorspelbaar beleef – soos wat die geval in byvoorbeeld oorlogtoestande vir die gewone landsburger is.

Indien lewensituasies verander, kan psigologiese selfherstelvermoë ook. Psigologiese selfherstelvermoë is aanwesig óf intrinsiek aan die individu óf in 'n groep of 'n gemeenskap, met ander woorde 'n kollektiewe aanwesigheid. Strümpfer (2000a) verwys na psigologiese selfherstelvermoë/*resilience* as "... a pattern of psychological activity which consists of a motive to be strong in the face of inordinate demands, the goal-directed behavior of coping and rebounding (or resiling), and of accompanying emotions and cognitions" (p. 3). Dit is dus 'n dinamiese proses en word deur intrinsieke sowel as eksterne faktore beïnvloed.

Kumpfer (1999) beskou psigologiese selfherstelvermoë as die vermoë waaroor die individu beskik om tydens blootstelling aan risikofaktore en –prosesse tog in staat te wees om suksesvolle ontwikkelingsuitkomst te behaal. Dié terugkeer is nie noodwendig na sy vorige vlak van funksionering nie, met ander woorde vóór die interaksie met die stressor nie. Wanneer die homeostase/ekwilibrium van 'n persoon versteur raak, ontstaan 'n toestand van disekwilibrium. Dit is hierdie disekwilibrium wat die persoon in staat stel om van een stadium na 'n ander te beweeg.

Kumpfer (1999) se transaksionele model stel verskeie vlakke van herintegrasie-prosesse voor, naamlik:

psigologiese selfherstel – dit is 'n hoër vlak van sterktes of psigologiese selfherstelvermoë;
homeostatiese herintegrasie – dieselfde staat as voor die stressor;
wanaangepaste herintegrasie – 'n laer vlak van herintegrasie

disfunksionele herintegrasië – ‘n groot vermindering in positiewe herintegrasië.

Homeostase/ekwilibrium is dus nie staties nie en verander met tyd. Kumpfer (1999) se transaksionele model stem ooreen met dié van Piaget (1971, 1972, 1977) (ekwilibrasie-proses) om die psigologiese beweging wat plaasvind oor ontwikkelingsstadiums te verduidelik. Volgens Kumpfer is dit die wisselwerking/transaksie tussen die persoon en sy omgewing wat die “atmosfeer” skep vir die psigologiese selfherstelvermoë om plaas te vind. Dieselfde eienskap, byvoorbeeld **skaamheid**, kan beskou word as ‘n risiko, ‘n beskermingsfaktor of dit kan dien as ‘n algemene konstruk van die konsep psigologiese selfherstelvermoë.

So byvoorbeeld kan ‘n skaam meisie in ‘n hoë-risiko omgewing deur haar teruggetrokkenheid beskerm word sodat sy nie maklik meng met negatiewe hoë-risiko jeugdiges nie en gevolglik nie betrokke raak by dwelms en seksuele aktiwiteite nie. In ‘n meer beskermende omgewing, byvoorbeeld in ‘n privaatskool waar daar baie geleenthede is om haarself kreatief te ontwikkel, sal haar teruggetrokkenheid haar egter weerhou om aan positiewe nuwe ondervindinge deel te neem, wat daartoe kan lei dat sy nie al haar talente ontgin nie. Haar skugterheid raak dan ‘n risikofaktor vir haar eie groei en ontwikkeling. ‘n Baie ondersteunende en oorbeskermende ouer mag byvoorbeeld weer as ‘n beskermingsfaktor dien in hoë-risiko omgewings, maar sodoende het die adolessent nog nie sy eie psigologiese selfherstelvermoë ontwikkel nie.

2.2.4.3 Psigofortologie en toekomsverwagtinge

Uit bogenoemde bespreking van psigofortologie word dit duidelik dat navorsing oor toekomsverwagtinge binne die breë raamwerk van dié benadering tuishoort. Begrippe soos koherensiesin (verstaanbaarheid, hanteerbaarheid en betekenisvolheid), weerstandsbronne, sielkundige welstand en psigologiese selfherstelvermoë is algemene konsepte wat goed verstaan moet word alvorens die faktore wat ‘n rol in toekomsverwagtinge speel, behoorlik verreken kan word. Hoe anders verklaar ‘n navorser die positiewe toekomsverwagtinge van ‘n adolessent wat alles teen hom het (negatiewe faktore aanwesig in gesin, skool en omgewing) as hy (die navorser) nie die konsep psigologiese selfherstelvermoë verstaan nie?

2.2.5 Samevattende gevolgtrekkings

Na aanleiding van die doelstellings vir hierdie hoofstuk kan die volgende samevattende gevolgtrekkings gemaak word:

- * Die begrip toekomsverwagting word vir doeleindes van hierdie navorsing soos volg beskryf: **Die term toekomsverwagtinge soos dit by die individu kan voorkom, is die resultaat van psigiese interaksies tussen psigiese prosesse soos doelwitte, motivering, skemas, tydsperspektief en hoop. Gewoonlik het dit bepaalde werkswyse(s) of aksie(s) tot gevolg.**
- * Die bestudering van 'n verskynsel kan nie in isolasie geskied nie en daarom is die konteks van die adolessent – in hierdie geval die skoolverlater – deur die ekologiese sisteem-benadering beskryf.
- * Tydens die bespreking van psigofortologie het dit duidelik geword dat toekomsverwagtinge as 'n psigiese verskynsel tuishoort onder hierdie breë raamwerk. Deur middel van 'n psigofortologiese benadering kan die veranderlikes wat 'n rol speel in toekomsverwagtinge meer sinvol verklaar word.

HOOFTUK III

LAAT-ADOLESENSIE EN TOEKOMSVERWAGTINGE

3.1	Inleiding
3.2	Biofisiese ontwikkeling
3.3	Kognitiewe ontwikkeling
3.4	Konatiwew ontwikkeling
3.5	Affektiewe/Emosionele ontwikkeling
3.5.1	Selfkonsep
3.5.2	Selfwaarde
3.6	Sosiale ontwikkeling
3.6.1	Ras en etnisiteit as sosiale prosesse en selfwaarde
3.7	Adolescente ontwikkelingstake en toekomsverwagtinge
3.7.1	Onafhanklikheid
3.7.1.1	Psigiese onafhanklikheid
3.7.1.2	Ekonomiese onafhanklikheid (insluitend beroepskeuse)
3.7.2	Identiteitsontwikkeling
3.7.3	Morele ontwikkeling
3.8	Samevattende gevolgtrekkings

Die doelstellings van hierdie hoofstuk is om die laat-adolescente lewensfase te bespreek en met die begrip “toekomsverwagtinge” in verband te bring, naamlik wat die toekomsverwagtinge van die adolessent oor die algemeen en dié van die skoolverlater in die besonder behels.

3.1. Inleiding

Die laat-adolessensiefase duur gewoonlik drie tot vier jaar - van 17- tot 20-jarige ouderdom. Dit word meestal in ontwikkelde lande beeindig wanneer die jong volwassene onafhanklik en selfonderhoudend raak en volwasse rolle begin vervul (Kaplan & Sadock, 1991; Louw *et al.*, 1994, 1998). Die duur van die adolessente-periode in ontwikkelde lande is langer as by tradisionele kulture. Die rede hiervoor is dat die Westerse adolessent vroeër liggaamlike ryping beleef en homself in ‘n komplekse samelewing bevind waar hy langer finansiële afhanklik van sy ouers is, aangesien beroepsopleiding langer duur.

By tradisionele samelewings is hierdie oorgangsperiode tussen die kind- en volwassestadium korter en volg gewoonlik op puberteit. Die rede hiervoor is waarskynlik omdat primitiewe gemeenskappe betreklik ongekompliseerd is en die verwerping van vaardighede en die vervulling van volwasse rolle nie soveel tyd in beslag neem nie (Gerdes *et al.*, 1988; Louw *et al.*, 1994, 1998). Hierdie fase word gekenmerk deur sterk gevoelens en emosies en met intense verhoudinge met die teenoorgestelde geslag.

Die **twee hoof ontwikkelingsake** gedurende hierdie ontwikkelingsfase is om weg te beweeg van afhanklikheid van ander (hoofsaaklik ouers) na **onafhanklikheid** en om **‘n eie identiteit te vestig** (Erikson, 1963, 1968; Thom, 1994). Aan hierdie twee take word daar eintlik vir die duur van die hele lewensiklus gewerk. ‘n Baie belangrike aspek van identiteitsvorming is die ontwikkeling van seksuele identiteit. Tydens laat-adolessensie - wanneer die adolessent die skool verlaat, het die meeste adolessente al ‘n redelike idee ontwikkel van sy seksuele oriëntasie, naamlik hetero- of homoseksueel, asook van hul toekomstige beroepsvoorkeure (Heaven, 1994).

Tradisioneel is adolessensie gedefinieer vanuit ‘n raamwerk van ‘n spesifieke eienskap, onder andere fisieke en fisiologiese eienskappe, kronologiese ouderdom, wetlike implikasies, sielkundige eienskappe, sosiologiese perspektiewe en kultuur-antropologiese kenmerke. Adolessensie behels egter verskeie eienskappe en kan nie slegs volgens een aspek of eienskap gedefinieer word nie. Fisiologiese ryping het gemiddeld egter vervroeg sedert Hall se chronologiese indeling van 14 tot 24 jaar vir die adolessensietydperk.

Die voltooiing van adolessensie is eerder ‘n sosiale verandering wat plaasvind. Gedurende die vorige eeu het slegs 10% van die Amerikaanse adolessente skool bygewoon. Tans is 95% van die adolessente egter na raming skoolgaande. Huwelike en ouerskap is destyds eers in die vroeë en middel twintigs aangegaan en dit is waarskynlik waarom Hall die einde van die tydperk as 24 jaar aangedui het, want hy het geen redes vir sy siening gegee nie (in Arnett, 2000). **Kulture** (makrosisteme - soos in Hoofstuk II bespreek is) bepaal eerder die **duur** van adolessensie. Ontwikkeling sluit volgens die huidige oriëntasie onder ontwikkelingsteoretici ook die bestudering van die adolessent se **sosio-kulturele, historiese en omgewingsfaktore** in (Rigazio-DiGilio, Goncalves & Ivey, 1995).

Dit is die teorie van Vygotsky wat oorspronklik die sosiokulturele-historiese faktore beklemtoon het wat die individu van buite na binne, naamlik sy vlak van kognitiewe ontwikkeling en kognitiewe vaardighede, beïnvloed (Crain, 1992).

By industriële lande is daar 'n verlengde adolessensietydperk met 'n veroorloofde (vergunde) psigososiale moratorium. Die adolessent kan in hierdie tydperk eksperimenteer met rolvertolking om sodoende sy nis in die samelewing te vind. Dit is dus veral by Westerse gemeenskappe 'n onontbeerlike, verlengde identiteitsverkenningfase (Erikson, 1968; Heaven, 1994, 1996). By primitiewe en ontwikkelende lande, asook sommige gemeenskappe in ontwikkelde lande, bv. Amerikaanse Mormoonse kerklidmate, is daar egter druk op adolessente om gouer hul verpligtinge as volwassenes op te neem en te trou. By swart plattelandse gemeenskappe word daar van kinders en adolessente op 'n baie vroeë ouderdom verwag om met huishoudelike take, meestal gesentreer om oorlewing en versorging, te help.

Volgens Arnett (2000) maak dit sin om adolessensie te definieer as die lewensfase **tussen** 10 – 18 jaar:

Young people in this age group have in common that they live with their parents, are experiencing the physical changes of puberty, are attending secondary school, and are part of a school-based peer culture. None of this remains normative after age 18, which is why it is not adequate simply to call the late teens and early twenties **late adolescence**. Hy stel voor dat 18 jaar die afsnypunt van adolessensie moet wees. Hierna volg daar volgens hom vroeë volwassenheid (in industriële samelewings) wat eindig wanneer volwasse verpligtinge, gesentreer om die huwelik en ouerskap, opgeneem word (p.476).

Hy stel voor dat 18 jaar die afsnypunt van adolessensie moet wees. Hierna volg daar volgens hom vroeë volwassenheid (in ontwikkelde samelewings) wat eindig wanneer volwasse verpligtinge, gesentreer om die huwelik en ouerskap, opgeneem word. Vir die doel van hierdie navorsing word daar van 'n breë algemene definisie vir laat-adolessensie gebruik gemaak, naamlik die periode van groei en ontwikkeling **tussen** die afhanklike kinderjare en onafhanklike volwassenheid.

In hierdie navorsing word gefokus op die aspekte van ontwikkeling wat verband hou met die toekomsverwagtinge van die adolessent. Dit veronderstel die ontwikkeling van die volgende aspekte: **biofisiese, kognitiewe, konatiewe, affektiewe/emosionele** (insluitend die **selfkonsep** en **selfwaarde**) en **sosiale** (insluitend **ras, etnisiteit** en **selfwaarde**). Ontwikkelingstake wat 'n rol speel in die toekomsverwagtinge van die adolessent en waarop in hierdie ondersoek gefokus word, behels die ontwikkeling van **psigiese** en **ekonomiese onafhanklikheid** (wat sy **beroepskeuse** insluit), **identiteit-** en **morele ontwikkeling**.

3.2 Biofisiese ontwikkeling

Dit sluit alle aspekte rakende die genetiese, chemiese en fisieke ontwikkeling van die adolessent in. Soos reeds gestel, is die aanvang van hierdie lewensfase wanneer fisieke veranderinge, wat gekenmerk word deur innerlike en uiterlike fisiologiese veranderinge, plaasvind. Tydens puberteit ontwikkel primêre en sekondêre geslagsryping. Dit sluit onder meer liggaamlike groei, hormoonveranderinge en toenemende seksuele behoeftes in. Hierdie liggaamlike veranderinge veroorsaak subjektiewe ervarings en kan gepaard gaan met gevoelens van onsekerheid wat vererger of verlig kan word afhangend van die mate van sekuriteit en emosionele steun wat hy van sy ouers of plaasvervanger-versorger(s) ontvang. Normale groei is afhanklik van die regte voeding. Swak sosio-ekonomiese omstandighede het ernstige negatiewe implikasies vir die ontwikkelende adolessent tot gevolg, met armoede wat dikwels lei tot voedselgebrek óf wan- en ondervoeding.

Uit bogenoemde word dit duidelik dat liggaamlike ontwikkeling toekomsverwagtinge beïnvloed. So byvoorbeeld is die adolessent wat in swak sosio-ekonomiese omstandighede leef, dikwels honger, wat sy skoolprestasie belemmer, asook sy toekomsverwagtinge en -beplanning inkort. Hierdie adolessente is ook meer weerloos teen negatiewe groepsdruk om aan onaanvaarbare gedrag deel te neem. 'n Adolessent wat nie hieraan blootgestel word nie, gaan nie gebuk onder hierdie beperkinge nie en hoef hom nie oor die voorsiening van voedsel te bekommer nie. Hy is is vryer om hom by akademiese- en skoolaangeleenthede, asook gesonde vryetydsbesteding, soos kulturele en sportdeelname, te bepaal.

3.3 Kognitiewe ontwikkeling

Volgens Piaget (1972, 1977) begin die kind se denke tydens die adolessente-lewensfase meer abstrak, konseptueel, logies en toekomsgerig raak en hy begin om formele denke en handeling uit te voer. Kognitiewe funksionering ontwikkel volgens hom hoofsaaklik deur die twee invariante prosesse, naamlik **organisasie** en **adaptasie**. Organisasie verwys na die koördinasie en integrasie van kognitiewe skemas om 'n meer komplekse, geïntegreerde kognitiewe struktuur te vorm. Adaptasie verwys na die proses waardeur die individu kognitief by sy omgewingseise aanpas.

Adaptasie behels twee komplementêre, interafhanklike prosesse, naamlik assimilasie en akkommodasie (Louw *et al.*, 1998). Deur **assimilasie** reageer die individu op nuwe inligting en interpreteer dit in terme van sy reeds bestaande kognitiewe skemas. **Akkommodasie** is die proses waardeur die individu poog om sy bestaande kognitiewe skemas te verander om by relevante aspekte van sy nuwe omgewing aan te pas. Volgens Piaget (1971, 1972, 1979) bestaan kognitiewe ontwikkeling uit vier stadiums: die **sensories-motoriese stadium** (ongeveer die eerste twee lewensjare), die **pre-operasionele stadium** (ongeveer vanaf 2 tot 7 jaar), die **konkreet-operasionele stadium** (ongeveer vanaf 7 tot 12 jaar) en die **formeel-operasionele stadium**, wat strek vanaf die elfde of twaalfde lewensjaar.

Baie adolessente toon soms groot kreatiwiteit wat nie altyd deurgevoer word tot in die volwasse stadium nie. In die laat-adolessensiefase is die adolessent in staat om abstrakte afleidings te maak. Hy raak toenemend suksesvol om tot 'n algemene konseptualisering uit losstaande feite en gedeeltelike feite van 'n gegewe te kom. Neurologies is die groei van die brein eers in die laat adolessensiefase voltooi (Kaplan & Sadock, 1991).

Adolessente wat verder studeer, is gestimuleer tot funksionering op 'n hoër formele vlak. Dié wat direk na skool begin werk, het waarskynlik nie 'n behoefte tot uitbreiding van hul abstrakte konseptualisering nie, of hul intellektuele ontwikkeling word deur hul sosio-ekonomiese omstandighede beperk. Die sosio-ekonomiese en kulturele omgewing van die adolessent speel 'n belangrike rol in sy algemene kognitiewe ontwikkeling. Deprivasie hou negatiewe gevolge vir die ontwikkelende adolessent in.

Die adolessent se kognitiewe vermoë ontwikkel kwalitatief (die aard van sy denkprosesse verander) sowel as kwantitatief (die vinniger en effektiewe bemeestering van intellektuele take) en dit vind gelyktydig plaas. Piaget (1972, 1977) noem dit die vlak van **formeel-operasionele denke**, wat die hoogste vlak van kognitiewe ontwikkeling is wat die individu kan bereik. Hy was van mening dat dit nie noodwendig volgens dieselfde tempo en by alle individue ten volle (selfs volwassenes) ontwikkel nie. Dit begin wel in die adolessentefase, maar is nie beperk tot hierdie fase nie.

As gevolg van hul toenemende intellektuele vermoëns raak adolessente mettertyd al meer geïnteresseerd in abstrakte, teoretiese en filosofiese onderwerpe, wat politieke teorieë (ideologieë) en religieuse denke omvat (Kaplan & Sadock, 1991; Van Zyl Slabbert, Malan, Marais, Olivier & Riordan, 1994).

Die verband tussen formeel-operasionele denke, identiteitsontwikkeling en toekomsverwagtinge kom duidelik na vore waar die vermoë om abstrak te dink oor hipotetiese situasies en alternatiewes die adolessent in staat stel om verskillende beroepe te oorweeg en teen mekaar op te weeg om 'n beroepskeuse te maak. Dit stel ook die adolessent in staat om verskillende ideologieë, waardes, idees en moontlikhede te oorweeg om sodoende 'n persoonlike waardestelsel op te bou en dit sy eie te maak. Hy is dus in staat om 'n bepaalde identiteit vir homself te formuleer en sy rol in die samelewing te bepaal, veral ten opsigte van sy toekomstige beroep wat hy wil beoefen.

Bogenoemde beklemtoon die belangrikheid van die invloed van die omgewing op die algemene kognitiewe ontwikkeling van die adolessent. Selfs die behoefte om te behoort het verskeie kragtige invloede op die emosionele ontwikkeling, asook kognitiewe funksionering van die individu (Baumeister & Leary, 1995). Al bogenoemde aspekte rakende kognitiewe ontwikkeling sal dus 'n direkte invloed uitoefen op die adolessent se toekomsverwagtinge weens die feit dat die inhoud van dié konsep hoofsaaklik kognitief van aard is.

3.4 Konatiewe ontwikkeling

Hierdie aspek omsluit funksies wat verband hou met **doelgerigte** en **willekeurige** gedrag, asook die **impuls** om op te tree (Plug *et al.*, 1997). Hierdie aspek word volledig in Hoofstuk IV bespreek onder die **intrinsieke faktore** wat 'n rol speel in die toekomsverwagtinge van die

skoolverlater, met hoop as die hoofdeterminant. In die definiëring van hoop (Snyder, 1994, 2000; Snyder *et al.*, 1991) word dit beskou as bestaande uit **wilskrag- en werkswysekomponente**. (Die wilskragkomponent omsluit **motivering, determinasie** sowel as **volharding** om die doelwit te bereik). Hierdie twee komponente funksioneer in onafgebroke wisselwerking met mekaar en hoop is nie moontlik as een van die komponente ontbreek nie. Hoop is hoofsaaklik 'n **kognitiewe funksie** wat emosionele reaksie tot gevolg het.

3.5 Affektiewe/Emosionele ontwikkeling

Dit verwys na die gevoelslewe van die individu wat alle emosionele aspekte van gevoelens oor die self, verlangens, motiverings, aspirasies, fantasieë, frustrasies en identifikasies insluit. Die affektiewe is die **interne response**, dit wil sê die **intrinsieke reaksies** op eksterne gebeure. Affek kan ook beskryf word as die persoon se eksterne (overt) uitdrukking van emosionele responsiwiteit. Dit is belangrik om die wisselwerking tussen die eksterne en intrinsieke faktore in ag te neem by die bestudering van die emosies en reaksies (gevoelens en gedrag) wat dit by die adolessent ontlok.

Die belangrikste emosionele eienskappe gedurende adolessensie is die vorming van die **selfkonsep, eie- of selfwaarde** (*self-esteem*) en die ontwikkeling van 'n **eie identiteit** (Erikson, 1968). Emosie is wat die buitestaander waarneem, naamlik die nie-verbale ekspressiewe gedrag. Emosie mag of mag nie ooreenstem met die persoon se gemoedstoestand. Dit is egter belangrik dat die emosie(s) wat ontlok word, wel ooreenstem met die eksterne faktore (stimulus) en dus nie buite verband is nie. Ten opsigte van emosie is dit ook van belang of die individu spontaan die emosionele respons geïnisieer het, dit volhou of gestaak het. Twee aspekte van emosionele ontwikkeling wat veral 'n rol by toekomsverwagtinge speel, is die selfkonsep en selfwaarde. Dit word vervolgens bespreek.

3.5.1 Selfkonsep

Adler het reeds so vroeg as 1912 gestel dat elke mens oor 'n lewenstyl (*style of life*) beskik wat 'n konsekwente bewustelike waarneming/appersepsie-skema van die self behels. Dit

word oor die hele lewensduur opgebou, vind binne 'n sosiale sisteem plaas en word gereeld gerekonstrueer. Die individu word dus nie met 'n selfbeeld gebore nie, maar dit ontwikkel deur ervaring en vermoëns. Dit is 'n komplekse en georganiseerde idee wat die persoon oor homself huldig. Dit sluit kognitiewe, emosionele en evaluatiewe aspekte oor homself in. Die persoon het dus nie net kennis oor sy eie eienskappe nie, maar ook gevoelens en evaluasies oor homself en sy eienskappe. Die selfkonsep sluit dus selfbeeld, selfagting en selfaanvaarding in (Louw *et al.*, 1998). Die selfbeeld is die adolessent se **intrinsieke beeld** wat hy oor homself huldig. Die ontwikkeling van die selfkonsep is dus 'n deurlopende proses wat oor die hele lewensduur strek.

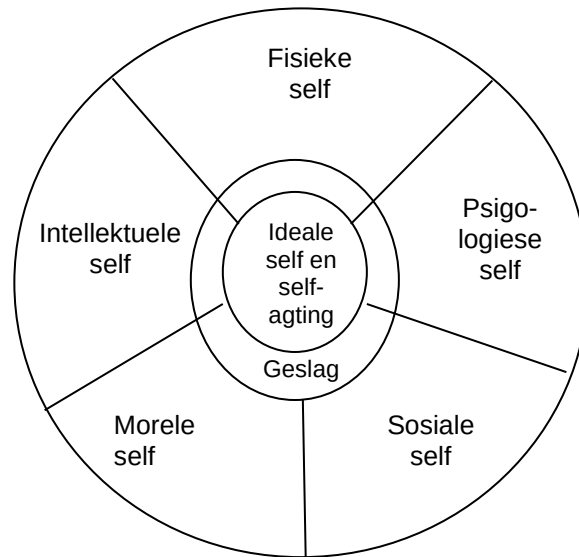
Die selfkonsep se ontwikkeling hou direk verband met die adolessent se kognitiewe prosesse en die ontwikkeling van ander vaardighede. Die gesinstruktuur, -interaksie en die ouers se houding (positief of negatief) teenoor die adolessent speel 'n belangrike rol in die adolessent se selfkonsep-ontwikkeling. (Dit behels dus die adolessent se onderskeie mikro-, meso- en eksosisteme waarbinne hy funksioneer en waarna in Hoofstuk II verwys word).

Sosiale verhoudinge wat verband hou met sy portuurgroep en belangrike ander persone het 'n groot invloed op die ontwikkeling van die adolessent se selfkonsep. Die adolessent is voortdurend besig met 'n evaluasie-proses ten opsigte van homself as persoon. Hierdie evaluasie is die inhoud van die gevoel van selfwaarde. Indien hierdie evaluasie positiewe gevoelens van selfaanvaarding en goedkeuring ontlok, lei dit tot selfaanvaarding. Selfwaarde behels dus die aanvaarding van die selfkonsep. Die selfkonsep reflekteer nie net op gedrag wat plaasvind nie, maar beheer en reguleer hierdie gedrag. Die selfkonsep is dinamies - aktief, kragtig en in staat tot verandering. Die selfkonsep interpreteer en organiseer selfrelevante aksies en ondervindinge. Dit het hoë of lae motiveringsvlakke by die individu tot gevolg (dit beïnvloed gevolglik optimisme en hoop). Dit pas dus aan in reaksie op die uitdagings van die sosiale omgewing waarin die individu verkeer.

Die selfkonsep kan gekonseptualiseer word as die teorie of kennis wat die individu oor homself huldig. Dit behels die samevoeging van beelde wat elke individu van homself rakende 'n verskeidenheid situasies opbou. Die selfkennis word gebruik op twee interverwante maniere, naamlik dit is 'n **struktuur** om die self voor te stel en 'n **proses** wat intra- en interpersoonlike gedrag beïnvloed (Snyder *et al.*, 1989). Die selfkonsep dien dus as

‘n selektiewe filter waardeur die individu sensitief raak vir inligting wat konstant is ten opsigte van verwagtinge wat hy oor homself koester en die menings van ander insluit.

Die hoofaspekte van die selfkonsep kan volgens Gerdes *et al.*(1988, p. 87) grafies soos volg voorgestel word:

Figuur 3.1 Grafiese voorstelling van die selfkonsep (Gerdes *et al.*, 1989, p.87)

Uit bogenoemde bespreking is dit duidelik dat die selfkonsep van die adolessent ‘n baie belangrike rol sal speel in sy toekomsverwagtinge.

3.5.2 Selfwaarde

Selfwaarde is minder omvattend (inklusief) as die selfkonsep, wat ook nie-evaluerende selfbeskrywings en ander selfprosesse insluit. Alhoewel die twee konsepte in die sielkunde-literatuur dikwels as sinonieme gebruik word, verwys die meeste outeurs egter na selfwaarde (McGuire, 1984). Selfwaarde word oorwegend beskou as ‘n voorspeller van menslike gedrag. Dit is ‘n aanduiding van hoe ander teenoor die individu reageer en is ‘n basiese menslike motief (Baumeister & Leary, 1995; Maslow, 1970). Dit is ook ‘n aanduiding van die individuele psigiese welstand. Selfwaarde word oor die algemeen beskou as ‘n algemene en intrinsieke selfoordeel van persoonlike waarde en betekenis (Gray-Little & Hafdahl, 2000; Snyder, 2000). Selfwaarde verwys dus na die vlak van selfagting van die persoon. Dit weerspieël ‘n waardasie-proses wat afhanklik is van die persoon se sosiale konteks en sy ondervindinge van

óf ondersteuning en goedkeuring óf omgekeerde negatiewe evaluasies soos minagting en verwerping.

Volgens Bandura (1989) herstel individue met hoër vlakke van selfwaarde – verbind met die korrekte opsomming van hul intrinsieke sterktes en vermoëns - gouer ná mislukking en onderbreking van hul psigiese homeostasis. Hulle beskik oor 'n positiewe selfpersepsie van eie bekwaamhede en hulle beskou probleme nie as struikelblokke of versperrings nie, maar eerder as **uitdagings**.

'n Adollesent wat, as gevolg van lae selfwaarde of onbekwaamheid ten opsigte van 'n spesifieke taak, geleenthede vermy om uitdagings te bemeester, sal moeilik sy psigologiese selfherstelvermoë ontwikkel (Kumpfer, 1999). Bandura (1989) stel dit dat, om stressore te oorkom en uitdagings aan te neem, noodsaaklik is vir die ontwikkeling van selfwaarde. Kinders en adollesente wat net maklike suksesse behaal, se selfvertroue word maklik ondermyn deur mislukkings. Kreatiwiteit gee egter volgens hom aan hoë-risiko kinders en adollesente geleentheid om hul selfwaarde te verhoog deur nuwe dinge te doen en hulself hierdeur uit te druk. Die ontwikkeling van kreatiwiteit by adollesente sal in die Suid-Afrikaanse beroepsopset al hoe belangriker word, aangesien adollesente toenemend aangewese sal wees op hul eie kreatiwiteit om as entrepreneurs selfwerkzaam te wees.

Volgens Snyder (1994, 2000) se hoopteorie word selfwaarde-modelle (skemas) vanselfsprekend gebou op **doelgerigte denke** en hiermee word aangeneem dat hierdie doelwitte **belangrik** vir die spesifieke individu is. Positiewe emosie en selfwaarde reflekteer wanneer die individu waarneem dat hy sy belangrike en begeerde doelwitte nader of bereik het. Negatiewe emosies reflekteer tye wanneer doelwitte onbereikbaar is of nie deur hom bereik kan word nie. Die mislukking om doelwitte te bereik of te verwesenlik het tot gevolg dat dié adollesente laer vlakke van selfwaarde tuis, op skool en in hul denke toon. Negatiewe selfwaarde sluit senuweeagtigheid, selfveragting, woede, vrees, asook skuldgevoelens in en dit impliseer 'n negatiewe voorveronderstelling en lewensingesteldheid (Snyder, 1994).

Oor die algemeen dink kinders en jong adollesente **outomaties positief** oor hulself - hulle beskik dus oor 'n **hoë selfwaarde** (Arnett, 2000; Snyder, 2000). Wanneer hulle egter ouer word, verskil hul selfwaarde - sommige adollesente se selfwaarde is hoër as ander s'n. Snyder

(2000) skryf dit toe aan hulle algemene doelwitbereiking en die evaluasie wat hulle met verloop van tyd daaraan heg deur die verskeie ondervindinge waaraan hulle blootgestel is.

Die meer suksesvolle kind met hoër hoop het 'n hoër selfwaarde as die onsuksesvolle kind met laer hoop wat oor 'n lae selfwaarde beskik. 'n Swak selfbeeld behels ook min vertroue in eie vermoëns, met gepaardgaande gevoelens van hulpeloosheid en 'n gebrek aan interne lokus van kontrole (Seligman, 1975) en laer hoop (Snyder, 2000). Adollesente met lae selfwaarde ontwikkel verskeie verdedigingsmeganismes om hulself te beskerm en toon dikwels hoë-risiko gedrag (Meggers, 2000; Werner & Smith, 1982, 1992).

Adollesente het, afgesien van 'n algemene selfkonsep, ook 'n spesifieke intellektuele-, akademiese-, morele-, geslagtelike-, sosiale- en 'n fisieke voorkoms-selfkonsep (Gerdes *et al.*, 1988). Hoë selfwaarde word geassosieer met gevoelens van selfbekwaamheid (Bandura, 1982), tevredenheid met die self en 'n gevoel van eie waarde, terwyl lae selfwaarde gepaard gaan met gevoelens van onbekwaamheid, ontevredenheid en minagting van die self.

Die sielkundige basis vir die algemene sin van **selfwaarde** as 'n volwassene is gesetel in die **verwerwing van bekwaamhede gedurende die adollesente-fase**. Dit word bereik deur sukses te behaal in take wat die gemeenskap as belangrik ag. Daarom is akademiese prestasies (ten minste suksesvolle voltooiing van die skoolloopbaan), sport en prestasies op kulturele gebied belangrik. Die motivering, deursettingsvermoë en volharding om 'n moeilike taak te voltooi is slegs moontlik wanneer daar 'n redelike mate van sekerheid by die adollesent bestaan oor sy vermoë om hierdie rol te vervul in die volwasse lewe en die wete dat dit respek sal afdwing (Snyder, 2000). Hier word verwys na die moeilike en lang opleiding om byvoorbeeld 'n ingenieur, mediese dokter, sielkundige of konsertpianis te word.

Persone met hoë hoop dink positief oor hulself omdat hulle in die verlede suksesvol was in die bereiking van hul doelwitte, wat hulle gevolglik selfvertroue gee vir hul toekomstige aktiwiteite. Hulle beskik oor selfrespek, selfwaarde en trots wat eerder 'n innerlike waardigheid as publieke vertoon behels (Snyder, 1994).

Omgewingsinvloede (mikro-, meso- en makrosisteme) wat 'n rol speel, is onder andere die ouer-kind verhoudinge, akademiese en sportprestasies, portuurgroepverhoudinge en die adollesent se groepstatus. Die adollesent se persepsie van die evaluasie van hom deur

belangrike ander persone in sy lewe is nou vervleg in sy selfwaarde. Die gesin speel 'n baie belangrike rol by die adolessent se ontwikkeling van selfwaarde/agting en selfaanvaarding, asook die ontwikkeling van sy geslagsrolidentifikasie. Die kwaliteit van die verhoudinge met belangrike ander persone in sy lewe - ouers, onderwysers, portuurgroep en die teenoorgestelde geslag - is van uiterste belang (Heaven, 1994; Meggert, 2000).

Uit bogenoemde kan dus afgelei word dat persone wat goed voel oor hulself en hul vermoëns, noodwendig meer positiewe toekomsverwagtinge sal openbaar, en andersom.

3.6 Sosiale ontwikkeling

Van die basiese behoeftes van die adolessent is om te behoort aan iets of iemand, asook aan liefde, respek en selfwaarde. Daarsonder ervaar hy ang, gaan gebuk onder gevoelens van onsekerheid, onveiligheid, eensaamheid en verstotenheid, voel ankerloos en geïsoleerd, verworpe en ongeliefd, onwaardig, gaan gebuk onder verlammeende gevoelens van diepe waardeloosheid en minderwaardigheid (Baumeister & Leary, 1995; Maslow, 1967). Al bogenoemde vind plaas in die wedersydse wisselwerking tussen die adolessent en sy sosiale konteks.

Die status wat die adolessent in sy omgewing, veral die portuurgroep, beklee, asook die status wat sy gesin in die sosiale konteks beklee, is van kernbelang in die vorming van sy sosiale identiteit. Die skool en -aktiwiteite is gevolglik baie belangrik vir die adolessent, nie slegs weens die akademie nie, maar ook omdat dit die geleentheid voorsien om sy plek te vind op sosiale en emosionele gebied, wat uiters belangrik is vir sy toekomstige sosiale funksionering.

Sosiale ryphed veronderstel die ontwikkeling na onafhanklikheid en dit word tot 'n groot mate deur sy fisieke en kognitiewe ryphed bepaal. Omgewingsfaktore soos die sosio-kulturele konteks waarin hy hom bevind, die eienskappe van sy subkultuur (etniese, sosiale en ekonomiese faktore) en die houdings en gedrag van die groter (makrosisteem) samelewing teenoor hierdie subkultuur, die gesinstruktuur en die invloed van die ouers, speel 'n belangrike rol (Louw *et al.*, 1998).

Die algemene siening dat die invloed van die ouers tydens adolessensie sterk afneem en dat die portuurgroep die ouers se waardes noodwendig onaanvaarbaar vind, is nie noodwendig

korrek nie. Indien ooreenkomste bestaan ten opsigte van sosiale, ekonomiese, religieuse en opvoedkundige kenmerke, sal die waardes van die ouers en die van die portuurgroep grootliks ooreenstem. Adollesente kies eerder gewoonlik vriende wie se waardes ooreenstem met dié van hul ouers. Ouers beklemtoon dikwels gewildheid en sukses en moedig sodoende konformerings met die portuurgroep aan, aangesien gewildheid grootliks op groepsaanvaarding berus. Die rol van die portuurgroep is dus eerder aanvullend as in konflik met die behoeftes van die adollesent se ouers. Die portuurgroep sal eerder 'n groter invloed op die adollesent hê ten opsigte van verhoudings met die teenoorgestelde geslag en kleredrag. Die ouers se houding en menings ten opsigte van basiese morele en sosiale waardes dra gewoonlik groter gesag as dié van die portuurgroep. Ouers en vriende se belangrikheid en invloed is dus meestal eerder aanvullend as in konflik met mekaar (Heaven, 1994; Louw *et al.*, 1998).

Uit die navorsing van Thom (1988, 1994), asook Thom, Louw, Van Ede en Ferns (1998) blyk dit dat Suid-Afrikaanse ouers die vriende van hul adollesente kinders oorwegend goedkeur. Hierteenoor keur swart ouers hul adollesente kinders se vriende in 'n betekenisvolle mate minder goed as wit ouers. Swart moeders keur meer dikwels vriende goed, terwyl die swart vaders hulle seuns se vriende en dogters se vriendinne goedkeur, maar seuns se vriendinne en dogters se vriende afkeur. Swart ouers keur meestal die raad en leiding van hul adollesente kinders se vriende af.

Van Zyl Slabbert *et al.* (1994) het bevind dat die swart adollesente afkomstig uit benadeelde gemeenskappe nie noodwendig gebukkend gaan onder **laer selfwaardes** as hul wit eweknieë nie. Swart adollesente kan volgens hulle nie noodwendig as sielkundig benadeel beskou word nie. Die rede hiervoor is waarskynlik dat die adollesente wel tot 'n mate psigologiese ondersteuning en aanvaarding in hul uitgebreide gesinne en gemeenskappe ervaar, ten spyte van talle ander fisieke tekortkominge. Die aanwesigheid van individue in lae sosio-ekonomiese gemeenskappe wat as positiewe rolmodelle dien en waarmee die adollesente kan identifiseer, word as rede aangevoer waarom sommige adollesente ten spyte van haglike huislike omstandighede tog psigies sterk is (Rutter, 1987; Saleebey, 1997; Werner & Smith, 1982, 1992).

‘n Goed gebalanseerde identiteit en positiewe selfkonsep berus op gesonde, positiewe interpersoonlike verhoudinge met sy ouers, portuurgroepe en gesagsfigure. Dit lei tot verhoogde selfwaarde wat selfvertroue in die hand werk, interne beheer versterk (Kwon, 2000; Seligman, 1975, 1990) en hoopvolle verwagtinge skep (Scheier & Carver, 1987, 1992; Snyder, 2000).

Volgens Snyder (2000) is persone met hoër hoop vriendelik en het gewoonlik goeie verhoudinge met ander mense, beskik oor ‘n goeie humorsin - dikwels ten koste van hulself - en geniet goeie gesondheid. Dit is in teenstelling met Tipe A-persone wat, alhoewel hulle ook hoë waarde aan die najaag van doelstellings heg, dit egter nie geniet nie. Ook is hulle interpersoonlike verhoudinge gewoonlik negatief en vyandig.

Goeie sosiale verhoudinge dien as **veiligheidsnetwerk in krisistye** en optimistiese persone met hoër hoop maak hiervan gebruik. Hoër hoop lei ook tot verbeterde sport en akademiese prestasies (Snyder *et al.*, 1997). Dit lei weer tot hoër verwagtinge, veral ten opsigte van toekomstige beroeps- en studiemoontlikhede, waar die adolessent in beheer van homself, sy keuses en sy omgewing voel.

3.6.1 Ras en etnisiteit as sosiale prosesse en selfwaarde

Die navorsing van Cooley (1902) en Mead (1934) oor ras en selfwaarde het die weg gebaan vir verdere navorsing. Cooley het die bron van selfwaarde beskou as hoofsaaklik geleë in sosiale prosesse, naamlik die interaksie aanwesig in interpersoonlike verhoudinge. Hy het met sy *looking glass*-selfkonsep **selfwaarde/selfpersepsie** beskou as die **refleksie** van die **evaluering van ander**. Volgens Mead vorm die individu ‘n beeld van homself uit die terugvoering van ander en reflekteer hierdie beeld weer terug in sy algemene selfbeeld (in Gray-Little & Hafdahl, 2000).

Selfwaarde ten opsigte van ras behels die evaluering van die persoon se eie rassegroep (makrosisteem). Dit is ‘n vorm van kollektiewe waarde - die persepsie van die waarde van die persoon se eie sosiale groep en hoe gunstig dit met ander groepe vergelyk. Eiewaarde ontwikkel binne ‘n sosiale sisteem en gevolglik is die status van die individu en sy groep

belangrike faktore in die ontwikkeling van sy selfkonsep en die gevoel van eiewaarde. Dit is van kernbelang dat die adolessent **geborgenheid** in die sosiale omgewing waarin hy lewe, ervaar. “Belongingness appears to have multiple and strong effects on emotional patterns and on cognitive processes. Lack of attachments is linked to a variety of ill effects on health, adjustment and well-being...the need to belong is a powerful, fundamental, and extremely pervasive motivation” (Baumeister & Leary, 1995, p. 497).

Navorsing het bewys dat **swart adolessente** in die VSA, teen vorige aannames en navorsingsbevindinge in, wél ‘n **toename in selfwaarde** met ouderdom ervaar ná ‘n aanvanklike afname in vroeë adolessensie. Verrassend genoeg is ‘n hoër selfwaarde by swart as by wit adolessente gevind. Daar is ook groter geslagsverskille ten opsigte van selfwaarde tussen wit adolessente seuns en meisies as swart adolessente seuns en meisies aangetoon. Ten opsigte van selfevaluering van liggaamlike voorkoms en aantreklikheid is dit hoër by swart as wit adolessente - wit meisies het ‘n laer evaluasie van hulself in dié opsig getoon. Dit verklaar die laer selfwaarde-tellings vir meisies relatief tot seuns gedurende adolessensie wanneer voorkoms baie belangrik geag word, veral by wit adolessente meisies (Gray-Little & Hafdahl, 2000).

Etnisiteit is meer verwant aan selfwaarde by swart minderheidsgroepe in die VSA as by die wit bevolkingsgroepe. Die feit dat swart adolessente met ouderdom toenemende selfwaarde ervaar, word toegeskryf daaraan dat hulle **identifiseer** met hul **onmiddellike etniese groep**, waar hulle baie **aanmoediging en ondersteuning** ervaar van die **uitgebreide familie**. Die self word in ontwikkelende gemeenskappe as “...permeable and malleable” beskou en “...the self is often viewed as subject to influence from external forces and the spirit world” (Saleeby, 1997, p. 189).

In navorsing ten opsigte van die Suid-Afrikaanse adolessent se selfwaarde het Amoateng en Kulule-Sabiti (1994) gevind dat **swart adolessente** (gemiddelde ouderdom 17 jaar en 7 maande) oorwegend en konstant ‘n **hoër selfwaarde** as wit adolessente toon, ongeag hul gesinstruktuur. Wit adolessente uit gebroke huise het die laagste selfwaarde getoon. Verder het hulle gevind dat die uitgebreide gesinstruktuur onder swart en Asiatiese adolessente die negatiewe gevolge van egskeiding, buffer.

Wit adolessente wie se vaders werkloos was, het die laagste selfwaarde getoon. Moeders se opvoedkundige vlak toon 'n positiewe verband met adolessente se selfwaarde, ongeag die ras of geslag van die adolessente. Seuns het deurlopend 'n hoër selfwaarde as dogters getoon, ongeag gesinstruktuur, werkstatus van die vader of moeder se opvoedkundige vlak. Alhoewel dogters van werklose vaders egter 'n hoër selfwaarde as hul manlike eweknieë getoon het, het die dogters wie se moeders 'n hoër opleidingspeil bereik het, laer selfwaarde as hul manlike eweknieë getoon.

Hierdie navorsing het egter die diepgaande en verreikende invloed van **sosio-ekonomiese en kulturele sisteme** waarin adolessente ontwikkel, beklemtoon. Die feit dat die swart adolessent tog die **ondersteuning en versorging** van sy uitgebreide gesin ervaar, is waarskynlik verantwoordelik daarvoor dat die swart adolessent, ten spyte van swak sosio-ekonomiese omstandighede, nie verlaagde selfwaarde ervaar nie.

3.7 Adolessente ontwikkelingstake en toekomsverwagtinge

Alhoewel ontwikkelingstake hierna bespreek gaan word, is dit belangrik om te meld dat daar tans ontwikkelingsnavorsers, –teoretici en -terapeute soos onder andere Ivey (1993) en Rigazio-DiGilio *et al.* (1995) is wat werk vanuit 'n **sistemiese-kognitiewe-ontwikkelingsraamwerk**. Hierdie verwysingsraamwerk is gefundeer op die linieêre stadiumgeoriënteerde teorie van Piaget (1972, 1977). Hul teoretiese model beweeg egter verder deur 'n **holistiese kognitiewe ontwikkelingsproses** te definieer. Hierdie oriëntasie verwerp die hiërargiese indelings van ontwikkeling en beklemtoon eerder multiperspektiewe denke, aangesien dit berus op verskeie teorieë en benaderings.

Piaget (1971, 1972, 1977) het, soos reeds gestel, bevind dat kinders kennis op vier verskillende kognitiewe ontwikkelingsstadia bou. Hy het voorgestel dat die beweging na hoër, meer komplekse vlakke van denke 'n teken van positiewe ontwikkeling is. Verskeie navorsers het egter bevind dat analoë Piagetiaanse denke ook voorkom in **adolessente en volwasse kognisies**. Hierop het hulle voortgebou en die Piagetiaanse ontwikkelingsvlakke herinterpreteer en die individuele ontwikkeling as 'n proses vanuit 'n **holistiese lewensduur-perspektief** geïnterpreteer. Hiervolgens is ontwikkeling 'n onophoudelike proses waar die individu(e) en sisteme hulself voortdurend hersirkuleer deur vier vlakke (soos deur Piaget voorgestel is) kognitiewe oriëntasies.

Kognitiewe ontwikkeling word herdefinieer as **kognitiewe ontwikkelingsoriëntasies** wat elk 'n unieke wyse voorstel om die wêreld te sien en te verstaan. Ontwikkeling hang eerder af van die individu se vermoë om te funksioneer binne en tussen al vier kognitiewe ontwikkelingsoriëntasies (sensories-motories, konkreet, formeel en logies/sistemies). Hiervolgens vertrou die individu op sy onderskeie kognitiewe ontwikkelingstrukture om sy lewenstake te volvoer. Soos sy pogings om elke lewenstaak te bemeester beloon, verhinder, herskik of vertraag word, verander sy ontwikkelingstrukture dienoooreenkomstig. Gevolglik is die interaktiewe verhouding/wisselwerking tussen die individu, sy gesin en omgewing ononderbroke en beïnvloed dit alle vlakke van begrip, ondervinding en gedrag. Net so verander die individu, sy gesin en ander individue weer op hul beurt baie aspekte in die omgewing.

Die **ontwikkelingstake** van die laat-adolesent wat verband hou met sy toekomsverwagtinge is ongeag **die ontwikkeling van 'n eie identiteit, psigiese en ekonomiese onafhanklikheid (wat sy beroepskeuse insluit) en morele ontwikkeling**. Dit word vervolgens bespreek.

3.7.1 Onafhanklikheid

3.7.1.1 Psigiese onafhanklikheid

Een van die hooftake gedurende adolessensie is om van afhanklikheid van ander, veral die ouers, te ontwikkel na 'n onafhanklike persoon. Negativisme en rebelsheid is van die algemene wyses waarop die adolessent sy eie identiteit toon. Konflik met sy ouers en ander gesagsfigure (onderwysers, skoolhoofde) mag voorkom as uitdrukking van sy eie denke en aggressie. Die adolessent wil aantoon dat hy beskik oor eie menings en denke. Aanvanklik verbind of vermeng die adolessent verskeie waardes van verskeie bronne tot sy eie bestaande waardesisteem. Teen laat-adolessensie/vroeë-volwassenheid het 'n nuwe gewete of superego tot stand gekom. "The compatibility and the flexibility of this new superego strengthen the ability to handle and express feelings and emotions in relationships. All through life one's super ego has to be able to change and grow in order to accommodate new life situations" (Kaplan & Sadock, 1991, p. 42).

Hierdie strewe na outonomie of onafhanklikheid, wat dikwels deur die ouers as verwerping van ouerlike gesag beskou en beleef word, is in werklikheid 'n noodsaaklike ontwikkelingstaak. Daarsonder kan die adolessent beswaarlik in staat wees om volwasse verhoudinge aan te knoop, 'n realistiese beroepskeuse uit te oefen of 'n persoonlike waardestelsel en bewussyn van 'n eie unieke identiteit ontwikkel.

In sy strewe na onafhanklikheid probeer die adolessent om die volgende doelwitte te bereik (Louw *et al.*, 1998):

Kognitiewe outonomie – insluitend die neem van besluite en die aanvaarding van die verantwoordelikheid daarvan,

Gedragsoutonomie - dit sluit die neem van eie besluite, byvoorbeeld die keuse van vriende, hantering van sy eie finansies en die uitoefening van sy eie keuse ten opsigte van sy vryetydsbesteding in,

Emosionele outonomie - behels om homself te handhaaf en te beheer en om onafhanklik te funksioneer,

Morele- of waarde-outonomie - dit sluit die vorming van 'n eie waardestelsel, wat as riglyn vir sy gedrag dien, in.

Sowel die adolessent as sy ouers ervaar ambivalensie ten opsigte van sy onafhanklikheidstrewe, maar die adolessent moet toegelaat word om onafhanklike besluite te neem op die gebiede wat vir hom bekend en belangrik is. Die ouers kan egter steeds leiding gee ten opsigte van byvoorbeeld beroepskeuses, want algaande sal die adolessent die vermoë om self besluite te neem ontwikkel. Die koestering en handhawing van gehegtheidsbande tussen die adolessent en sy ouers is noodsaaklik, aangesien dit aan die kind die veiligheidsbasis bied om **keuses** uit te toets om aan toenemende sosiale eise te voldoen. Die **gehegtheidsbande** met ouers vorm 'n **veiligheidsvangnet in krisistye** en bied ondersteuning en dien as buffer wanneer die adolessent ang, onsekerheid en depressie (emosionele nood) ervaar. Die adolessent wat emosionele sekuriteit en ondersteuning ervaar in sy verhouding met sy ouers, beleef groter psigiese vryheid om in 'n groter mate onbevange en onafhanklik sy toekomsverwagtinge te koester en te strewe na die verwesenliking daarvan.

3.7.1.2 Ekonomiese onafhanklikheid (insluitend beroepskeuse)

Die skoolverlater hoop op die suksesvolle voltooiing van sy skoolloopbaan. Die vraag oor waarheen hy op pad is, is 'n universele vraag, want dit raak ten nouste sy toekomstige beroepe en of verdere studierigtings aangepak moet word om sy beroepsideaal(e) te verwesenlik. Dit is belangrik dat dit die adolessent se eie keuse moet wees om sodoende latere beroepsbevrediging te verseker. Hierdie taak dra by tot die definiëring van sy identiteit.

Naskoolse opleiding is belangrik vir die adolessent se verdere ontwikkeling en word deur Kaplan en Sadock (1991) soos volg gestel: “Those adolescents who are unable to continue schooling are severely hampered in establishing a satisfactory vocational identity. Many are fated for lives of economic and emotional depression” (p. 43).

Skool en prestasie-oriëntering dien as 'n beskermingsfaktor teen die ervaring van mislukking. Prestasie-oriëntering is ook een van die belangrikste werkswyses waardeur latere beroepsukses en lewenstevredenheid verkry kan word (Kumpfer, 1999; Werner & Smith, 1982, 1992). Om die gepaste beroepskeuse te kan maak vereis egter 'n proses van selfondersoek sowel as 'n deeglike ondersoek na beroepsmoontlikhede. Dikwels vereis sekere beroepe 'n lang opleidingsperiode wat die korrekte vakkeuse reeds op skoolvlak vereis.

Meeus *et al.* (1997) toon deur hul navorsing aan dat die sielkundige gevolge van **werkloosheid** op jong skoolverlaters ernstige gevolge vir hul identiteitsvorming inhou, alhoewel adolessente wat reeds gewerk het en dan werkloos raak, nog groter sielkundige skade opdoen. Hulle stel dit soos volg:

Unemployed youth experience less life satisfaction and suffer depressive symptoms, diminished self-esteem and higher levels of distress more than those who have jobs... This is particularly true for young people who are highly motivated to work, for females and for those who are less qualified (skilled and semi-skilled work)...When compared to the unemployed, working young adults are more content, have a high self-esteem, suffer less from depressed feelings, and voice fewer emotional complaints (p. 370).

Erikson (1968) wys uit dat, indien die adolessent nie daarin kan slaag om 'n beroepsidentiteit te ontwikkel nie, dit tot negatiewe sielkundige gevolge by die adolessent lei. Werkloosheid beïnvloed egter die ontwikkeling van die individu in sy laat-adolessente en jong volwasse stadium negatief en navorsingstudies toon verskeie en uiteenlopende aspekte aan.

Skoolverlaters en werkende jong adolessente toon volgens Meeus *et al.* (1997) hoër sielkundige welstand as die adolessente wat reeds gewerk het en dan werkloos raak, met gepaardgaande sterker self- en beroepsidentiteit. Die negatiewe impak van werkloosheid op adolessente direk na skool is volgens hulle minder as wanneer hulle op 'n later stadium hul werk verloor.

Die welstand van werkende adolessente hang eerder grootliks af van hul werksidentiteit as van hul interpersoonlike verhoudings. Vir die werkende adolessent vorm **werksidentiteit** 'n relatiewe sterk buffer teen sielkundige nood. Vir die **werklose** adolessente vorm hul **sosiale identiteit**, gebaseer op hul interpersoonlike verhoudinge, hierdie **buffer**. Die risiko-subgroep (in die werklose groep) is dié laat-adolessente met swak interpersoonlike verhoudings/sosiale identiteit. Hulle het minder toegang tot die meeste sielkundige ondersteuningsisteme wat veronderstel is om inherent in 'n beroep aanwesig te wees, byvoorbeeld tydstruktuur, sosiale kontakte en sosiale status.

3.7.2 Identiteitsontwikkeling

Om 'n eie identiteit te ontwikkel is die hoofsaak van die adolessente ontwikkelingsfase. Identiteit omvat die eienskappe wat bepaal **wie** die adolessent is en **waarheen** hy op pad is. Vroeë suksesvolle psigososiale ontwikkeling en gesonde identifikasie met positiewe rolmodelle soos die ouers of ouer-surrogate help om in hierdie fase 'n gesonde identiteit te vestig. Identiteit behels 'n intrinsieke ervaring van harmonie en eensgesindheid met die waardes en begrippe van die gesin en sosiale gemeenskap. Daar is in hierdie fase verskeie geleenthede om 'n verskeidenheid rolle "uit te toets". Sommige adolessente vind dit moeilik om dadelik die regte beroepskeuse te maak en verwissel dikwels van werk. Ander verlaat skool voortydig.

Negativisme - 'n tegniek om skeiding/verwydering of afstand te bewerkstellig kom gedurende adolessensie voor in die vestiging van 'n eie identiteit. Erikson (1968) noem

hierdie stadium die **vestiging van identiteit versus roldiffusie/verwarring**. Volgens hom ontstaan 'n identiteitskrisis normaalweg aan die einde van die adolessente stadium. Indien roldiffusie plaasvind, laat dit die adolessent sonder 'n gevestigde identiteit, wat lei tot 'n gebrek aan eie waarde en onsekerheid oor waar hy inpas. Gedragsabnormaliteite soos jeugmisdaad is vorme van rolverwarring. Die adolessent kan ook by bendes aansluit in 'n poging om 'n mate van identiteit te ontwikkel (Branch, 1999; Erikson, 1968).

Die ontwikkeling van 'n eie identiteit vind plaas deur wedersydse interpersoonlike verhoudinge en aksies, waarvan die gesin die kern of matriks vorm. Dit is in die gesin waar die persoonlikheid gedefinieer en later tot 'n groot mate gesteun word. Die hoofelemente van identiteit is die gevoel van "om te behoort" en die gevoel van "om onderskei te kan word van ander". Die adolessente vorm hierdie identiteitsgevoel deur identifikasies uit sy vorige ontwikkelingsstadia tot '**n geheel te integreer**. Erikson (1968) verwys hierna as **egosintese**. Dit is dus die vorming van 'n kontinue, geïntegreerde geheelbeeld van die self, asook die vorming van 'n sosio-kulturele identiteit.

Kultuur-, etniese, groep- en interpersoonlike verhoudinge binne hierdie sosiale kontekste vorm ingewikkelde verhoudingspatrone, veral waar daar meer as een kultuur in 'n samelewing vermeng en verskillende waardes en tale bestaan. Dit is belangrik dat adolessente ook 'n informele netwerk van familie en vriende, portuurgroepe en ouer persone opbou vir ondersteuning, raad en aanmoediging (Henderson & Milstein, 1996; Werner & Smith, 1982, 1992).

Hierdie **interpersoonlike verhoudinge** met prososiale rolmodelle word deur verskeie navorsers uitgewys as 'n belangrike wyse om psigologiese selfherstelvermoë te ontwikkel en dit verskaf sekuriteit en 'n ervaring van geborgenheid, veral in krisistye (Saleeby, 1997; Snyder, 2000; Werner & Smith, 1982, 1992). Dit bied veral aan adolessente in disfunksionele gesinne uitkomst en beskermingsmeganismes om teenspoed te oorbrug. **Adolessente soek die versekering en sekuriteit van sy groep**. Alhoewel identiteitsvorming plaasvind, word baie tyd spandeer aan sy portuurgroep en is **aanvaarding in 'n groep** van essensiële belang vir die adolessent. Hierdie behoefte kan egter lei tot destruktiewe gedrag en jeugmisdaad in byvoorbeeld die vorm van bende-aktiwiteite. Die normatiewe identiteitskrisis van adolessensie wat deur Erikson (1963, 1968) beskryf is, word deur ander navorsers die *storm-*

en-drangjare. Ernstiger diagnoseerbare psigiese probleemgedrag, wat professionele hulp vereis, word egter wel deur sommige adolessente geopenbaar.

Dit is belangrik dat die adolessent nie net deur selfondersoek nie, maar ook deur ondersoek van sy **kultuur** (makrosisteem) vir homself 'n eie lewensfilosofie sal opbou, ten einde sy eie identiteit te ontwikkel en te beskerm. Wanneer die identiteitskrisis suksesvol opgelos is, lei dit onder andere tot 'n toekomsvisie en die vermoë om nuwe realiteite en konflikte te hanteer, besluite te neem en take deur te voer, die realisering van sy vermoëns in 'n beroep, die moed om alleen en onafhanklik te wees en verdraagsaamheid teenoor die self en ander te ontwikkel (Snyder, 2000; Thom, 1994).

Die vestiging van 'n **geslags- en beroepsidentiteit** is ook 'n verdere vereiste vir die ontwikkeling van identiteit. Ten einde sy identiteitskrisis te bowe te kom en duidelikheid oor sy eie identiteit te vestig, moet die adolessent sekere take bemeester. Dit sluit onder andere in die ontwikkeling van 'n **tydsperspektief** in teenstelling met tyddiffusie (verwys na bespreking hiervan in Hoofstuk II). Deur 'n tydsperspektief te ontwikkel, ontwikkel die adolessent ook die perspektief ten opsigte van die kontinuïteit van die lewe - wat hom in staat stel om die verlede, hede en toekoms te integreer en te koördineer.

Voorts moet hy **selfversekerdheid** in stede van onbetrokkenheid ontwikkel. Dit vereis 'n mate van onafhanklikheid, selfvertroue en sosiale status in sy portuurgroep. Sy siening van homself moet ooreenstem met dit wat ander oor hom huldig, andersins ontstaan daar by hom onsekerheid en konflik. **Realistiese prestasie-verwagtinge** moet gekoester word sodat die regte beroepskeuse gemaak kan word, wat identiteitsdefiniëring tot gevolg het.

Die ontwikkeling van 'n **seksuele identiteit** teenoor biseksuele verwarring is 'n verdere vereiste. Persoonlike identifikasie weerspieël dus grootliks die waarde-oriëntasie en rolverwagtings van die adolessent se verwysingsgroep of kultuur. Identiteit omsluit dus persoonlike sowel as kulturele identiteit (Louw *et al.*, 1998).

Die adolessent wat oor 'n goed ontwikkelde identiteit beskik, sal 'n duideliker beeld hê van wat hy is, wil wees en wat hy wil word. Sy toekomsverwagtinge ten opsigte van homself as persoon sowel as sy toekomstige beroep sal meer realisties en meer bereikbaar wees, wat selfversekering bevorder en hoër hoop by hom tot gevolg sal hê.

3.7.3 Morele ontwikkeling

Dit is een van die hooftake wat in die laat-adolessensie/vroeë-volwasse lewensfase by die meeste individue plaasvind. Moraliteit word gedefinieer as konformiteit tot gedeelde standaarde, waardes, regte en verpligtinge. Daar mag moontlik egter konflik ontstaan tussen twee sosiaal aanvaarbare standaarde, veral wanneer 'n adolessent byvoorbeeld van 'n minderheidsgroep is en dié waardes nie ooreenstem met die oorkoepelende of dominante kultuur nie (Saleebey, 1997). Daar is egter 'n morele verpligting om die bestaande norme van die samelewing te respekteer en na te kom, maar slegs as dit menslike oogmerke dien. Die adolessent leer om menings te vorm gebaseer op sy individuele sin vir geregtigheid, met ander woorde sy gewete. Moraliteit en kognitiewe ontwikkeling vind gelyktydig plaas. Morele ontwikkeling behels die individu se beskouinge van wat **reg en verkeerd** is en sluit dus sy morele oordele in. Morele ontwikkeling vind binne 'n bepaalde sosiale samelewing plaas.

Volgens Kohlberg (1973), asook Kohlberg en Kramer (1969) vind die ontwikkeling van morele oordeel en redenering op drie vlakke plaas, met elke vlak wat uit twee stadia bestaan. Hierdie morele ontwikkelingsvlakke verdeel hy in die **prekonvensionele-, konvensionele- en postkonvensionele**. Hierdie vlakke van morele ontwikkeling hou verband met die stadia van kognitiewe ontwikkeling wat deur Piaget (1972, 1977) voorgestaan is.

Die konvensionele morele redeneringsvlak kan slegs bereik word, indien die stadium van konkreet-operasionele denke reeds deur die individu bereik is. **Formeel-operasionele denke gaan weer die postkonvensionele vlak van morele denke vooruit.** Volgens Kohlberg (1973), asook Kohlberg en Kramer (1969) bereik slegs 'n geringe aantal volwassenes die postkonvensionele moraliteitsvlak. Hierdie individue is in staat om hul eie persoonlike morele kode te vorm volgens hul eie gewete of eie geïnternaliseerde abstrakte morele reëls, ongeag of dit ooreenstem met die algemeen aanvaarde norme van die gemeenskap. Dit gaan vir hierdie persone eerder oor universele beginsels van gelykheid, geregtigheid en menseregte en die handhawing van respek vir alle individue se menswaardigheid.

Morele waardes mag verander, maar uiteindelik word 'n eie etiese sisteem vasgelê wat in 'n samehangende georganiseerde raamwerk verstewig. Die individu tree dus konsekwent

volgens sy eie morele riglyn/raamwerk op wanneer sy morele ontwikkeling gevestig raak. Dit noem Kohlberg en Kramer (1969) die **postkonvensionele/stadium 6**. Dit behels dat die individu verskeie waardes van die samelewing geïnternaliseer het as sy eie en ook daarvolgens optree. Net soos dit die geval is met die ontwikkeling van **formele-operasionele denke** soos deur Piaget (1971, 1972, 1977) gepostuleer, ontwikkel hierdie morele ontwikkeling nie teen dieselfde tempo by alle individue nie en nie almal bereik hierdie hoogste vlak nie (Gerdes *et al.*, 1988; Louw *et al.*, 1998; Santrock, 1983).

Indien die adolessent die fase van abstrakte formele-operasionele denke bereik het, is hy in staat tot die hoogste vlak van morele ontwikkeling. Dit waarborg egter nie **morele ontwikkeling** nie, maar dit is 'n **vereiste** vir die ontwikkeling daarvan (Kaplan & Sadock, 1991). Die bereiking van 'n sekere vlak van kognitiewe ontwikkeling verseker dus nie dat die individu die morele ontwikkelingsvlak sal bereik wat met daardie spesifieke stadium van kognitiewe ontwikkeling verband hou nie. Dit is ook nie moontlik om enige vlak van morele ontwikkeling oor te slaan nie, want dit vind volgens 'n bepaalde volgorde plaas - net soos die geval is ten opsigte van die ontwikkeling van kognitiewe ontwikkeling.

In die aanvanklike **konkrete fase** volg 'n kind reëls net soos dit deur sy ouers neergelê is, maar daar is 'n onvermoë om vir uitsonderinge plek te maak. In die **formele fase** word reëls herken en erken in terme van wat goed vir die gemeenskap in die geheel is. Volgens Snyder (2000) "Morality comes from sharing and applying ourselves toward a set of collective positive goals" (p. 408). Ouerlike sosiale waardes en norme word aanvanklik deur waarneming en nabootsing oorgeneem. Dit word egter later bevraagteken of verwerp en met 'n eie waardestelsel vervang.

'n Bepaalde **ideologiese verbintenisse** mag ook 'n groot invloed op die morele ontwikkeling van die adolessent uitoefen en baie misdade kan toegeskryf word aan 'n bepaalde ideologiese verbintenis. As gevolg van verskillende politieke oortuigings word misdade dan gepleeg onder die dekmantel van 'n spesifieke ideologiese verbintenis (Van Zyl Slabbert *et al.*, 1994).

Vir sy **identifikasie** en die ontwikkeling van sy **morele waardes** is die adolessent se **binding** eerstens met sy ouers en met ander prososiale individue in die gemeenskap van kernbelang. Indien roloidentifikasie met positiewe rolmodelle plaasvind in gesonde interpersoonlike verhoudings, vergemaklik dit die adolessent se taak om 'n positiewe selfbeeld met sterk

morele waardes te ontwikkel. Indien daar tuis geen positiewe rolidentifikasie plaasvind nie as gevolg van ouerlike afwesigheid (veral die vader) soos in die geval van enkelouergesinne, swak toesig en dissipline, soek die adolessent aanvaarding en om te behoort **buite** sy gesin in groepe of bendes.

Eksterne druk soos onder andere rassediskriminasie teen etniese minderheidsgroepe kan bykomende stres by hierdie adolessente veroorsaak en die ontwikkeling van eie/selfwaarde negatief beïnvloed (Gray-Little & Hafdahl, 2000).

Ongelukkig het Kohlberg (1973), asook en Kohlberg en Kramer (1969) die belangrike rol geïgnoreer wat **emosies, gedrag en onderrig** (naamlik watter gedrag in spesifieke situasies aanvaarbaar is) uitoefen in die ontwikkeling van morele oordeel. Hy het ook in gebreke gebly om moraliteit aan geestelike en godsdienstige waardes en aan geloof te koppel (Gerdes *et al.*, 1988). Laat-adolessensie is in die besonder 'n belangrike fase in die ontwikkeling van 'n religieuse identiteit.

Daar is 'n noue verwantskap tussen die ontwikkeling van die adolessent se morele en godsdienstige waardes - albei behels die totstandkoming/verwesenliking van 'n eie waardeoordeel en –perspektief wat die konvensionele siening vervang. Baie adolessente bereik egter nie hierdie fase nie (Santrock, 1983). Kohlberg (1973) stel egter op 'n latere tydstip selfs 'n **sewende stadium** voor wat die **kosmiese en spirituele perspektief** behels, wat in die laat-volwasse stadium bereik word.

Aangesien Kohlberg se teorie uitsluitlik fokus op morele redenering en nie morele gedrag nie, bestaan die moontlikheid dat morele redenering en gedrag op twee vlakke kan plaasvind. 'n Individu kan byvoorbeeld oortuig wees dat geweld moreel verkeerd is, maar tog gewelddadig optree in 'n gegewe situasie. Dit blyk dikwels uit hofverslae, veral sedert die toename in die Suid-Afrikaanse geweldstatistieke sedert 1994. Die sosiale milieu waarin die adolessent opgroei, byvoorbeeld of daar hoë vlakke van geweld en buite-egtelikheid voorkom en fisieke onveiligheid aan die orde van die dag is, speel bepaald 'n rol in die adolessent se morele ontwikkeling en sy behoefte aan veiligheid en oorlewing.

By die uitoefening van 'n **morele keuse** sluit dit die vermoë in om negatiewe én positiewe **gevolge** van gedrag **vooruit te bepaal** (insluitend die verwagting van skuld en ander psigiese

ongemak). Daar moet ook die vermoë tot selfregulering aanwesig wees, naamlik om die skending van die *sin vir wat reg* is te vermy, dit wil sê die vermoë tot **selfbeheersing** moet by morele gedrag aanwesig wees (King, 2000).

Morele onvolwassenheid word veral deur twee aspekte gekenmerk. Eerstens, egosentrisme, wat die onvermoë weerspieël om 'n ander persoon se perspektief in te sien. Gevolglik word slegs dit wat tot hul eie voordeel strek in hul morele redenering ingesluit, wat dikwels waarneembaar is in die denke en redenering van jeugmisdadigers en promiskue individue. Tweedens heteronome aanvaarding van ander se waardestelsels - dit behels byvoorbeeld dat die adolessent hom totaal aan die waardes van sy ouers, die staat, godsdiens of ideologiese siening/orde onderwerp sonder om dit te bevraagteken en dit werklik sy eie te maak (Erikson, 1963; Louw *et al.*, 1998).

Indien die adolessent se morele ontwikkeling gesond is, sal hy in staat wees om ander se perspektiewe oor aangeleenthede in te sien, maar om onafhanklik 'n eie waardesisteem te ontwikkel. Hy sal beskik oor verantwoordelike denke en gedrag en sal besluite dienoreenkomstig kan neem. Hy sal sorgsaam en verantwoordelik teenoor ander optree en verantwoordelikheid vir sy gedrag aanvaar.

Die adolessent se vlak van morele ontwikkeling sal sy funksionering in die samelewing aanhelp of rem/belemmer en hom in uiterste gevalle selfs met die gereg laat bots. Die morele ontwikkeling van die adolessent sal sy intrinsieke waardes en norme omsluit en sy sieninge ten opsigte van belangrike morele aangeleenthede soos voorhuwelikse seks, MIV/vigs, misdaad, politieke en rasse-aangeleenthede beïnvloed.

3.8 Samevattende gevolgtrekkings

Biofisiese ontwikkeling toon ook 'n direkte verwantskap met toekomsverwagtinge, want sekere beroepskeuses vereis sekere fisiese vermoëns, soos byvoorbeeld 'n motorwerktuigkundige of plastiese chirurg wat sal baat vind as sy fyn spierkoördinasie goed ontwikkel is. Skoolverlaters wat egter voortdurend gebuk gaan onder voedselgebrek se beroepskeuses sal oorheers word deur die direkte of onmiddellike verligting van sy voedseltekort en die bevrediging van **basiese behoeftes**.

Kognitiewe ontwikkeling het 'n direkte invloed op die toekomsverwagtinge van die adolessent, want dit bepaal in baie gevalle die beroepskeuse wat die adolessent maak. Sekere beroepe vereis sekere vlakke van kognitiewe vaardighede, soos byvoorbeeld in die mediese beroepe en ingenieurswese waar hoë eise aan die adolessent se intellektuele vermoëns gestel word.

Emosionele ontwikkeling, alhoewel dit nie 'n direkte invloed op toekomsverwagtinge uitoefen nie, bepaal tog in 'n mate hoe die adolessent sy vaardighede benut. 'n Persoon met 'n goeie selfkonsep sal geneig wees om met groter selfvertroue vir sy toekoms te beplan en die verwesenliking van sy doelwitte na te jaag. Die negatiewe berigte wat deurgaans in die media verskyn rakende die hoë vlakke van geweld en misdaad in Suid-Afrika, beïnvloed die skoolverlater noodwendig negatief en oefen 'n bepalende invloed uit op sy toekomsbeplanning en -verwagtinge. Die wit adolessent **voel** toenemend bedreig en gemarginaliseerd/vervreemd van sy geboorteland deur regstellende aksie en politieke uitsprake deur regeringsleiers, grondeise en hoë misdaadvlakke. Gevolglik soek 'n groeiende aantal skoolverlaters hul heil oorsee, veral weens die feit dat beter finansiële vooruitsigte dáár vir hulle voorgehou word.

Deur middel van positiewe sosiale ontwikkeling word die adolessent egter wel toegerus met sosiale netwerke van vriende en familie wat hom die **ondersteuning** en **sekuriteit** kan verskaf om die toekoms met vertroue aan te pak.

Tydens adolessensie is die belangrikste ontwikkelingstake wat voltooi moet word en wat verband hou met die adolessent (in dié geval skoolverlater) se toekomsverwagtinge: **identiteitsontwikkeling**, die strewe na **psigiese en ekonomiese onafhanklikheid** (wat die totstandkoming van 'n voldoende **beroepskeuse** insluit) en **morele ontwikkeling**. Die enkele faktor wat by al die take teenwoordig is, is die ontwikkeling van die adolessent vanaf afhanklikheid van ander na onafhanklikheid en selfstandigheid op emosionele en finansiële gebiede. Die vlak van onafhanklikheid wat die adolessent ten opsigte van sy ontwikkelingstake bereik, sal 'n direkte invloed op sy toekomsverwagtinge hê.

Morele ontwikkeling veronderstel dat die adolessent/skoolverlater daaglik **keuses** moet uitoefen ten opsigte van wat aanvaarbaar en nie-aanvaarbaar vir hom is ten opsigte van bykans alle fasette van sy lewe. Sy keuses mag ooreenstem met die sosiale norme van die

samelewing en kultuur waarin hy hom bevind, óf nie. Indien dit nie ooreenstem nie, ontstaan konflik - byvoorbeeld 'n wetsgehoorsame burger in teenstelling met 'n adolessent wie se keuses teen die norme van die samelewing indruis en wat hom gevolglik aan enige vorm van misdaad skuldig maak. Die Suid-Afrikaanse adolessent word gekonfronteer met 'n **magdom keuses** wat hy moet uitoefen (noodwendig ook sy **verantwoordelikhede** wat hierop volg) ten opsigte van sy seksuele aktiwiteite, MIV/vigs, politieke en ekonomiese aangeleenthede.

Opleiding, ontwikkeling en intellektuele stimulering oefen ook 'n invloed uit op die morele ontwikkeling van die adolessent, aangesien hy hierdeur bewus raak van verskillende ideologieë, etniese groepe en politieke kwessies, asook verskillende geloofsoortuiginge. Sodoende raak die adolessent bewus van die morele implikasies van politieke aangeleenthede soos byvoorbeeld apartheid. Na aanleiding van bogenoemde uiteensetting van die keuses wat die adolessent moet uitoefen, is dit duidelik dat morele ontwikkeling 'n belangrike rol in sy toekomsverwagtinge sal speel.

HOOFSTUK IV

INTRINSIEKE FAKTORE AANWESIG BY DIE SKOOLVERLATER WAT ‘N ROL SPEEL IN SY TOEKOMSVERWAGTINGE

4.1 Inleiding
4.2 Algemene intrinsieke faktore
4.2.1 Motivering
4.2.1.1 Drome, doelwitte en doel in die lewe
4.2.1.2 Geloof in die eie uniekheid
4.2.1.3 Selfgerigtheid/onafhanklikheid
4.2.2 Behoeftes, begeertes, verwagtinge
4.2.3 Optimisme
4.2.4 Selfaktualisering
4.2.5 Lokus van kontrole
4.3 Hoop as voorspeller van toekomsverwagtinge
4.3.1 Inleiding
4.3.2 Teorieë van hoop
4.3.2.1 Die Hoopteorie van Snyder
4.3.3 Die verband tussen hoop en verwante konstrakte
4.4 Samevattende gevolgtrekkings

Die doelstellings van hierdie hoofstuk is om duidelikheid te verkry ten opsigte van:

- die begrip *intrinsieke faktore*
- die rol wat dit in die *toekomsverwagtinge* van die skoolverlater speel
- en die rol van *hoop* as voorspeller van toekomsverwagtinge.

Hierdie hoofstuk moet in samehang met Hoofstukke II en III gelees word, aangesien dit as basis hiervan dien en onnodige herhaling uitskakel.

4.1 Inleiding

Met *intrinsieke faktore* wat ‘n rol speel by die skoolverlater se toekomsverwagtinge word dié faktore wat *inherent* by die individu aanwesig is, veronderstel. Die eksterne faktore omsluit weer

alle sisteme wat van buite 'n invloed op die skoolverlater uitoefen. Die ononderbroke wisselwerking tussen eksterne en intrinsieke faktore veroorsaak egter wedersydse beïnvloeding. So byvoorbeeld het positiewe ouers wat hul kind gebalanseerd motiveer tot akademiese, kulturele of sportprestasies deur hom aan te moedig, te prys en te beloon, meestal 'n positiewe, gemotiveerde kind. Die kind tree dan ook met innerlike motivering op om sy doelwitte – ekstern en intrinsiek – te verwesenlik, wat sy ouers positief teenoor hom laat reageer.

Die skoolverlater word in hierdie navorsing in sy persoon-konteks-interaksionele-proses bestudeer – dit is eerder *prosesse* wat hier ter sprake is as die identifisering van statiese faktore. Die ononderbroke interaksie/wisselwerking tussen die skoolverlater en sy omgewing bepaal sy gedrag en aanpassing. Dit is 'n ingewikkelde ononderbroke wisselwerking wat risikofaktore en -meganismes en beskermingsprosesse en -meganismes insluit wat die skoolverlater se aanpassing bevorder of belemmer.

Intrinsieke faktore bepaal of die skoolverlater herintegrasie/aanpassing na disekwilibrium (moontlike negatiewe lewenservaringe aanwesig in sy eksterne wêreld) ervaar of nie. Dit handel dus oor die ingewikkelde aktiewe proses tussen die skoolverlater en sy omgewing wat positiewe óf negatiewe uitkomst tot gevolg mag hê. In die sielkunde word daar toenemend aanvaar dat die individu wat oor psigologiese selfherstelvermoë beskik 'n aktiewe deelnemer in die skep van sy eie omgewing is (Louw *et al.*, 1998; Masten, 1999). Hierdie wisselwerking is nie net 'n stimulus-respons reaksie nie – dit dien as buffer teen negatiewe lewenservaringe, soos in die geval van 'n sorgsame ouer-kind verhouding.

Sommige jeugdiges is hoë-risiko individue – nie as gevolg van eksterne faktore nie, maar as gevolg van intrinsieke faktore soos biologiese, genetiese of persoonlike disfunksie. Voorbeelde hiervan is kognitiewe of biologiese skade wat met of selfs vóór geboorte opgedoen is as gevolg van onder meer alkoholisme of dwelmverslawing by die moeder, hiperaktiwiteit, antisosiale persoonlikheid asook endokrinologiese- en metaboliese wanfunksionering. Die meeste hoë-risiko jeugdiges word egter as gevolg van hul hoë-risiko omgewings as sodanig gekategoriseer eerder as gevolg van hul persoonlike intrinsieke hoë-risiko eienskappe.

Intrinsieke faktore sluit die individu se spirituele, kognitiewe, sosiale/gedrag, fisieke en emosionele of affektiewe **vaardighede** in wat noodsaaklik is om suksesvol in verskeie ontwikkelingstake en verskillende kulture en omgewings te wees. Kumpfer (1999) beskou intrinsieke faktore – waarvan hoop ‘n eienskap is – as aanwesig by alle funksionerende persone. Die samestelling van die individu se intrinsieke psigologiese selfhersteleienskappe mag egter verskil van ander s’n, aangesien mense biologies verskillend gebore word en nie in dieselfde omstandighede grootword nie.

4.2 Algemene intrinsieke faktore

Onder algemene intrinsieke faktore is motivering, behoeftes, begeertes en verwagtinge, optimisme, selfaktualisering en lokus van kontrole die belangrikste psigiese prosesse wat ‘n rol speel by toekomsverwagtinge.

Aanvanklik is daar in die kinderontwikkelings- en kinderpsigopatologie-literatuur onderskeid getref tussen fisieke, emosionele, kognitiewe en spirituele domeine, maar later is ‘n vyfde trosveranderlike, naamlik sosiale/gedragsbekwaamhede, bygevoeg wat die psigologiese selfherstelvermoë aan sosiale bekwaamheid gelykstel (Kumpfer, 1999).

Min navorsing fokus egter op die spirituele en affektiewe domeine, wat krities is vir die volgende konsepte: psigiese buigzaamheid/aanpasbaarheid, deursettingsvermoë, hoop, optimisme en die vermoë om psigies te herstel ná trauma en mislukking. Sterktes, psigiese vasberadenheid/gehardheid en psigiese bekwaamhede is deur verskeie longitudinale studies (Bandura, 1977, 1982, 1989; Werner & Smith, 1982, 1992; Snyder, 2000) en persoonlike verslaggewing aangewys as voorspellers van suksesvolle interaksie van die individu met sy omgewing.

4.2.1 Motivering

Die belangrikheid van ‘n doelwit vir die individu en sy persepsie dat dit vir hom moontlik sal wees om dit te bereik is noodsaaklik vir die uitvoering van menslike gedrag. Dit is belangrik dat

die individu self (en nie iemand anders namens hom nie) dit as 'n doel moet beskou en simboliseer, anders is dit nie 'n doel nie. Motivering verwys na optrede – die aanwending van handeling ten einde 'n toekomsverwagting moontlik te maak. Dit kan op verskillende vlakke plaasvind, naamlik kognitief, spiritueel, fisiologies, emosioneel en sosiaal. Gedrag kan direk waarneembaar wees óf nie. Dit is byvoorbeeld moontlik om te sien hoe iemand hardloop om 'n bus te haal, maar dit is nie moontlik om te sien hoe iemand planne beraam om iets te bereik nie.

Motivering word hier egter as 'n kognitiewe funksie eerder as 'n gevoelservaring gebruik. Motivering of wilskrag verwys na die kognitiewe krag/motivering wat die individu inspan ten einde te slaag in sy werksplanne om 'n spesifieke doelwit te bereik. Snyder (1994, 2000) en Stotland (1969) wys daarop dat hoop 'n voorvereiste vir optrede is. Die konsep hoop (Snyder, 2000) bestaan uit 'n trilogie van komponente – doelwit, werkswyse en wilskrag.

Die wilskragkomponent dryf die individu aan op sy voorgenome roetes/werkswyses na sy doelwitbereiking. Hoe nader 'n individu egter psigies aan sy begeerde doelwit kom, hoe hoër raak sy motiveringsvlak – kognitief en emosioneel – om te slaag in sy doelwitbereiking (Kwon, 2000; Snyder 1994, 2000; Stotland 1969). Hoe sterker die individu se persepsie is van sy moontlike suksesvolle doelwitbereiking, hoe groter en meer volgehou sal sy pogings wees om te slaag in sy doelwitbereiking.

Wilskrag sluit primêre kognitiewe vermoëns en geloofstelsels in en dien om die individu te motiveer en om rigting te gee aan sy pogings om suksesvol aan te pas by sy omgewing en sy doelwitte te verwesenlik. Volgens Kumpfer (1999) kan die volgende veranderlikes hieronder ingedeel word: drome en doelwitte (Bandura, 1989); doel en betekenis in die lewe (Frankl, 1969); spiritualiteit (Kumpfer, 1999); geloof in sy eie uniekheid (Werner & Smith, 1982, 1992); interne lokus van kontrole (Bandura, 1989; Seligman, 1990; Werner & Smith, 1982, 1992); hoop en optimisme (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000; Scheier & Carver, 1987, 1992; Snyder, 2000) en vasberadenheid en volharding (Bandura, 1989; Werner, 1986, 1993). Individue se oortuigings en persepsies van hul eie bekwaamhede bepaal hul vlak van motivering soos dit gereflekteer word in hoeveel inspanning hulle sal aanwend in hul poging(s) en hoe lank hulle sal uithou wanneer struikelblokke in hul weg na doelwitverwesenliking voorkom.

Die hoop op suksesvolle doelwitbereiking/toekomsverwagtinge en die belangrikheid wat dit vir die individu inhou, beïnvloed egter sy affektiewe toestand. Positiewe affek kan beskryf word as onder andere die belewing van vreugde, euforie, plesier, tevredenheid en geluk. Hoe belangriker die doelwit en hoe laer die individu se verwagting van suksesvolle doelwitbereiking, hoe hoër die vlakke van angs (negatiewe affek) wat hy ervaar. Hoe groter die angs wat ervaar of verwag word, hoe groter die motivering by die individu om dit te vermy (Snyder, 1989, 1994, 1995; Snyder & Higgins, 1988; Stotland, 1969).

Die rol van *skemas* in die individu se toekomsverwagtinge is reeds in Hoofstuk II bespreek. Skemas speel 'n rol in sy verwagte suksesvolle of mislukte doelwitbereiking en die mate van beheer wat hy verwag om uit te oefen oor sy doelwitbereiking, al dan nie. Gedrag word bepaal deur sowel die bevrediging van behoeftes as die strewe na en verwagting van suksesvolle doelwitbereiking – naamlik om te slaag in die verwesenliking van toekomsverwagtinge. Volgens die navorsing van Snyder (1994, 2000) bied hoop (verwagting) op suksesvolle doelwitbereiking aan die individu beskerming teen depressie ten spyte van die moontlikheid van terugvoering oor sy mislukkings. Sodoende bly dié persone wat oor hoër hoop beskik, meer positief, aangesien hulle steeds werkswyses bly uitdink om te slaag. Hulle behou ook meer wilskrag as dié persone wat oor laer vlakke van hoop beskik.

Volgens Maslow (1970) word menslike gedrag gemotiveer deur die bevrediging van menslike behoeftes – laer- sowel as hoër-orde behoeftes. Hy beskou die mens as dinamies met 'n inherente neiging tot selfaktualisering, met ander woorde die individu strewe voortdurend na die vervulling van sy behoeftes. Sodra 'n dominante behoefte bevredig is, dring die volgende behoefte in die hiërargie op bevrediging aan. Maslow onderskei vyf stappe behoeftes wat in 'n hiërargie van belangrikheid voorkom. Die laer-orde behoeftes of gebreksbehoefte, byvoorbeeld *fisiologiese behoeftes* soos honger, dors en seks, asook *veiligheidsbehoefte* soos beskerming en sekuriteit, moet eers bevredig word alvorens aan die volgende, derde orde van *gebreksbehoefte* voldoen kan word – die behoefte aan *liefdevolle verhoudings en aanvaarding* en om te behoort.

Die volgende orde van gebreksbehoefte wat bevredig moet word, is die behoefte aan *agting en prestasie*. By al vier laer-orde *gebreksbehoefte* is die mens afhanklik van sy fisieke en/of eksterne omgewing – eksterne motivering en kontrole geld dus. Die hoër behoeftes bestaan uit groei- of metabehoeftes en is afhanklik van die bereiking van persoonlike standarde en die gebruik van talente en vermoëns, en dit word *intrinsiek* gemotiveer. Eers as aan al sy laer behoeftes voldoen is, besit die individu die vryheid om in die rigting van selfaktualisering te groei en om nuwe idees en ervarings aan te durf. Op hierdie vlak is die individu tot 'n mindere mate afhanklik van sy omgewing en van ander. Die bevrediging van intrinsieke standarde, talente en skeppende vermoëns lei tot selfaktualisering.

Laer-orde behoeftes vereis meer dringende en onmiddellike bevrediging, waarna dit tydelik afneem. Hoër-orde behoeftes is minder dringend en laat meer geleentheid vir beplanning en die uitstel van bevrediging toe. Dit neig egter om oor langer tydperke te volhard. Volgens Maslow (1970) word hoër-orde behoeftes nie opgewek alvorens die laer gebreksbehoefte nie bevredig is nie. Hoër-orde behoeftes bereik nie finale doelwitte of volkome bevrediging nie, want sukses motiveer die individu tot verdere volgehoue strewe. Hoe laer die behoefte, hoe meer voorspelbaar is die gepaardgaande gedrag. Hoër behoeftes toon groter verskeidenheid en is minder voorspelbaar. Volgens Maslow bereik min individue egter die vlak van selfverwesenliking en indien wel, is dit gewoonlik eers later in hul lewens. Dit kan toegeskryf word aan die samelewing se gebrek aan genoegsame geleenthede vir die bevrediging van die individu se eksterne behoeftes, naamlik die behoefte aan liefde en om te behoort. Maslow stel dit dat doelwitte en behoeftes die enigste suiwer en fundamentele basis is waarop die klassifikasie van motiveringsvlakke kan geskied. Vir hom gaan dit eerder om die doelwitte (*pulls*) as die begeertes/drifte (*pushes*).

4.2.1.1 Drome, doelwitte en doel in die lewe

Al drie begrippe – drome, doelwitte en doel in die lewe – het te doen met die toekomsverwagtinge wat die individu koester. Dit weerspieël sy toekomsingesteldheid. Om te droom is om sekere ideale/doelwitte te visualiseer ten einde dit te bereik. Indien 'n individu doelwitte aan homself stel om te verwesenlik, stel dit aan hom sekere eise waaraan hy moet

voldoen en die strewe daarna gee doel en betekenis aan sy lewe. Die doelwitte mag van individu tot individu verskil. Indien 'n individu geen doelwitte nastreef nie, verval sy lewe in doelloosheid en betekenisloosheid wat depressie en verdere emosionele insinking tot gevolg kan hê. Dit is essensieel dat intrinsieke betrokkenheid tot doelwitbereiking by die individu aanwesig is, anders is die doelwitstrewe geneig om negatiwiteit en simptome van depressie te ontlok – selfs al is die doelwitbereiking suksesvol (Snyder, 2000). Die doelwitte moet die individu se eie wees en nie 'n belangrike ander s'n nie – soos die geval is wanneer 'n kind 'n studie- en beroepsrigting kies ter wille van sy ouers.

'n Baie belangrike sielkundige eienskap van individue wat oor positiewe toekomverwagtinge beskik en wat in hoë-risiko omgewings oorleef, is hul vermoë om te droom (Bandura, 1989), fantasieë op te tower en 'n missie en doel in hul lewens te ontwikkel (Frankl, 1969; Kumpfer, 1999; Werner & Smith, 1982, 1992).

Wanneer individue die oortuiging het dat hulle vir 'n spesiale doel op aarde geplaas is en dat hulle uniek is, oorleef hulle die swakste lewensomstandighede denkbaar (Frankl, 1969; Kumpfer, 1999; Plattner, 1998; Werner & Smith, 1982, 1992). Sodoende behou hulle hoop ten spyte van ernstige mishandeling, verwerping en verwaarlosing. Dié verskynsel is toegelig deur navorsing wat gedoen is ten opsigte van kinders van alkoholiste en skisofreniese ouers (Masten, 1999; Werner, 1993). Wanneer 'n individu ophou om vir die toekoms te lewe verander die struktuur van sy innerlike lewe en psigiese agteruitgang tree in (Erikson *et al.*, 1975; Frankl, 1969; Maslow, 1970, 1971; Snyder, 2000). Die behoeftige werkloos kan hier as voorbeeld genoem word – hulle probeer in lewensomstandighede oorleef waar 'n uitsiglose toekoms hulle in die gesig staar.

Frankl (1969) dui aan dat: “It is a peculiarity of man that he can only live by looking to the future – *sub specie aeternitatis*. And this is his salvation in the most difficult moments of his existence, although he sometimes has to force his mind to the task” (p. 72-73, sy kursivering). Outobiografiese verhale van ongelooflike psigologiese ontbering en oorwinning oor trauma – soms veroorsaak deur hul eie gesinslede - is veral die afgelope paar dekades aangeteken deur verskeie outeurs. Frank McCourt se *Angela's Ashes* (1996) en Dave Pelzer se trilogie *A Child*

called 'it', The lost boy en *A man named Dave* (1995, 1997, 1999, 2001, 2002) is voorbeelde hiervan. Pelzer het die ernstige mishandeling – een van die ernstigste opgetekende voorvalle van kindermishandeling in Amerika – van sy eie moeder oorleef en vandag wy hy sy lewe daaraan om mishandelde en verwaarloosde Amerikaanse jeugdiges te motiveer en weer hoop te gee.

In die veelbekroonde Italiaanse rolprent *Life is beautiful* deur Roberto Benigni word hoop steeds brandend voorgehou aan 'n kind deur die ryke verbeeldingsvlugte van sy vader ten spyte van die uiters haglike toestande in 'n konsentrasiekamp waarin hulle moes oorleef. Sodoende skep die vader vir hulle 'n nuwe werklikheid en lei hy sy kind se aandag af van die onmenslike omstandighede waarin hulle moes poog om te oorleef. Hierdie rolprent dra die boodskap dat geloof/spiritualiteit die mens in staat stel om binne 'n dubbele werklikheid te leef, sterk oor: die sigbare aardse werklikheid en die onsigbare werklikheid wat God vir gelowiges ten volle sal laat aanbreek.

Die individu beskik oor die vryheid van keuse om waardes te vind wat doel en betekenis aan sy lewe gee (Frankl, 1969). Volgens hom soek die mens na betekenis in sy bestaan, 'n doel om voor te leef. Die mens se vermoë om hom van homself los te maak stel hom in staat om betekenis in iets groters as homself te vind, byvoorbeeld sy gesin, die gemeenskap of die mensdom.

Betekenis bring egter verantwoordelikheid mee, want die mens word deur hierdie betekenis gekonfronteer. Hy is verantwoordelik vir die vervulling van die besondere betekenis in sy persoonlike lewe. Aan wie hy verantwoordelik is, is 'n persoonlike saak, maar Frankl laat wel ruimte vir die religieuse wanneer hy daarop wys dat baie mense hul bestaan interpreteer in terme van 'n verantwoordelikheid nie slegs aan iets nie, maar aan 'n opperwese, naamlik God. Die individu se persepsie van die betekenis van die lewe is baie nou verweef met sy persepsie van suksesvolle doelwitbereiking. Doelwitte kan wissel van kleiner doelwitte wat maklik bereikbaar is, tot groter, moeiliker bereikbare doelwitte. Indien 'n individu geen doelwitte nastreef nie en dus geen verantwoordelikheid nakom ten opsigte van die keuses wat hy uitgeoefen het nie, verval sy lewe mettertyd in doelloosheid en kan 'n gevoel van hopeloosheid en depressie intree (Snyder, 2000).

Die individu se motivering tot die verwesenliking van sy doelwitte lei tot sy verhoogde persepsie van die betekenis van die lewe. Om 'n sterk lewensbetekenis te ervaar veroorsaak dat die individu meer energie en motivering ervaar om sy doelwitte na te streef. Die ervaring van lewensbetekenis lê in die bereiking van sy doelwitte in die verlede sowel as in sy persepsie van sy eie vermoëns om in die toekoms te slaag in die verwesenliking van sy doelwitte. Die betekenis wat die individu heg aan die bereiking van sy doelwitte weerspieël die kognitiewe sowel as die emosionele aspekte waaruit hoop bestaan.

Volgens Frankl (1969) besit die mens die vryheid van wil, met ander woorde hy is vry om sy houding teenoor sy omstandighede te kies. Die mens kan dus bo die somatiese (liggaamlike) en psigiese uitstyg en 'n bepaalde houding teenoor die lewe inneem. Dit is selfs moontlik om betekenis in lyding te vind en hy beskou wanhoop as lyding sonder betekenis. Frankl beklemtoon optimisme, soeke na betekenis en 'n klemverskuiwing vanaf 'n selfgesentreerdheid na 'n meer selflose ingesteldheid by die individu met betrekking tot sy behoeftes, motiewe en oortuigings, naamlik 'n strewe na iets groter as homself. Dit is belangrik dat jeugdiges sin in die lewe sal ervaar en betekenis aan die lewe sal heg, andersins kan dit lei tot doellose plesiersoeke of psigiese ontsnapping deur onder andere drank en dwelms te misbruik.

Spiritualiteit is 'n meer omvattende begrip en omsluit die doel en betekenis van die individu se lewe en is 'n goeie voorspeller van positiewe aanpassingsvermoë (Frankl, 1969; Kumpfer, 1999; Maslow, 1970). Capuzzi en Gross (2000), asook Masten (1999) het individuele religieuse geloof en affiliasie hierby gevoeg, naamlik om te behoort aan 'n spesifieke geloofsorte. Religieuse waardes hou verband met 'n begrip van eenheid – vir die individu se plek in die kosmos en sy verhouding tot God. Religieuse en geestelike waardes kan as 'n sterk saambindende invloed en rigtinggewer dien en baie aspekte van die individu se lewe beïnvloed.

Louw *et al.*, (1998) dui aan dat:

Fundamentele gelowe, veral die godsdienste, oefen 'n ingrypende invloed uit op die sosialiseringproses, omdat sekere gelowe, waardes en norme voorgeskryf word. Godsdienste werk soos suurdeeg deur alle fasette van die lewe, selfs ook in die geval van

die minder gelowige, of die individu wat nie sy geloof aktief uitleef nie, omdat dit 'n integrale deel van die samelewing is (p. 485-489).

Hier geld die rol wat godsdiens en die geloof in groot lewensgebeurtenisse soos geboorte, huwelik en die dood speel. Die religieuse en geestelike waardes kan veral by dié jeugdiges wat nie ondersteuning en geborgenheid in hul ouerhuise ervaar nie as grondslag, sekuriteit en ondersteuning dien.

Volgens Averill *et al.* (1990) is die huidige begrip van **hoop** eerder gebaseer op die Joods-Christelike tradisie as die klassieke Griekse oortuiginge en denke. Trouens, volgens sommige outeurs verwys die Griekse woord *elpis* - wat gewoonlik as hoop vertaal word - na 'n ander soort menslike ervaring. In hul sosiaal-konstruksionistiese model wys Averil *et al.* (1990) daarop dat hoop deur enige sosiale ideologie ontlok kan word indien dit 'n beter toekoms belofte – ondanks die realiteite van 'n problematiese en negatiewe hede. Hulle wys daarop dat een van die belangrikste hedendaagse werke oor hoop geskryf is deur 'n Marxist, Ernst Bloch (1959-1986) wat 'n selferkende atëïs was.

Maslow (1967, 1970) het hopeloosheid en hulpeloosheid beskou as van die algemene metapatologieë as gevolg van die deprivasie van die individu se *spirituele waarde-lewe*. Volgens hom is die spirituele lewe die hoogste doel van die lewe. Die hoër waarde-lewe (hoër *groeibehoeftes*) moet deur 'n kultuur geaktualiseer word om te kan bestaan. Dit kan vernietig word deur kulture en oorleef slegs in kulture wat 'n hoë prioriteit daarop plaas. In sy eie woorde beskryf hy dit soos volg:

The spiritual life is then part of the human essence. It is a defining characteristic of human nature, without which human nature is not full human nature. It is part of the Real Self, of one's identity, of one's inner core, of one's specieshood, of full humanness (Maslow, 1971, p. 325).

4.2.1.2 Geloof in die eie uniekheid

Deur kognitiewe denkprosesse word die individu gemotiveer tot die bereiking van sy lewensdoelwitte. Vertroue in die self of eie vermoëns en bekwaamhede om negatiewe lewensomstandighede te verander en te verbeter deur eie gedrag/handeling óf om hulp te soek by ander, word beskou as een van die kragtigste voorspellers van positiewe lewensaanpassings en dus ook toekomsverwagtinge – ten spyte van die aanwesigheid van eksterne struikelblokke (Kumpfer, 1999; Masten, 1999; Snyder, 1994, 2000; Werner & Smith, 1982, 1992).

Hoe groter 'n individu se oortuiging in sy eie vermoëns en bekwaamhede, hoe meer vasberade is hy om te volhard in sy pogings om te slaag in sy doelwitbereiking. Selftwyfel belemmer prestasie en volgens Bandura (1989) funksioneer selfdoeltreffendheid "...as an important set of proximal determinants of human motivation, affect, and action. They operate on action through motivational, cognitive, and affective intervening processes" (p. 1175). Betekenis in die lewe fokus dus op 'n betekenisvolle bestaan en strewe na doelwitte en dit is 'n duidelike aanduiding van psigiese welstand.

Selfdoeltreffendheid verskil van selfaktualisasie (verwys na 4.2.4). Selfdoeltreffendheid behels die individu se selfvertroue en sy evaluasie van sy vermoëns om omgewingseise te hanteer, te beheer en te rig deur aanpassingsaksies waarin kognitiewe, motiverings-, affektiewe en seleksieprosesse 'n belangrike rol speel. 'n Hoë mate van hierdie eienskap word weerspieël in gedrag soos sterk motivering en energie-investering, die aanvaarding van uitdagende take en doelwitte, beplanning met optimistiese scenario's, uithouvermoë en die vinnige psigiese herstel ná terugslae (Plug *et al.*, 1997).

Die individu wat glo gebeure word deur die noodlot en toeval bepaal, is minder geneig tot doelgerigte gedrag. Die geloof in eie vermoëns en bekwaamheid gee aanleiding tot 'n gevoel van bekwaamheid, met ander woorde 'n gevoel dat die individu self in staat is om dinge te laat gebeur. Bandura (1982, 1989) se selfbekwaamheidsvermoë verwys nie na algemene gevoelens van bekwaamheid, sukses en beheer nie, maar eerder na skattings van hoe goed die individu oortuig is dat hy in spesifieke omstandighede sal optree. Hy sluit slegs persoonlike attribusies in

by die bepaling van sukses- en mislukkingsverwagtinge. Wigfield en Eccles (2000) wys daarop dat kinders se oortuiginge van hul eie vermoëns en verwagtinge ten opsigte van sukses as die sterkste voorspeller vir hul prestasie in wiskunde gevind is. Dít het hul wiskundeprestasie sterker as hul vorige prestasies voorspel.

4.2.1.3 Selfgerigtheid/onafhanklikheid

Met selfgerigtheid word veronderstel dat die individu vertroue in homself het dat 'n sekere handeling/aksie 'n spesifieke gevolg het, bv. 'n leerder wat glo dat, as hy goed voorbereid skool toe gaan, hy akademies goed sal presteer, en as hy hard en gereeld oefen, hy 'n goeie kans staan om in die rugbyspan ingesluit te word. Hy het dus spesifieke doelstellings/toekomsverwagtinge waaraan hy glo hy sal kan voldoen. Dit sluit sy siening en oortuiginge in van sy eie bekwaamhede en selfagting. Hy het vertroue in sy eie vermoë om sy toekomsverwagtinge te realiseer.

Soms openbaar kinders en jeugdiges uit gedepriveerde omstandighede egter wel 'n siniese lewensingesteldheid, aangesien hulle ervaar dat eksterne faktore hul lewens beheer (Branch, 1999; Van Zyl Slabbert *et al.*, 1994). Ware selfgerigtheid behels ook selfaanvaarding, naamlik 'n realistiese persepsie van die self en eie bekwaamhede en beperkinge. Selfaanvaarding en –agting is 'n voorvereiste vir die verwesenliking van eie potensiaal. Selfgerigtheid sluit die individu se persepsie van eie vaardigheid in. Adollesente openbaar oor die algemeen optimistiese sieninge oor hulself, die lewe, skool en hul vriende en voel oor die algemeen bevoeg om probleme wat opduik, die hoof te bied.

Adollesente mag egter dikwels 'n onrealistiese beeld van hul eie bekwaamhede huldig, maar dit raak meer realisties namate hulle hul fisieke, kognitiewe en sosiale vaardighede deur ondervinding begin evalueer. Die nadelige uitwerking van oorbeskerming sowel as verwaarlosing (deur die ouers) op 'n adollesent se psigiese ontwikkeling is duidelik, aangesien hy nie die geleentheid gebied word om sy eie vermoëns te toets en te ontwikkel nie. As 'n individu nie doelwitte aan homself stel nie, kan hy nie selfgerigte gedrag openbaar nie. Dit is

belangrik dat sy doelwitte sy eie moet wees ten einde sy selfbeeld en –waarde positief te kan ontwikkel.

Sukses ten spyte van verskeie struikelblokke word verbind met ‘n outonome selfgerigtheid in individue wat oor psigologiese selfherstelvermoëns en dus ook positiewe toekomsverwagtinge beskik. Hierdie individue is in staat om ten spyte van negatiewe groepsdruk ‘n eie individualiteit te ontwikkel en te behou (Masten, 1999). Hulle word gerig deur hul intrinsieke motivering – intrinsieke groeikrag wat lei na gesonde ontwikkeling en wat as potensiaal aanwesig is by alle individue (Crain, 1992).

4.2.2 Behoeftes, begeertes en verwagtinge

Behoeftes, begeertes en verwagtinge, asook hoop behels die individu se toekomsverwagtinge ten opsigte van iets of iemand en behels kognitiewe sowel as affektiewe funksies. Dit verwys dus na *intrinsieke* prosesse (byvoorbeeld verwagtinge, doelstellings of kognitiewe skemas) in die individu wat tydens die leer- en aanpassingsproses gevorm of verander word en sy toekomsverwagtinge behels.

Volgens Odendal *et al.* (1979) is ‘n *begeerte* ‘n sterk wens of verlange na iets. Soos reeds bespreek is onder motivering (4.2.1), word menslike gedrag gemotiveer deur die *bevrediging* van begeertes en behoeftes (gebreksbehoefte), asook die strewe na die *verwesenliking* van verwagtinge/doelwitte. Psigo-analiste onder leiding van Freud het die instinktiewe – drifte en drange – as die belangrikste inisieerder en reguleerder van gedrag beskou.

‘n *Behoeft*e word deur Odendal *et al.* (1979) omskryf as ‘n innerlike drang na iets wat nodig is en wat fisiek of psigies kan wees, byvoorbeeld geldelike behoeftes en ‘n behoefte om te behoort. Plug *et al.* (1997) beskou ‘n behoefte as:

... ‘n toestand van gebrek aan iets wat vir die welsyn of goeie funksionering of geluk van die organisme bevorderlik sou wees. So ‘n toestand spoor die organisme aan tot handeling wat daarop gerig is om ‘n toestand te bereik waar die behoefte nie meer

bestaan nie. Daar word gewoonlik onderskei tussen fisiese behoeftes van die liggaam, byvoorbeeld aan vloeistof, voedsel en suurstof (primêre behoeftes) en behoeftes van 'n meer psigiese aard, byvoorbeeld liefde, sekuriteit en prestasie (sekondêre behoeftes) (p. 38).

Maslow (1967, 1970, 1971) sluit onder *basiese of gebreksbehoeftes* die volgende in: fisiologiese behoeftes (aan byvoorbeeld voedsel), veiligheidsbehoeftes (aan fisieke sekuriteit en veiligheid), aanvaardingsbehoeftes (liefde van ander) en die behoefte aan die agting van ander, asook selfagting. Onder die *groeibehoeftes* sluit hy die behoefte aan selfaktualisering in.

Verwagtinge behels die uitkomst wat die individu verwag in die toekoms sal gebeur – dit kan positiewe of negatiewe uitkomst wees en hy kan sy gedrag rig op óf die vermyding van negatiewe uitkomst óf die verwesenliking/bereiking van positiewe uitkomst. Verwagtinge is dus die skatting of persepsie van die individu van die moontlikheid van suksesvolle doelwitbereiking, al dan nie. Persone wat oor hoër hoop beskik, toon tydens blokkering van hul doelwitte hoër verwagtinge/skatting van doelwitbereiking as die persone wat oor laer hoop beskik (Snyder, 1994).

4.2.3 Optimisme

Scheier en Carver (1987, 1992) definieer **optimisme** as 'n algemene optimistiese geneigdheid/oriëntasie rakende die toekoms - die verwagting dat goeie dinge in die toekoms sal plaasvind. Volgens hulle bepaal die individu se verwagtinge ten opsigte van die toekoms sy gedrag. Daar is 'n positiewe verband tussen optimisme en die geneigdheid om probleme op te los. Optimisme korreleer positief met probleemgefokusde hantering. Wanneer die individu hom losmaak van doelwitte, beskou Scheier en Carver dit nie noodwendig as negatief nie – veral waar doelwitte onbereikbaar blyk te wees. Hulle verskil van Bandura (1982, 1989), wat geen ruimte in sy teorie laat vir die invloed en beheer van eksterne faktore in die individu se strewe na die bereiking van doelwitte nie. Die gesinsagtergrond en gesinsverhoudinge dra byvoorbeeld volgens Scheier en Carver by tot die ontwikkeling of belemmering van fisieke en psigiese gesondheid by die adolessent. Adolessente uit laer sosio-ekonomiese omstandighede toon groter

kwesbaarheid vir stres – 'n effek wat deur ouerlike ondersteuning, akademiese en gedragseffektiwiteit vererger of verminder kan word.

Kwon (2000) wys daarop dat individue wat oor lae hoop beskik oor die algemeen ongelukkig en minder gemotiveerd is om hul doelwitte te bereik. Hulle verkies minder en makliker doelwitte om na te streef. Hy wys daarop dat daar 'n subgroep onder pessimiste is wat wel aanpassing toon – sogenaamde verdedigende pessimiste. Hierdie individue verwag ondanks 'n geskiedenis van suksesse met soortgelyke take, die ergste van 'n toekomstige taak. Die verdedigende pessimis se lae verwagtinge wek angs, wat hy weer inspan om sy doelwitte te verwesenlik. Hulle maak gevolglik nie van ontvlugting- en vermydingshanteringsmetodes gebruik nie. Hulle trek voordeel daaruit dat hulle vooraf hul strategieë deurdink en sodoende hanteer hulle hul angs en beplan effektiewe gedrag vooruit. Hulle toon dus wel volwasse hanteringstyle en strewe na selfverbetering in teenstelling met depressiewe pessimiste.

Optimiste poog om struikelblokke eerder direk te hanteer as om dit te ontken. Indien die struikelblokke egter onhanteerbaar blyk te wees, is hulle wel in staat om die situasie te aanvaar eerder as om dit te ontken – wat weer aanpassing in die hand werk – veral by ernstige en terminale gesondheidstoestande (Scheier & Carver, 1987, 1992; Seligman, 1990). In teenstelling met optimiste poog pessimiste om stressore te ontken en word gevolglik heeltemal oorgeneem deur hul emosionele nood. Pessimiste neig om hul uiteindelik los te maak van die doelwitte wat deur die struikelblokke geblokkeer word en neem 'n onverskillige houding hierteenoor in.

Volgens Scheier en Carver (1987, 1992) is die algemene verwagtinge/uitkomste van individue baie belangrik. Werkswyse- sowel as wilskrag/motiveringskomponente is wel implisiet in hul optimisme-model. Die Hoopteorie van Snyder (1994, 2000) en Snyder *et al.* (1991) heg gelyke waarde aan die werkswyse- sowel as wilskrag/motiveringskomponente waaruit hoop bestaan. Hoop is meer omvattend as optimisme en die faktorstruktuur van hierdie twee konstrunkte verskil volgens Snyder (2000). Volgens Seligman (1990) se optimistiese attributiewe (toeskrywende) model word negatiewe gebeure en mislukkings deur die optimis hoofsaaklik toegeskryf aan eksterne, veranderende en spesifieke oorsake. In teenstelling hiermee skryf die pessimis die negatiewe gebeure toe aan intrinsieke, voortdurende en globale oorsake. Volgens die Hoopteorie

fokus die individu daarop om begeerde doelwitte/positiewe uitkomste te bereik deur werkswyse-sowel as wilskragdenke in te span om die begeerde doelwit(te) te bereik.

Individue wat optimisties is, ervaar meer positiewe emosies en geestelike gesondheid en is beter in staat om aan te pas by nuwe lewensveranderinge. Aangeleerde optimisme (Seligman, 1990; Snyder, 2000) is die lewenstyl van 'n individu wat gebeurde só verwerk dat hy homself van sy mislukkings distansieer en negatiewe gebeurde lokaliseer sodat die impak daarvan gevolglik verklein word. Hoop verskil egter van aangeleerde optimisme, aangesien hoop méér behels as die blote distansiëring van mislukkings om die impak daarvan te verminder. Hoop is die essensiële proses waardeur 'n individu homself tot potensiële sukses verbind. Beuchler (1995) stel dit dat, hoe groter die individu se oortuiging en verwagting van suksesvolle doelwitbereiking is, hoe groter die vlak van hoop wat hy ervaar.

Optimisme kan afwesig wees terwyl hoop steeds moontlik is. So byvoorbeeld was die moontlikheid tot optimisme oor ontsnapping uit Nazi-konsentrasiekampe skraal, maar ten spyte daarvan het baie steeds bly hoop om te kan ontsnap. Hoop het meer betrekking op die individu se waardesisteem en moraliteit. Optimisme is meer neutraal in hierdie verband en het meer te doen met die persoon se evaluering van die situasie.

Marshall, Wortman, Kusulas, Hervig en Vickers (1992) se teorie sluit aan by die disposisionele kenmerke van optimisme deurdat hulle dit beskou as kenmerkend van sekere persoonlikheidstipes. Volgens hulle hou optimisme verband met 'n ekstroverte persoonlikheid en 'n positiewe gemoedstoestand. Pessimisme is weer tiperend van neurotiese persoonlikheidseienskappe en negatiewe gemoedstoestande. Snyder *et al.* (1991) en Snyder (1994, 2000) beskou hoop en optimisme as 'n fokus op algemene positiewe verwagtinge rakende die toekoms. Albei het 'n impak op die algemene welstand (liggaamlik sowel as psigies) van 'n individu, asook sy aanpassing tydens teenspoed en moeilike omstandighede. Goeie liggaamlike gesondheid hang ook af van goeie en kwaliteit interpersoonlike verhoudinge sowel as die individu se ervaring van betekenis en doel in die lewe (Marshall *et al.*, 1992; Frederickson, 2001).

Uit bogenoemde bespreking blyk dit dat hoop lei tot aktiewe doelwitbereiking en dat dit hoofsaaklik 'n individuele proses is. Hoop kan teenwoordig wees in uiters negatiewe omstandighede waar alle kanse tot optimisme uitgesluit is.

4.2.4 Selfaktualisering

Selfaktualisering behels die individu se strewe na die optimale ontwikkeling van sy vermoëns en die verwesenliking van sy ideale. Dit behels dus sy toekomsverwagtinge. Die toekoms bestaan vir die mens volgens Maslow (1967, 1970, 1971) uit die vorming van planne, doelwitte en verwesenliking van sy potensiaal. Hy stel dit dat die strewe na die bereiking van hierdie doelwitte die meeste menslike handeling organiseer, inisieer en rig. Psigiese groei behels moed of dapperheid van die individu om 'n tree die onbekende in te gee, asook die opgee van 'n eenvoudiger en minder stresvolle lewe ten einde te slaag in sy doelwitbereiking.

Die beweging na meer sinvolle lewensdoelwitte dra by tot 'n subjektiewe gevoel van welstand. Maslow (1967, 1970, 1971) het die term *selfaktualisering* gebruik om optimale funksionering by 'n individu te beskryf. Dit is dié individue wat optimaal gesond is en hul vermoëns en potensiaal ten volle ontwikkel. Hy was oortuig dat selfaktualiserende individue fisiek gesonder en psigies ryker en meer vervulde lewens lei. Maslow het verskeie persoonlikheidseienskappe van selfaktualiserende individue gedefinieer, waaronder selfaanvaarding, die vermoë om alleen te funksioneer, selfstandigheid en doelgerigtheid.

Die selfaktualiserende individu funksioneer op die hoogste vlak, naamlik die optimale verwesenliking van sy talente, vermoëns en potensiaal. 'n Selfaktualiserende individu kan egter net hierdie vlak bereik indien daar gereeld aan sy basiese behoeftes voldoen word. Die basiese of gebreksbehoeftes bestaan uit fisiologiese behoeftes na veiligheid, liefde, 'n gevoel van geborgenheid, aanvaarding en 'n behoefte aan agting en selfagting. Alvorens daar nie aan hierdie behoeftes voldoen word nie, is selfaktualisasie nie moontlik nie. As 'n persoon nie 'n ten volle funksionerende persoon is nie, is selfaktualisering volgens Plug *et al.* (1997) nie 'n uitlewing van die aktualiseringsneiging nie.

Allport (1961) beskou die bevrediging van laer behoeftes egter nie as 'n voorvereiste vir die verskyning van hoër behoeftes nie. Uitstaande prestasies is behaal deur mense ten spyte van haglike en armoedige omstandighede. Hier kan verwys word na die komponis Mozart en die filosoof Jean Jacques Rossouw.

Maslow (1970, 1971) wys ook op die negatiewe eienskappe wat soms met selfaktualiserende persoonlikhede verbind word, soos woedeuitbarstings, hardkoppigheid, irriterende en vervelende gedrag.

Sumerlin (1997) het op die werk van Maslow (1970, 1971) voortgebou en hy beskou selfaktualisasie as 'n meer omvangryke begrip as hoop. Sy navorsing het ook bevestig dat gesondheid en lewenstevredenheid inherent aan selfaktualisasie is. Selfaktualisasie is in vergelyking met hoop spesifiek verbind tot beweging na volle menslike potensiaal. Die selfaktualiserende individu is meer oop vir nuwe ondervindinge, het vertroue en geloof in sy eie vermoëns en beskik oor 'n interne bron van evaluasie eerder as om te steun op dié van ander. Dié persoon is ook ingestel op voortgesette psigiese groei.

Sumerlin (1997) gebruik die term *Jona-sindroom* vir individue wat wegstrem van die bereiking van die hoogste grense van hul vermoëns. Hy beskou vrees geassosieer met sukses as die rede vir die afbreek van persoonlike groei tot selfaktualisasie. Selfaktualisasie vereis dapperheid om 'n projek aan te pak met 'n verminderde vrees vir mislukking. Só 'n persoon beskou sukses as die uitdaging tot die uiterste grense van sy vermoëns – hy beskou mislukkinge as leer-ondervindinge. Selfaktualisasie hou vir verskillende individue verskillende betekenisse in. Selfaktualisasie is ook 'n meer Westerse begrip wat interne lokus van kontrole onderskryf, aangesien daar 'n hoë premie op individualiteit deur Westerlinge geplaas word. Selfaktualiserende individue word volgens Maslow (1967, 1970, 1971) primêr gemotiveer deur hul eie innerlike groei, die ontwikkeling van hul eie potensiaal en hul persoonlike missie in die lewe.

Sumerlin (1997) se navorsing ondersoek die verband tussen selfaktualisasie, hoop, subjektiewe skatting van eie gesondheid en lewenstevredenheid. Hy het bevind daar bestaan 'n positiewe verband tussen hoop en selfaktualisasie. Selfaktualisasie beskou hy as 'n wyer konstruksie as hoop.

In vergelyking met hoop is selfaktualisasie spesifiek verbind tot die beweging na volle menslike potensiaal.

4.2.5 Lokus van kontrole

Lokus van kontrole behels die individu se persepsie van sy vermoë om die verloop en gevolge van sy lewensondervindinge te beïnvloed en te beheer. Leone en Burns (2000), asook Rotter (1990) onderskei in hierdie verband tussen ‘n *interne lokus* van kontrole waar die individu in beheer van sy eie gedrag is en ‘n *eksterne lokus* van kontrole waar die individu voel sy gedrag word deur eksterne faktore beheer.

Interne lokus van kontrole waarborg die beste aanpassing (Louw *et al.*, 1998). Algemene versterking van gedrag is óf intern óf ekstern. Interne lokus van kontrole is die verwagting dat versterking van gedrag die resultaat is van eie pogings, vermoë, eienskappe en gedrag. Eksterne lokus van kontrole is die verwagting dat versterking van gedrag die gevolg is van geluk, noodlot, toeval of die beheer van belangrike ander persone. Interne lokus van kontrole hou verband met sosiaal aanvaarbare gedrag, groter selfbeheersing, verminderde angs, die vermoë om korttermynbelange uit te stel vir langtermyn doelwitte, positiewe aanpassings tuis en by die skool en goeie verhoudinge met portuurgroepe (Chubb, Fertman & Ross, 1997).

Lokus van kontrole het te doen met die verwagtinge wat die individu koester ten opsigte van die toekoms. Verwagtinge beïnvloed prestasie deur middel van verskeie handeling. In hierdie verband dui Buchanan en Seligman (1995) aan dat “It is not just the ability to succeed and the desire to succeed that are critical to performance, but also the belief that one will succeed. All three factors interact to determine performance” (p. 160).

Volgens Snyder (2000) word die ontwikkeling van eksterne lokus van kontrole reeds kort na geboorte vasgelê wanneer babas onvermoë en kragteloosheid ervaar as gevolg van nie-responsiewe versorging. Sulke kinders skryf mislukkings later toe aan hul eie onvermoë en sukses aan die noodlot, geluk en die toedoen van ander. Een van die kragtigste voorspellers van positiewe lewensaanpassing ten spyte van negatiewe lewensomstandighede is ‘n gevoel van eie

beheer. Sukses in die verlede lei tot verhoogde hoop en optimisme vir toekomstige doelwitverwesenliking.

Lokus van kontrole is volgens Heaven (1996) 'n algemene verwagting wat redelik stabiel oor situasies heen bly. Dit toon 'n ooreenkoms met die konsep selfbekwaamheid. Daar is twee vorme van verwagtinge, naamlik uitkomste-verwagtinge en geloof in selfbekwaamheid. Selfbekwaamheid behels die individu se oortuiging van sy eie gedrag. Volgens Rotter (1990) word verwagtinge ten opsigte van gebeure gevorm deur versterkings – of dit negatief of positief is, asook die waarde wat die individu heg aan die versterking. Wanneer 'n individu oor interne kontrole beskik, is hy oortuig daarvan dat beloning op sy eie gedrag volg en dat dit nie bepaal word deur kragte buite homself nie. Adollesente wat oortuig is van hul eie beheer van hul lewens (*interne lokus van kontrole*) is beter toegegerus om stres te hanteer as dié adollesente wat glo dat wat met hulle gebeur, vooraf bepaal is en eenvoudig toe te skryf is aan die noodlot (*eksterne lokus van kontrole*).

Interne kontrole behels dus eie beheer oor gedrag en bied 'n buffer teen stresvolle situasies. Adollesente wat beskik oor interne lokus van kontrole is beter in staat om 'n gesonde lewenstyl en –gewoontes na te streef en toon byvoorbeeld beter beheer oor eetgewoontes. Cooper en Payne (1991), asook Kobasa (1982) voeg hierby psigologiese vasberadenheid wat as buffer dien vir die vernietigende effek van stresvolle gebeure. Interne lokus van kontrole is 'n integrale deel van die geharde, vasberade persoon. Volgens hulle is daar 'n verband tussen koherensiesin, lokus van kontrole en gehardheid/psigiese vasberadenheid. Interne lokus van kontrole, gehardheid en koherensiesin word oor die algemeen negatief verbind tot angs. Interne lokus van kontrole toon 'n positiewe verband tot prestasie-motivering.

Volgens Werner en Smith (1992) het adollesente afkomstig uit hoë-risiko gesinne, maar wat oor interne lokus van kontrole beskik, die vermoë om ondersteuningsisteme buite hul gesinne te vind. Hierdie adollesente kan gevolglik verander van afhanklikheid van ander na die waardering van hul eie bekwaamhede en determinasie – soos in die geval van ongehude tienermoeders wat later deur buitemuurse studie hul verder akademies bekwaam en ontwikkel in selfstandige individue en betroubare ouers.

Uit bogenoemde bespreking word dit dus duidelik dat interne lokus van kontrole gepaard gaan met positiewe toekomsverwagtinge en andersom.

4.3 Hoop as voorspeller van toekomsverwagtinge

4.3.1 Inleiding

Die konsep *hoop* is in die Westerse psige verweef sedert die klassieke tye – in sekulêre sowel as godsdienstige tradisies. Volgens die Griekse mitologie was hoop die laaste en enigste goeie gees (*spirit*) wat uit die houer van Pandora ontsnap het (McCoughrean, 1992; Snyder *et al.*, 1991; Snyder, 2000; Willis, 1993). Hoop word deur die apostel Paulus as een van die drie mees fundamentele deugde van die Christelike geloof verhef (Die Bybel, I Korintiërs 13:13) en Danté het die afwesigheid van hoop geïdentifiseer met die hel.

In die volksmond word hoop gebruik om dít waarin die individu sy vertrouwe stel en waarop hy staatmaak – veral wanneer hy struikelblokke tot sy doelwitbereiking ervaar - te beskryf. Dit word beskou as ‘n begeerte wat gepaard gaan met die verwagting om dít wat begeer/verlang word, te bereik. In die verlede is die konstruk hoop beskou as té vaag om te meet, maar sedert die Hoopskaal deur Snyder *et al.* (1991) ontwikkel is, word hoop toenemend as meetbaar en noodsaaklik as hanteringstrategie beskou.

Sedert 1950 het hoop as konstruk in psigologiese en psigiatriese literatuur begin figureer. Aanvanklik is hoop se rol in menslike aanpassing beklemtoon. Die ervaring van psigiese welstand word deur die vlak van hoop wat ‘n individu ervaar, aangedui, terwyl hooploosheid beskou word as ‘n risikofaktor vir geestesafwyking in die algemeen – spesifiek ten opsigte van depressie en selfmoordneigings (Erikson *et al.*, 1975; Lazarus, 1999; Marshall *et al.*, 1992; Melges & Bowlby, 1969; Stotland, 1969).

Hoop word ook as moderator-veranderlike beskou ten opsigte van die verband tussen stres en die liggaamlike gesondheid en psigiese aanpassing van kankerpatiënte (Snyder *et al.*, 1991). Hoop

oefen 'n invloed uit op die individu se sielkundige en spirituele ontwikkeling, aanpassing en die hantering van struikelblokke (*coping*) (Kumpfer, 1999; Lazarus, 1999). Volgens Stotland (1969) kan die mens nie sonder hoop lewe nie. In 'n situasie wat die dreigende gevaar inhou van die verlies aan hoop sal die individu desperaat aan hoop klou, poog om dit te herstel en dit ten alle koste beskerm.

Navorsing in sielkunde ten opsigte van verwagtinge en hoop het die belangrikheid en noodsaaklikheid van 'n toekomspersepsie by die mens beklemtoon, aangesien dit sy aanpassing raak. Verwagtinge word gebruik om te verwys na die individu se oortuiging(e) dat verlangde/begeerde uitkomst sal plaasvind – hetsy deur sy eie pogings óf deur eksterne faktore buite sy beheer. Verwagtinge maak 'n sentrale konstruk uit in motiveringsteorieë. Volgens die verwysingsraamwerk van die Sosiale Leer-teorie het Bandura (1989) onderskeid getref tussen verwagtinge en selfbekwaamhede, naamlik die individu se oortuiging en geloof in sy eie vermoëns om 'n spesieke gedrag tot uitvoer te bring en sy algemene verwagtinge dat sekere gedrag spesifieke uitkomst tot gevolg het.

4.3.2 Teorieë van hoop

Vanuit 'n verwysingsraamwerk van die **psigososiale teorieë van kognitiewe skemas** definieer Stotland (1969) die kern van hoop as “ ... an expectation greater than zero of achieving a goal” (p. 2). Volgens hom reflekteer verhoogde hoop by die individu 'n hoë waargenome moontlikheid tot doelwitbereiking. Hy wys verder daarop dat die doelwit 'n mate van belangrikheid vir die individu moet inhou ten einde operatief te wees.

Kwon (2000) wys daarop dat individue wat oor lae vlakke van hoop en onvolwasse verdedigingsmeganismes beskik, hoë vlakke van angs ervaar. Lae hoop beskou hy nie as 'n wanaanpassing as die individu oor 'n volwasse verdedigingstyl (*verdedigende*) beskik nie. Hy voer aan dat daar 'n sub tipe van lae hoop voorkom, naamlik *verdedigende*, wat soortgelyk aan verdedigende pessimisme is. Individue wat oor hoë vlakke van hoop beskik, ervaar egter gewoonlik lae vlakke van disforie, ongeag hul verdedigingstyl. Kwon se navorsing dui daarop

dat 'n integrasie van die beskouinge oor hoop – afkomstig uit die psigodinamika en kognitiewe perspektiewe – wel produktief kan wees.

By die bespreking van die teorieë van hoop raak die navorser bewus van verbandhoudende begrippe wat baie oorvleueling toon met hoop, bv. optimisme, selfbekwaamheid en lokus van kontrole. Dit is egter Averill *et al.* (1990) en Snyder (1994, 2000) wat hoop as 'n konsep in die sielkunde gevestig het. Hierdie navorsers se bydrae word vervolgens bespreek.

Die Hoopteorie van Averill *et al.* (1990) definieer hoop as 'n **emosie** wat deur kognitiewe reëls beheer word. Die emosie hoop is volgens hulle toepaslik as die doelwit belangrik en onder kontrole sowel as die doelwitbereiking moontlik en sosiaal aanvaarbaar is. Hierdie is 'n **sosiaal-konstruksionistiese benadering** waar die fokus op norme of riglyne is wat in 'n gegewe sosiale konteks voorkom. Die paslikheid van sekere emosies in 'n spesifieke situasie word deur sosiale norme voorgeskryf. Gedurende die sosialiseringsproses word die kind geleer dat sekere gedrag onder bepaalde omstandighede gepas is.

Verskille bestaan tussen samelewings ten opsigte van die begrip en ervaring van emosies. Averill *et al.* (1990) wys op die verskil in die ervaring en belewing van hoop tussen Amerikaanse en Koreaanse samelewings. Dié outeurs se teorie is meer kompleks as die Hoopteorie van Snyder (1994, 2000). Dit behou egter die ekologiese geldigheid deurdat dit gebaseer is op hoe die individu (in sy verhouding tot sy omgewing) hoop waarneem. Dit fokus op die implisiete teorieë wat individue gebruik wanneer hulle hoop beskryf. Hierdie emosie- en reëlsgebaseerde teorie van hoop leen dit egter moeilik tot meting. Volgens Averil *et al.* (1990) speel alle gedrag en dus ook hoop en die bereiking van doelwitte af in 'n sosiale konteks wat 'n bepaalde invloed uitoefen op die individu se gedrag.

Volgens die Hoopteorie van Snyder (1994, 1995, 2000) word hoop egter gekonseptualiseer as 'n kognitiewe proses waar die individu hom distansieer van negatiewe uitkomstes en hom verbind tot positiewe doelwitte. Dié teorie word vervolgens bespreek.

4.3.2.1 Die Hoopteorie van Snyder

Snyder *et al.* (1991) definieer hoop as: “A cognitive set that is based on a reciprocally-derived sense of successful agency (goal-directed determination) and pathways (planning to meet goals)” (p. 571). Later definieer hy dit as: “Hope is the sum of perceived capabilities to produce routes to desired goals, along with the perceived motivation to use those routes” (Snyder, 2000, p. 8). Hoop is dus die verwagting van die individu dat hy suksesvol sal wees in sy doelwitbereiking.

Snyder beskou die konstruk hoop as bestaande uit twee ewe belangrike, essensiële, interaktiewe komponente, naamlik die wils- en werkswysekrigte en beskryf dit soos volg: “... there are two major, interrelated elements of hope ... hope is fueled by the perception of successful *agency* related to goals. The agency component refers to a sense of successful determination in meeting goals in the past, present, and future” (Snyder *et al.*, 1991, p. 570, sy kursivering). Die wils/motiveringskrag-komponent definieer hy as: “Hope is influenced by the perceived availability of successful *pathways* related to goals. The pathway component refers to a sense of being able to generate successful plans to meet goals” (Snyder *et al.*, 1991, p. 570, sy kursivering).

Volgens Snyder (1994, 1995, 2000) bestaan doelgerigte denke dus uit ‘n trilogie – **doelwit(te)**, **motivering** (wilskrag/*agency*) en **werkswyses**(planne/*pathways*). Snyder (2000) beskryf hierdie trilogie soos volg: “If goal thinking represents our desired outcomes and pathway, thoughts reflect the plausible routes to our goals, then agency thinking can be described as the self-referential goal-directed energy or motivation that is necessary for goal attainment” (p. 117).

Volgens Snyder *et al.* (1991) omsluit motivering/wilskrag ook determinasie sowel as ‘n fokus op doelwitbereiking en wel soos volg:

The agency and pathways components emphasize cognitive appraisals of goal-related capabilities, underscoring the phenomenological nature of the present conceptualization of hope. In this view, hope is egocentric in that it taps the person’s perception in relation

to his or her life goals. Important external factors influencing goal-related activities are incorporated into the cognitive analyses of agency and pathways. Thus, hope in the present context is not a goal-related state that is objectively defined according to sources external to the person, but rather it is an enduring disposition that is subjectively defined as people assess their agency and pathways related to goals (p. 571).

Dit is belangrik om hier daarop te wys dat Snyder (1994, 1995) die twee komponente, naamlik motivering en werkswyse, beskou as **kognitiewe krag/energie** wat die individu inspan om sy waargenome doelwitte te bereik. Sonder albei komponente se aanwesigheid en wedersydse wisselwerking is die ervaring van hoë hoop nie moontlik nie.

Daar bestaan 'n **ononderbroke wisselwerking** tussen die wilskrag- en werkswyse-komponente ten einde te slaag in die verwesenliking van 'n doelwit. Dit is 'n navigasie-proses, aangesien daar voortdurend wedersydse terugvoering tussen hierdie twee komponente plaasvind om te bepaal hoe suksesvol die proses tot doelwitbereiking verloop. Persone wat beskik oor hoë vlakke van hoop nader doelwitte met die fokus op sukses eerder as mislukking (Snyder, 1994, 1995, 2000).

Alhoewel die Hoopteorie van Snyder *et al.* (1991) en Snyder (1994, 1995, 2000) hoop as 'n kognitiewe funksie beskou, word emosies nie uitgesluit of as irrelevant beskou nie. Hy beskryf emosies as die gevolg/*sequelae* van kennisies en wel soos volg:

Rather, it is suggested that the quality of emotions reflect the person's perceived level of hope in the particular situation. Higher hope persons, with their elevated sense of agency and pathways for situations in general, approach a given goal with a positive emotional state, a sense of challenge, and a focus on success rather than failure (Snyder, 1995, p. 355).

Verminderde motivering is gewoonlik aanwesig by dié individue wat oor lae hoop en negatiewe selfskemas beskik. Tydens die gebrek aan hoop – hulpeloosheid – ervaar die individu geen doel en sin in die lewe nie. Hy glo sy planne/werkswyses tot doelwitbereiking is nie meer effektief nie en dat sy mislukkings te wyte is aan sy eie onvermoëns. Hy voel toenemend aangewese op die

hulp van ander. Hy het egter nie opgegee op sy doelwitte nie, maar wel op sy eie vermoëns om dit te bereik. Gevolglik raak hy toenemend meer hulpeloos om te slaag in sy eie doelwitbereiking.

Volgens Snyder (1994) is dit belangrik dat die kind of adolessent geloof en vertroue in sy eie vermoëns ontwikkel om sy eie geestelike padkaarte/werkswyses vir suksesvolle doelwitbereiking te ontwikkel. Dit is belangrik dat 'n individu die belangrike doelwitte wat hy wil bereik, opbreek in hanteerbare kleiner doelwitte/stappe wat sy motivering sal versterk (Snyder, 1994, 2000).

Snyder (1994, 1995, 2000) beskou hoop as 'n redelik konstante disposisie en 'n kognitiewe funksie. Dit toon noue ooreenkoms met *coping*/hanteringstrategieë in die wyse waarop dit verbind is tot doelgerigte gedrag (Snyder *et al.*, 1991).

Opsommend kan gestel word dat die Hoopteorie van Snyder (1994, 2000) en Snyder *et al.* (1991) duidelike ooreenkomste toon met ander kognitiewe en motiveringsteorieë, maar dit beskik oor spesifieke kenmerke wat dit onderskei van verwante konstrunkte.

Uit bogenoemde uiteensetting wil dit voorkom asof Snyder (1994, 2000) 'n baie meer aanvullende teorie oor hoop beskryf as wat voorheen die geval was. 'n Bykomende voordeel van sy beskrywing van die Hoopteorie is die ontwerp van 'n hoopskaal waardeur hierdie proses by individue geëvalueer kan word en die vlak van hoop waaroor hulle beskik, bepaal kan word.

4.3.3 Die verband tussen hoop en verwante konstrunkte

Ooreenkomste tussen hoop en verwante konstrunkte blyk die volgende te wees:

- * Selfbekwaamheid/selfeffektiwiteit, optimisme, selfaktualisasie, interne lokus van kontrole en hoop blyk verwante, maar nie identiese begrippe te wees nie. *Verwagtinge* ten opsigte van verlangde uitkomste/doelwitte maak 'n kerndeel van hierdie begrippe uit.
- * Selfbekwaamheid/selfeffektiwiteit, optimisme, selfaktualisasie, interne lokus van kontrole en hoop toon 'n verband met psigiese welstand – wat weer verband hou met

toekomsverwagtinge. (Alhoewel hoop gerig is op die toekoms en psigiese welstand meer betrekking het op die *onlangse verlede*).

- * Al bogenoemde begrippe behels kognitiewe funksionering wat gerig is op die individu se toekomstige uitkomst/doelwitte. Dit behels dus die individu se *toekomsperspektief*. Alhoewel kognitief van aard, het dit ook 'n bepaalde gemoedstoestand tot gevolg.
- * Selfbekwaamheid/selfeffektiwiteit, optimisme, selfaktualisasie, interne lokus van kontrole en hoop is almal sterk, indien nie dié sterkste bepalers van gedragresultate.
- * Hoop, selfaktualisasie en interne lokus van kontrole behels die individu se verwagtinge ten opsigte van selfbekwaamheid en uitkomst.
- * Optimisme, lokus van kontrole en hoop verskil van mekaar in dié sin dat optimisme en lokus van kontrole dié verwagtinge ten opsigte van uitkomst/doelwitte insluit wat deur ander verkry kan word, asook kragte buite die self, terwyl die werkswyse-komponent van hoop spesifiek dié uitkomst behels wat deur die individu self uitgevoer en bereik is.
- * Die werkswyse-komponent van hoop en selfaktualisasie toon ooreenkomste – albei behels die planne/werkswyses tot spesifieke selfopgestelde uitkomst van die individu.
- * Hoop is dus 'n meer oorkoepelende begrip wat optimisme, selfaktualisering en selfbekwaamheid insluit.

4.4 Samevattende gevolgtrekkings

- * Uit die bespreking van die intrinsieke faktore wat 'n rol speel by toekomsverwagtinge word dit duidelik dat psigiese faktore soos motivering, drome, doelwitte, eie waarde, selfgerigtheid, behoeftes, optimisme, selfaktualisering, lokus van kontrole en hoop psigiese kenmerke van die adolessent – in hierdie geval die skoolverlater – is wat sy toekomsverwagtinge bepaal.
- * Wanneer psigiese kenmerke bespreek word, is dit egter duidelik dat die skeiding tussen die faktore slegs op teoretiese vlak moontlik is. Die konsep toekomsverwagtinge word dus beïnvloed deur 'n verskeidenheid ingewikkelde psigiese prosesse wat by die individu teenwoordig is.

- * Dit is egter ook duidelik dat hoop ‘n belangrike konstruk in toekomsverwagtinge is. Dit word duidelik dat die vlak van hoop wat by die adolessent teenwoordig is, ‘n bepaalde invloed het op die vlak van toekomsverwagtinge wat die adolessent openbaar. Hoe hoër die vlak van hoop wat by die skoolverlater aanwesig is, hoe hoër is sy belewenis van positiewe toekomsverwagtinge.
- * Toekomsverwagtinge bepaal egter ook die vlak van hoop, want hoe meer geleenthede tot beskikking van die skoolverlater is, hoe meer hoop sal hy ervaar. Dit moet egter beklemtoon word dat sekere individue wat oor hoër vlakke van hoop (aangebore ingesteldheid) beskik, beter in staat is om geleenthede te skep om sy toekomsverwagtinge te verwesenlik. Die vlak van hoop bepaal die mate waartoe toekomsdrome nagestreef word, en andersom.
- * Die teoretiese aanname kan dus gemaak word dat hoop kan dien as voorspeller van toekomsverwagtinge en dat toekomsverwagtinge weer as voorspeller van hoop kan dien. Hierdie aanname word duideliker tydens die eksperimentele toepassing waar die Hoopskaal gebruik word as voorspeller van toekomsverwagtinge. Andersyds het die Toekomsverwagtingeskaal ook gedien as ‘n goeie bepaler of aanduider van die vlak van hoop waaroor die skoolverlater beskik.

HOOFSTUK V

EKSTERNE FAKTORE WAT ‘N ROL SPEEL IN DIE TOEKOMSVERWAGTINGE VAN DIE SKOOLVERLATER

5.1	Inleiding
5.2	Faktore wat ‘n meer direkte invloed op toekomsverwagtinge uitoefen (mikro- en mesosisteme)
5.2.1	Gesin
5.2.2	Skool en akademiese faktore
5.2.3	Portuurgroep
5.2.4	Studie- en beroepsmoontlikhede
5.3	Eksterne faktore wat ‘n meer indirekte invloed op toekomsverwagtinge uitoefen (ekso- en makrosisteme)
5.3.1	Historiese oorsig van die Suid-Afrikaanse bevolking
5.3.1.1	Historiese agtergrond van swart adolessente
5.3.1.2	Historiese agtergrond van bruin adolessente
5.3.1.3	Historiese agtergrond van wit adolessente
5.3.2	Huidige politieke omstandighede
5.3.3	Demografiese gegewens
5.3.3.1	Taal
5.3.3.2	Ras
5.3.4	Geslag en toekomsverwagtinge
5.3.5	Sosio-ekonomiese faktore
5.3.5.1	Misdaad
5.3.6	Gesondheidsprobleme
5.3.6.1	MIV/vigs
5.4	Samevattende gevolgtrekkings

Die doelstellings van hierdie hoofstuk is om ‘n duidelike beeld te vorm van die

- *eksterne faktore* wat ‘n rol in die toekomsverwagtinge van die Suid-Afrikaanse skoolverlater speel, naamlik die mikro-, meso-, ekso- en makrosisteme wat ‘n *direkte en indirekte invloed* op die skoolverlater se toekomsverwagtinge uitoefen en
- mate waarin eksterne faktore die vlakke van *hoop* by die adolessente skoolverlater kan beïnvloed.

Hierdie hoofstuk moet in samehang met Hoofstukke II, III en IV gelees word, aangesien dit as basis hiervan dien en ook om onnodige herhaling te vermy.

5.1 Inleiding

‘n Onderskeid moet getref word tussen die eksterne faktore wat ‘n direkte en indirekte invloed uitoefen op die toekomsverwagtinge van die Suid-Afrikaanse skoolverlater. Soos in Hoofstuk 2.1.3 bespreek is, word die eksterne faktore wat die skoolverlater omsluit vanuit ‘n ekologiese perspektief bestudeer. Gevolglik word die eksterne omgewing van die adolessent/skoolverlater hier ingedeel in die mikrosisteem – wat die gesin as die primêre of kernsisteem behels, die eksosisteem – wat die verhoudings van al die mikrosisteme insluit en wat skool-, sport-, kultuur-, portuurgroepe en beroepsverhoudinge behels, asook die makrosisteem – wat die historiese oorsig van die Suid-Afrikaanse bevolking, huidige politieke faktore, demografiese faktore (ras en geslag), sosio-ekonomiese faktore (onder andere misdaad en studie- en beroepsmoontlikhede) en gesondheidsprobleme (soos MIV/vigs) insluit.

Die omgewingskonteks waarin die adolessent funksioneer, is hoogs bepalend vir risiko- of selfherstelvermoë-prosesse. Aspekte rakende die gesin, buurt, skool en portuurgroep bepaal die sosialiseringproses van die kind. Wanneer akute en kroniese omgewingstressore aanwesig is (byvoorbeeld uiterste armoede), kan hierdie onderskeie ekologiese sisteme die negatiewe impak op die adolessent buffer of vererger. Die meeste hoë-risiko omgewings word deur die gesinsomstandighede bepaal – gesinsgeweld, geestesafwyking van die ouers en armoede beperk byvoorbeeld die groeimoontlikhede van die adolessent. Dié jeugdige wat oor selfherstelvermoëns beskik, is dié wat mikro-nisse van ondersteuning met voldoende groeimoontlikhede self skep deur byvoorbeeld interpersoonlike verhoudinge met pro-aktiewe rolmodelle soos ander volwassenes op te soek.

5.2 Faktore wat ‘n meer direkte invloed op toekomsverwagtinge uitoefen (mikro- en mesosisteme)

Dit word algemeen aanvaar dat die gesin ‘n baie belangrike invloed sal uitoefen op die toekomsverwagtinge van die adolessent. Enige verandering wat dus in die gesinstruktuur voorkom, sal gevolglik die toekomsverwagtinge van die adolessent – in hierdie geval die skoolverlater – beïnvloed.

5.2.1 Gesin

Gesinsverbokkeling is 'n ernstige probleem in Suid-Afrika – en dit beïnvloed veral die tradisionele uitgebreide swart gesinsisteem. Dit is veral te wyte aan armoede. Weens die ekonomiese beleid van die apartheidsregering het trekarbeid ontstaan. Vaders moes dus noodgedwonge elders werk gaan soek en dit het meestal tot die gesin se verbokkeling gelei. In 'n Suid-Afrikaanse verslag (The State of South Africa's Population Report 2000, 2000) word aangetoon dat: "... poor households are more dependent on state transfers and remittances from family members employed away from home than households not classified as poor. Almost 20% of the income of poor households come from family members who are migrant workers" (p. 10).

Die afwesigheid van die vaderfiguur veroorsaak dikwels 'n inkorting van dissipline. Adollesente raak meer vatbaar vir anti-sosiale portuurgroepe en bendes se negatiewe invloed, wat weer kan lei tot blootstelling aan drank en dwelms. Straatkinders en 'n verwante verskynsel – die sogenaamde *latchkey children* – is 'n groot bron van kommer in veral stedelike gebiede, waar ouers hul kinders alleen tuis laat sonder enige toesig, aangesien hulle werk óf te onbetrokke is om om te gee. Navorsing het aangedui dat 'n derde van Gauteng, en ongeveer die helfte van Soweto, se kinders in hierdie kategorie val (Van Zyl *et al.*, 1994). Die gebrek aan ontspanningsgeriewe en sportfasiliteite in arm gemeenskappe werk verveeldheid, doelloosheid, verslawingstoestande en misdaad onder adollesente en jong volwassenes in die hand.

Baie Suid-Afrikaanse kinders woon nie by hul ouers nie. Volgens die 1996-sensusopname is daar in Suid-Afrika 99 000 huishoudings waar die hoof van die gesin kinders tussen die ouderdomme van 10 en 17 jaar is. Volgens die 2001-sensusopname is daar by ongeveer 3% van alle huishoudings kinders (tussen 12-18 jaar) aan die hoof van die gesin (South African Survey 2002/2003). Volgens Statistieke Suid-Afrika se Oktober 1995 huishoudelike opname het meer as die helfte van Suid-Afrika se kinders nie by albei hul ouers gewoon nie – 12% van die kinders het nie by een van hul ouers gewoon nie, 42% was woonagtig by hul moeders en net 1% by hul vaders. Swart kinders het in teenstelling met die ander bevolkingsgroepe meestal nie by een van die ouers gewoon nie óf slegs by een ouer.

Die afbreek van die gesinstruktuur in Suid-Afrika sal nog verder deur MIV/vigs vererger word – na raming sal daar 900 000 weeskinders in 2005 as gevolg van dié siekte wees. UNAIDS se vooruitskatting is dat daar teen 2010 as gevolg van MIV/vigs tussen 3.5 en 4.8 miljoen weeskinders onder die ouderdom van 15 jaar in Suid-Afrika sal wees (Fast Facts, 1999, no. 11).

Meer en meer kinders word tans in enkelouergesinne groot vanweë die hoë voorkoms van egskeidings in die land. Meer as 46 000 minderjarige kinders word elke jaar deur nuwe egskeidings geraak (Benghiat, 2001). Navorsing dui aan dat kinders ná 'n egskeiding probleme ondervind met verlaagde selfbeeld en lewenskwaliteit, verlaagde skoolprestasie en laer verdere kwalifikasies. Hulle tree ook vroeër tot die arbeidswêreld toe en toon verhoogde risiko vir die ontwikkeling van depressie en alkohol-afhanklikheid later in hulle lewens (Hage & Nosanow, 2000).

Vroeë verlies deur die dood van 'n moeder word weer verbind met ernstige volwasse depressie, terwyl jong seuns ernstig benadeel word deur die verlies van 'n ouer – ongeag of dit die vader of moeder is (Miars, 2000; Mireault & Bond, 1992; Finkelstein, 1988). Verstedeliking, werkskaarste en werksdruk veroorsaak bykomend dat die gesinsbelange noodwendig op die agtergrond gedruk moet word om te oorleef. Petersen (2000) beskryf dit soos volg:

The breakdown of important social groups, especially the family has created more stress on young people and has frequently left them without socializing and supportive guidance as well as without parents or other adults who love and care for them. The now legion cases of angry, destructive adolescents who were neglected or abused as children provide stark testimony to the costs of our failures as adults and the failings of the 'advanced technological societies' we have created (p. 297).

Verskeie navorsingstudies het bevind dat moeders se opvoedkundige vlak hul dogters se akademiese aspirasies bepaal (Sherwood-Hawes, 2000). Jacobson en Crockett (2000) het gevind dat ouerlike betrokkenheid (raadgewing en toesig) 'n beduidende rol in adolessente van albei geslagte se psigo-sosiale aanpassing speel. Effektiewe, warm ouerlike raadgewing/*monitoring* (eerder as direkte toesig) blyk volgens dié outeurs 'n meer effektiewe buffer teen

probleemgedrag en mislukking op skoolgebied by jonger tienermeisies en ouer tienerseuns te wees. Hoë-risiko omgewings vereis strenger ouerlike opvoeding en beheer ten einde sosiaal goed aangepaste kinders te hê. Ouerlike betrokkenheid en skakeling tussen die skool en ouers word ook in verband gebring met beter akademiese prestasies by kinders en adolessente (Masten & Coatsworth, 1998).

Die gevolgtrekking kan dus gemaak word dat, aangesien die gesin dié belangrikste en eerste skakel van eksterne faktore en interpersoonlike verhoudinge is, al bogenoemde faktore uiters onrusbarend ten opsigte van die geestesgesondheid van die Suid-Afrikaanse kind is. Die erodering van die gesin lei tot psigo-sosiale onsekerheid by die adolessent – wat wyd kring en lewenslange gevolge kan inhou. Die gesin is van kernbelang vir die adolessent se vorming van ‘n sosiale identiteit, selfwaarde en die beskerming teen risiko faktore en –prosesse. Die kind wat sonder die ondersteuning en sekuriteit van sy gesin oor die weg moet kom, word van hierdie primêre en lewensbelangrike psigiese kragbron beroof. Hieruit kan dus die aanname gemaak word dat die gesin ‘n baie belangrike rol speel in die vorming van die adolessent se toekomsverwagtinge.

5.2.2 Skool en akademiese faktore

Canham en Youell (2000) wys daarop dat skool vir die meeste adolessente van kernbelang is – nie soseer as gevolg van akademie nie, maar omdat dit die *plek en geleentheid* aan die adolessent bied om homself sosiaal en emosioneel te vind. Net soos by die huis benodig adolessente die veiligheid van die struktuur van die skool (reëls en roetine) om ‘n veilige basis te voorsien vir hul bewegings/ontdekkings die onbekende in. Hul ambivalensie teenoor hul ouers word ook weerspieël in hul ambivalensie teenoor hul onderwysers – wat geïdealiseer en tegelyk gekritiseer word.

Die skool het naas die gesin ‘n belangrike taak om die adolessent by te staan in sy bemeestering van sy ontwikkelingstake. Vir sommiges is die skool en onderwysers hul enigste hoop in ‘n leefwêreld van geweld, armoede, liggaamlike en psigiese verwaarloosing en mishandeling (Van Wyk, 2002). Bempechat en Abrahams (1999) het in hul Suid-Afrikaanse navorsing, gebaseer op

Vygotsky se teorie, gevind dat die skool vir adolessente uit benadeelde gemeenskappe baie belangrik is en dat daar 'n gemeenskaplike onderlinge gevoel by hulle aanwesig is dat hulle hul huidige sosiale ongelykhede in post-apartheid Suid-Afrika uit die weg wil ruim deur hulle so goed as moontlik akademies te ontwikkel. (Hierdie teoretiese perspektief neem die adolessente se intra-, interpersoonlike en sosiaal-historiese perspektiewe van hul verlede, hede en toekoms in ag).

Kinders wat in ekonomies arm omgewings ontwikkel, toon 'n verminderde persentasie ten opsigte van die voltooiing van hulle skoolloopbaan en koester oor die algemeen laer verwagtinge ten opsigte van hul toekomstige sosio-ekonomiese status. Akademiese prestasie toon 'n beduidende verband met adolessente se seksuele gedrag. Skoliere wat akademies suksesvol is en intrinsieke aspirasies vir hoër opleiding het, is meer geneig om seksuele gedrag uit te stel of om effektiewe geboortebeperkingsmetodes toe te pas. Skoliere wat skolastiese probleme ondervind en hulself nie as akademies suksesvol kan visualiseer nie, het laer skolastiese en beroepsaspirasies (Sherwood-Hawes, 2000).

Die getal swart matrikulante in Suid-Afrika het sedert 1999 beduidend afgeneem in vergelyking met wit matrikulante. Die grootste rede blyk MIV/vigs, swangerskap, werkloosheid en verwante probleme te wees. Die akademiese en skolastiese omstandighede van die skoolverlaters moet gesien word teen die agtergrond van die ontwikkeling van die onderwysstelsel, met inagneming van die invloed van die apartheidsbedeling. As gevolg van die agterstande wat in die apartheidsjare opgebou is, is dit veral swart en bruin skoolverlaters wat steeds gebuk gaan onder agterstande wat te doen het met die ontoereikendheid van onderwysers en swakker onderwysgeriewe soos geboue en sportterreine.

Een van die wyses waarop die onderwysstelsel egter beoordeel kan word, is die vergelyking van matriekslaagsyfers (De Klerk, 2001; Hattingh, 2002; Olivier, 2001; SA Survey 2001/2002, 2002 en 2002/2003, 2003). Hoewel die matriekslaagsyfer van 57% in 2000 tot 61.7% in 2001 gestyg het, het slegs 42.7% matrikulante in 2001 nasionaal die standaardgraadvraestel in wiskunde geslaag. Selfs al word die uitslae van die hoërgraadvraestel – wat tradisioneel deur 'n kleiner groep afgelê word en gewoonlik ook 'n hoër slaagsyfer het – bygereken, kon slegs 46.7% van die

matrikulante wiskunde slaag (Hattingh, 2002). Tans is daar 'n tekort van tussen 4 000 en 12 000 aan onderwysers in wiskunde en wetenskap, volgens die onderwysdepartement (Fast Facts, Januarie 2002a). Slegs 3 000 studente het hulle in 2000 as onderwysers bekwaam en baie van hulle gaan in die buiteland werk – gelok deur beter salarisse (Te min leerkragte, 2001).

In 2001 was daar nasionaal 449 371 matrikulante en 277 206 het geslaag (61.7%) – waarvan 67 707 (15%) matriekvrystelling behaal het. Daar was 172 126 onsuksesvolle kandidate – wat 38% uitmaak van die totale groep matrikulante (Shindler, 2002). In dieselfde jaar was daar 26 637 matrikulante in die Vrystaat, waarvan 59% (15 716) suksesvol was en 15% (3 995) met matriekvrystelling geslaag het (SAIRR, Fast Facts, Februarie 2002b). Die noodsaaklike verandering na 'n meer wetenskaplike, tegniese en wiskundige oriëntering in Suid-Afrika om in 'n mededingende wêreld ekonomies te oorleef word egter in die wiele gery deurdat slegs 'n klein persentasie matrikulante jaarliks onderskeidings in wiskunde en wetenskap op hoërgraadvlak behaal – in 2000 was dit 7% in wiskunde en 14% in wetenskap (South African Survey 2001/2002, 2002).

'n Verdere versperring in die weg van beter akademiese prestasies – veral vir swart leerders – is die feit dat baie leerders eksamens moet aflê in hul tweede of derde taal, naamlik Engels. Daar is wetenskaplik vasgestel dat dit noodsaaklik is dat 'n kind in sy moedertaal leer om te konseptualiseer, te intellektualiseer en taalvaardigheid te bemeester – veral in die aanvangsjare van skoolonderwys. Internasionale navorsing het reeds herhaaldelik bewys dat 'n kind minstens 6 tot 8 jaar opleiding in sy moedertaal of huistaal moet ontvang om taalvaardigheid te vestig voordat 'n ander taal as onderrigmedium suksesvol gebruik kan word (Moedertaal onderrig, 2001).

Ten spyte van vele tekortkominge in die huidige onderwysstelsel is daar tog uitsonderings waar skole met 'n meerderheid swart of bruin leerders goeie akademiese prestasies gedurende 2001 behaal het danksy toegewyde onderwysers en verskeie ekstra klasse, asook leierskap- en motiveringskursusse. Voorbeelde is Bernadino Heights Sekondêre Skool (Kraaifontein, Wes-Kaap) met 'n slaagsyfer van 97.8% en Amangwane Hoërskool te Bergville en Tsosetso

Sekondêre Skool in Mangaung, Bloemfontein wat met 'n slaagpersentasie van 100% gespog het (Bonthuys, 2001; Triumphs of a taskmaster, 2001).

Talle skole gaan egter gebuk onder probleme soos geweld teen onderwysers en 'n ernstige gebrek aan dissipline. Sommige leerders daag gewapen met messe en vuurwapens by die skool op. Leerders by oorwegend swart skole is dikwels ook die onwillige toeskouers van geweld op die skoolterrein en in die klaskamers (Bisetty, 2000).

Uit bogenoemde word dit duidelik dat skool- en akademiese faktore 'n direkte invloed op die toekomsverwagtinge van die skoolverlater uitoefen. Die skoolverlater wat akademies goed presteer, het gewoonlik bepaalde toekomsverwagtinge ten opsigte van die beroep wat hy eendag wil volg, in teenstelling met dié skoolverlaters met swak akademiese prestasies wat beperkte studie- en beroepskeuses kan uitoefen. Dit blyk verder dat veral vanweë die agterstand in swart onderwys baie swart skoolverlaters as gevolg van swak akademiese prestasies nie positiewe toekomsverwagtinge kan openbaar nie. Aan die ander kant is dit egter weer die skool en onderwysers wat in sekere gevalle vir baie adolessente die geleentheid bied om meer hoopvol oor die toekoms te wees. Hulle bied aan baie die positiewe rolmodelle waaraan hulle so 'n behoefte het.

5.2.3 Portuurgroep

Positiewe portuurgroepverhoudinge voorspel toekomstige sosiale bekwaamheid, beroepsbekwaamheid en –mededingendheid, belangstelling in buitemuurse aktiwiteite, selfwaarde en beter geestesgesondheid. Samelopend word portuurgroepverwerping verbind met aggressiewe en onbeheersde gedrag (van die adolessent), gedragsafwykings, swak skoolprestasie en 'n geskiedenis van negatiewe interaksie met ouers. Portuurgroepproblematiek voorspel gewoonlik toekomstige wanaanpassing op sosiale vlak (Masten & Coatsworth, 1998). Verwerpte kinders en adolessente is gewoonlik aggressief, alhoewel dit in sommige portuurgroepe gewild kan wees. Die ontwikkelingsteoretici beskou portuurgroepe as belangrik vir die vorming van die adolessent se selfwaarde – naas die rol wat die gesin speel.

Vriende is belangrik om ondersteuning te bied in die adolessent se aanpassing op skool en in die gemeenskap. Behoeftes vir aanvaarding word deur sosiale interaksie met belangrike ander persone bevredig en wanneer hierdie behoeftes nie vervul word nie en die uitdrukking van sy waardes en oortuiginge met afkeur deur die groep bejeën word, lei die adolessent se selfwaarde skade. Die invloed wat portuurgroepe uitoefen op die ontwikkeling en aanpassing van die adolessent, is kompleks (Louw *et al.*, 1998).

Die portuurgroep kan 'n positiewe en negatiewe invloed uitoefen op akademiese prestasie. Die portuurgroep is 'n belangrike sosialisering agent omdat aanvaarbare pro-sosiale gedrag en aanvaarbare rolgedrag hier aangeleer kan word en dit die basis bied vir die uitoefening van sosiale vaardighede en om uiteindelik aanvaarbare en bevoegde gemeenskapslede te word. Adolessente het 'n dwingende behoefte *om te behoort*. Veral wanneer die gesin nie aan hierdie behoefte voldoen nie kan die portuurgroep hierdie behoefte vervul. Vanweë die feit dat 'n adolessent baie sensitief is vir goedkeuring sal hy maklik ingee tot portuurgroepsdruk en konformeer ten einde aanvaar te word. Die jonger adolessent het nog nie genoegsame selfvertroue en onafhanklikheid ontwikkel om sy eie keuses uit te oefen nie (Gerdes *et al.*, 1988; Heaven, 1994; Louw *et al.*, 1998).

Dit blyk dat die afhanklikheid van die portuurgroep die nodige stap is in adolessente se onafhanklikheidswording van hul ouers. Konformering met hul portuurgroep bied dus aan adolessente 'n mate van sekuriteit in hul strewe na outonomie. Hierdie situasie kan gevaar inhou vir die adolessente wat maklik beïnvloedbaar is, of uit gebroke of ongelukkige ouerhuise kom, om te eksperimenteer met seks en dwelms. In hierdie verband toon Canham en Youell (2000) aan dat:

A desire to be an accepted member of a group can, of course, led to all kinds of delinquent or destructive behaviour. The power of the pressure to conform by drinking, taking drugs, shoplifting, bunking off school and so on should not be underestimated. It is a very narrow line between wanting to be like one's more daring peers and not daring to gainsay them (p. 19).

In die verlede het die uitgebreide gesin – die grootouers en ander familieledes, asook die hele gemeenskap – ‘n rol in die vorming van die adolessent se identiteit gespeel. As gevolg van die afwesigheid van hierdie wye ondersteuningstelsel soek die adolessent deesdae die leiding en aanvaarding van sy portuurgroep op (Meggert, 2000). ‘n Individue se vriendekring speel lewenslank ‘n belangrike rol in sy voortdurende sosialisering. Namate die adolessent ouer word, neem die belangrikheid van die portuurgroep af en word dit vervang deur een-tot-een heteroseksuele verhoudinge. Daar is egter adolessente wat nie noodwendig ‘n behoefte het om deel van ‘n portuurgroep te wees nie omdat hulle belangstellings anders as dié van die groep is en hulle in so ‘n mate reeds seker van hul identiteit en doelwitte is dat hulle nie ‘n behoefte aan groepsteun en –kommunikasie het nie (Louw *et al.*, 1998).

Uit bogenoemde word dit duidelik dat portuurgroep-interaksie ‘n baie belangrike rol kan uitoefen op die toekomsverwagtinge van adolessente. Veral waar die gesinsfunksionering disfunksioneel is, kan portuurgroepe ‘n positiewe of negatiewe rol in die skoolverlater se toekomsverwagtinge speel. Hier word veral gedink aan die invloed van ‘n leierfiguur in so ‘n portuurgroep-samestelling. Hy kan deur middel van sy gedrag hoë of lae toekomsverwagtinge by so ‘n portuurgroep inisieer. Dit is ‘n algemeen aanvaarde siening dat swak gedrag (lae toekomsverwagtinge) by adolessente toegeskryf kan word aan verkeerde vriende.

5.2.4 Studie- en beroepsmoontlikhede

Volgens raming sou slegs 6% van die 2001-skoolverlaters in 2002 suksesvol wees om ‘n betrekking in die arbeidsmark te bekom nadat hulle hul skooleindeksamen geslaag het (Werkskaarste, 2001). Groter klem begin al hoe meer val op selfindiensneming of entrepreneurskap.

Historiese agterstande lei steeds tot groot ongelykhede onder die verskillende bevolkingsgroepe. ‘n Verslag deur die Community Agency for Social Enquiry (CASE) toon (teen die subjektiewe ervaring van wit jeugdiges in) dat wit en bruin jeugdiges met graad 12 ‘n beter kans het om werk te kry as swart jeugdiges. Bykans 70% van swart jeugdiges met graad 12 is werkloos. Navorsing onder 2 500 jong mense van alle rasse tussen die ouderdom van 16 en 35 jaar toon dat 6% swart

jeugdige tersiêre opleiding ontvang teenoor 32% wit jeugdige. Alhoewel 3% van die wit jeugdige met tersiêre opleiding nie werk het nie, is 41% van die swart jeugdige met soortgelyke opleiding werkloos. Die navorsing het ook aangedui dat 19% van swart jeugdige geen of slegs primêre onderrig ontvang het. Daarteenoor is net 2% van die wit jeugdige in dieselfde posisie. Meer as 90% jong wit mans en vroue is rekenaarvaardig, teenoor minder as 20% swart mans en vroue. Die verslag dui inligtingstechnologie as die domein van wit mans aan. Ongeveer 71% jong wit mans het toegang tot die internet teenoor slegs 9% van jong swart mans (Olivier, 2001).

‘n Kommerwekkende 25% van alle eerstejaarstudente en 20% van alle studente voltooi om een of ander rede nie hul studies nie. Dit dui op ‘n jaarlikse verlies van nie minder nie as 120 000 studente en beloop ‘n enorme bedrag van R1.3 miljard per jaar aan staatsbesteding. Die Universiteit van Wes-Kaapland, ‘n voormalige bruin universiteit, het in 2000 egter toelating aan studente sonder matriekvrystelling verleen en sodoende die weg gebaan vir verdere verlaging in universiteitsvereistes (Universiteit van Wes-Kaapland wys hoe standarde verlaag word, 2000).

Gedurende 2002 was daar 3 208 000 (67%) persone met graad 8-12 opleiding volgens die amptelike definisie en 5 099 000 (64.7%) volgens die uitgebreide definisie werkloos (South African Survey 2002/2003, 2003). Werkloosheid frustreer die skoolverlater wat sukkel om werk te kry in sy ontwikkeling van ‘n beroepsidentiteit en kan tot verlaagde selfbeeld lei (Gurney, 2001; Meeus *et al.*, 1997).

Gedurende 2001 was die persone met grade of hoër opleiding in Suid-Afrika 276 000 swart en 490 000 wit. Tussen 1994 en 1998 het die persentasie swart persone met grade, diplomas en sertifikate van 30% tot 49% verhoog en by die wit bevolkingsgroep het dit verminder van 56% tot 40% (South African Survey 2001/2002, 2002). ‘n Groot leemte is dat Suid-Afrika oor te min matrikulante beskik wat wiskunde en wetenskap op hoër graad aanbied. Gevolglik is die studente wat hulle later in hierdie rigtings bekwaam, te min om werklik te help om Suid-Afrika te help om homself te handhaaf in ‘n mededingende wêreld.

Die feit dat matrikulante en gegradueerdes oorsee egter veel hoër salarisse as in Suid-Afrika ontvang, is 'n groot trekpleister. Regstellende aksie word deur baie wit mense as omgekeerde rassisme ervaar. Hul subjektiewe ervaring is dat hulle tweedeklasburgers in hul eie geboorteland geword het. Die hoë voorkoms van misdaad, geweld, asook die swak ekonomie is 'n groot afskrikmiddel en gevolglik emigreer baie jong Suid Afrikaners (Joubert, 2003; Van Eeden, 2003).

Uit bogenoemde is dit duidelik dat studie- en beroepsmoontlikhede vanselfsprekend 'n baie belangrike invloed op toekomsverwagtinge het. Die beskikbaarheid van studie- en beroepsmoontlikhede verhoog toekomsverwagtinge, en andersom. Dit kan gestel word dat daar tans in Suid-Afrika, as gevolg van ekonomiese faktore, nie die nodige beroepsmoontlikhede bestaan nie. Hierdie persepsie bring mee dat skoolverlaters ten opsigte van beroepstoekomsverwagtinge nie baie hoopvol is nie.

5.3 Eksterne faktore wat 'n meer indirekte invloed op toekomsverwagtinge uitoefen (ekso- en makrosisteme)

'n Gemeenskap het 'n bepaalde invloed op die psigiese funksionering (toekomsverwagtinge) van die individu (adolesent). Om die invloed te begryp is dit nodig om die historiese ontwikkeling van die gemeenskappe na te gaan om te bepaal watter temas (faktore) beïnvloed die adolessent. As gevolg van die verskeidenheid etniese groepe en die toepassing van apartheid in die verlede het die verskillende groepe adolessente (wit, swart, bruin) in baie gevalle verskillende historiese agtergronde. Om die leefwêreld van die Suid-Afrikaanse skoolverlater beter te begryp is dit gevolglik eerstens nodig om die geskiedkundige en die huidige politieke, kulturele en sosio-ekonomiese milieu waarin die skoolverlater hom bevind, te ondersoek.

Al bogenoemde fasette is egter só intiem verweef dat nie een as alleenstaande beskou kan word nie. Die Suid-Afrikaanse bevolkingsamestelling is veelvlakkig, veelvuldig en verwickeld en dit leen homself nie tot simplistiese uiteensettings en gevolgtrekkings nie. In Suid-Afrika word Derde Wêreldse Afrika-kultuur en die meer individualistiese Eerste Wêreldse Westerse ideologieë op één vasteland tot brandpunt vasgevang.

5.3.1 Historiese oorsig van die Suid-Afrikaanse bevolking

5.3.1.1 Historiese agtergrond van swart adolessente

Gedurende die koloniale tydperk is die inheemse volke van Suid-Afrika van hul grond (wat hulle vir eie lewensonderhoud benut het) ontnem. Wit mense het die swart inheemse bevolking aan gedwonge arbeidspatrone onderwerp, aangesien daar 'n groeiende behoefte aan goedkoop swart arbeid ontstaan het. Die eerste bloed tussen Khoisan en kolonis het aan die Weskus by die Oude Post se fort gevloei toe inboorlinge die sersant in bevel en nog drie ander wit soldate vermoor het nadat hulle onder die voorwendsel dat hulle vee wou ruil na die pos gekom het (Behm & Walters, 1998).

Hierdie patroon van wedersydse wantroue het oor die jare verdiep en is vandag nog aanwesig in die Suid-Afrikaanse gemeenskap. Die ontwikkeling van die Suid-Afrikaanse gemeenskap voor 1948 is gekenmerk deur die ontmagtigings van swart mense deur wit mense deur van verskillende metodes soos oorloë en inperkings wette gebruik te maak. Dit het meegebring dat die status van swart mense in hierdie tyd vergelyk kon word met 'n besitlose werker of bywoner op 'n plaas.

Met verloop van tyd was die Suid-Afrikaanse bevolking – en veral die wit regering - bewus van die sogenaamde *naturelle vraagstuk* wat opgelos moes word. Die Nasionale Party het dié probleem gebruik om die verkiesing in sy guns te beklank deur sy voorstel van *apartheid* as oplossing. Kort na die Nasionale Party in 1948 aan bewind gekom het, het die Bevolkingsregistrasiewet van 1950 verseker dat alle landsburgers voortaan volgens *ras* geklassifiseer sou word. Terwyl die klem in die res van die wêreld na aanleiding van die Tweede Wêreldoorlog en veral Nazi-rassisme toenemend op die gelykberegtiging van alle rasse geval het, het die Nasionale Party met verloop van tyd 'n beleid geïmplementeer wat juis klem op rasseverskille en -skeiding geplaas het (Pretorius, 2001).

Wette soos die Wet op die Verbod van Gemengde Huwelike (Wet 55 van 1949), die Bevolkingsregistrasiewet (Wet 39 van 1950), die Groepsgebiedewet (Wet 41 van 1950) en die

Bantoe-Onderwyswet (Wet 47 van 1953) het met verloop van tyd miljoene mense wat nie as wit geklassifiseer is nie van hul burgerregte ontnem. Verder het dit die vertraging in die groei van gemeenskappe in die hand gewerk, gesinne van mekaar verwyder en trauma, bitterheid en haat veroorsaak wat mettertyd tot verset en selfs gewapende verset aanleiding gegee het. Swart mense het hul heil gesoek in 'n organisasie soos die South African Native National Congress (SANNC), wat op 8 Januarie 1912 tot stand gebring is en van 1923 af as die African National Congress (ANC) bekend staan (Louw, 2002; Pretorius, 2001; Terblanche, 2001). Van 1956 tot 1963 word verset-politiek oorheers deur die gebeure rondom die Rivonia-verhoor en die verbod op swart weerstandsorganisasies. Hierna volg een van die mees neerdrukkende periodes in Suid-Afrika se geskiedenis. Gedurende die 1970's begin die politieke situasie verander met die swart jeug se mobilisasie vir radikale verandering. Die Soweto-oproer van 1976 stig 'n sleutel-oorgangspunt uit – daarna het politieke aktivisme 'n prominente kenmerk in die lewe van baie Suid-Afrikaners geword (Dawes & Finchilescu, 1999; Mischke, 2001).

Hierdie neiging het in die 1980's vererger. Veral in 1984 nadat swart mense deelname aan die driekamerparlement ontsê is, het die swart jeug in hul skole, kolleges en in die strate hierdie aktivisme voortgesit. Terselfdertyd het militêre aksies teen enige verset teen die apartheidstaat toegeneem. Die swart jeug was onderworpe aan 'n wye reeks onderdrukkende praktyke.

Die swart-op-swart geweld en die toenemende optrede van die ANC se militêre vleuel, Umkonto we Siswe (MK) het verdere traumatisering van die Suid-Afrikaanse samelewing veroorsaak. Die Suid-Afrikaanse samelewing het met afgryse vir die eerste keer kennis geneem van die skokkende praktyk van *necklacing* – die vigilante teregstelling van mense deur 'n motorband om die nek te plaas, petrol oor die persoon te gooi en hom dan aan die brand te steek. Die aanranding, steniging en die uiteindelijke verbranding van ene Maki Skosana deur 'n groep swart jeugdige te Duduza-plakkerkamp (Straker, Moosa, Becker & Nkwale, 1992) wat op televisie aan die publiek vertoon is, het skokgolwe deur die wêreld gestuur. Met verloop van tyd sou die Suid-Afrikaanse samelewing egter noodgedwonge en teen hul sin aan hierdie gewelddadigheid gewoon moes raak.

In die jare sestig was dit regeringsbeleid om hoërskoolonderwys vir swart kinders tot die tuislande te beperk. Onder druk word dié beleid van 1970 af laat vaar en staatskole vir swart kinders kom ook in die stedelike *townships* tot stand. Dié skole is gou oorvol en moet met die minimum hulpbronne klaarkom, wat aanleiding gee tot broeiende ontevredenheid onder die skoliere. Die swartbewussynsbeweging het vinnig veld gewen onder die jeug. Gedurende 1974 begin die departement van Bantoe-onderwys 'n ou regulasie aan swart skole opdwing, naamlik dat die helfte van hoërskoolvakke in Engels en die ander helfte in Afrikaans onderrig moet word. Van Mei 1976 begin leerlinge teen Afrikaans in opstand kom. In Soweto word 'n opmars vir 16 Junie 1976 beplan en onluste bars in dié *township* los wat sou uitbrei oor die hele land sodat in verskeie distrikte noodtoestande deur die apartheidsregering afgekondig is (Mischke, 2001).

Dit het duisende jong lewens vir altyd ingrypend verander. Sonder dat dit in soveel geskrewe woorde uitgestippel word, het duisende mense, kinders van Soweto en die ander onlusgeteisterde *townships* wel sedert 1994 bevryding beleef, maar gaan steeds gebuk onder die las van die bevrydingstryd. Vandag is hulle tussen 35 en 50 jaar oud en is veronderstel om die ruggraat van 'n stabiele samelewing te wees. Hulle het as kinders feitlik alle gesag verwerp en op straat grootgeword – ontnem van die beskerming van ouerlike liefde en sekuriteit. Baie van hulle is vandag die ouers van adolessente en selfs skoolverlaters en die kwelvraag hier ter sprake is of dit vir hulle moontlik is om positiewe rolmodelle van goeie ouerskap aan hul kinders voor te hou.

Met die vrylating van Nelson Mandela in Februarie 1990 was Suid-Afrika reeds 'n hoogs gepolariseerde samelewing. Vlakke van politieke geweld het gestyg toe die onderhandelinge vir 'n nuwe bedeling begin is en was besonder hoog in die periode van 1992 tot Mei 1994. Verskeie ondersoeke het wit vrese vir chaos en revolusie gerapporteer en navorsing gedurende 1992 het bekommernisse oor geweldpleging en die toekoms van die land onder adolessente aangetoon. Hoë vlakke van ras-antagonisme, veral uitgedruk deur wit adolessente teenoor swartes, is gevind (Dawes & Finchilescu, 1994).

5.3.1.2 Historiese agtergrond van bruin adolessente

Sedert die koloniale era en gedurende die apartheidsjare is die belange van die bruin gemeenskap grootliks geïgnoreer. Die geskiedenis van Distrik Ses is 'n sprekende voorbeeld van hoe onsensitief daar in die verlede met bruin mense se behoeftes gehandel is. In ruil vir demokratiese regte soos om te kan stem, moes bruin mense in die verlede voldoen aan bepaalde vereistes. In 1853 is Kleurlingmans in Kaapland in opdrag van die Britse Ministerie van Kolonies op die gemeenskaplike parlementêre kieserslys geplaas, maar hulle stemreg "... was aan sekere kwalifikasies onderworpe, byvoorbeeld geletterdheid, die besit van eiendom en inkomste (laasgenoemde twee kwalifikasies is van tyd tot tyd aangepas)" (Nasionale Party Inligtingsdiens, 1982, p. 63). 'n Amptelike regeringskommissie is in 1973 aangestel om ondersoek in te stel na aangeleenthede rakende bruin mense. Dié kommissie besluit in 1979 dat daar eerder eerstens ondersoek ingestel moet word na hoe wit kiesers voel oor die aangeleentheid (Van der Merwe & Piek, 1976). Die miskenning van bruin mense se stemreg is eers in 1994 reggestel (Pretorius, 2001).

5.3.1.3 Historiese agtergrond van wit adolessente

Die geskiedkundige agtergrond van die wit bevolkingsgroep het 'n bepalende rol in die ontwikkeling van die kollektiewe Afrikaner-psige gespeel.

Daar het ongeveer 75 000 boerekrygers in die Anglo-Boereoorlog (ABO) geveg, waarvan 6 189 uiteindelik gesneeu het. Bykomend het 27 927 mans, vroue en kinders in konsentrasiekampe gesterf. Hiervan was 79% - 'n totaal van 22 074 – kinders onder 16 jaar (Pretorius, 2001).

Die Afrikaner het ná hierdie menselyding 'n volkpsige ontwikkel wat kenmerkend is van persoonlikheidsveranderinge wat plaasvind tydens post-traumatische stressindroom (PTSS). Destyds was daar geen gesistematiseerde kennis oor sulke psigiese versteuringe nie, en gevolglik ook geen terapie nie. Onbehandeld is sulke versteuringe buitengewoon lewensontwrigtend – nie slegs vir die individue wat daaraan ly nie, maar ook vir die groep waartoe hulle behoort. In die betrokke gesins- en gemeenskapskringe word 'n verlammeende psigo-maatskaplike

lewensingesteldheid van ontreding, slagofferskap en koersloosheid geskep. Hierdie sindroom word oorgedra aan die nageslag (Jordaan, 2001; Raath & Louw, 2001).

Die onvermoë tot empatie het verskeie vorme aangeneem – reeds tydens die oorlog het waarnemers oor kampinwoners se hardvogtigheid en onverskilligheid jeens mekaar verslag gedoen. Daar was min sensitiwiteit vir die lyding van die duisende swart mense in konsentrasiekampe en húl wesenlike politieke ontberinge met die Vrede van Vereeniging. Daar was 60 Britse kampe waarin ten minste 14 154 swart mense aangehou is en daar was waarskynlik tot soveel as 20 000 swart sterftes, waarvan 81% kinders onder 16 jaar was. Uit die Afrikaner-perspektief was die Anglo-Boereoorlog egter ‘n wit oorlog met die Afrikaner as die enigste slagoffer (Pretorius, 2001).

‘n Verdere teken van die onvermoë tot empatie was die onverdraagsaamheid met verskillende standpunte oor die oorlog. Verdeeldheid en verbittering het hoë spanning – selfs openlike afsku en haat – gebring tussen Britse lojaliste, Kaapse rebelle, Boere-bittereinders en oorlopers (*hendsoppers* en *joiners*) oor ontrouheid aan die Afrikaner-oorlogsaak. Hierdie patrone, tesame met die armoede van die meeste Afrikaners ná die Anglo-Boereoorlog, die gevolge van verstedeliking, droogtes en die beleid van verengelsing het verdere stukrag verleen aan die Afrikaner se *psigiese verhuising na binne* en die belewenis van bedreigtheid.

Dit het weer aanleiding gegee tot die psigiese vitalisering/mobilisering van die volgende fase, naamlik die mobilisering van die sluimerende etniese bewussyn (nasionaleisme) tot ‘n verstarrende etnosentrisme. Kort na die oorlog het Afrikaner-leiers na vore getree wat sou poog om Britse kolonialisme te ontsnap, byvoorbeeld deur die stigting van privaat skole vir Christelike Nasionale Onderwys, die Helpmekaar-beweging, die Nasionale Party, die Afrikaner-Broederbond, die Tweede Afrikaanse Taalbeweging en die beheer van die Afrikaanse pers (Pretorius, 2001).

‘n Belangrike eienskap van die psigiese vitalisering was die toenemende aggressiewe klem op die eiesoortigheid van die Afrikaner-kultuur en sy etniese eksklusiwiteit. Hiermee het die Afrikaner hom al hoe meer – ook in godsdienstige terme – gesien as ‘n uitverkore volk en hom

opgestel as 'n heroïese *ons* versus 'n bedreigende *hulle*. Hiermee word bedoel dat die Engelse sakeleiers as fortuinsoekers en die swart bevolkingsgroepe as 'n swart gevaar en as tydelike besoekers in wit gedefinieerde gebiede gesien is. Dit alles het bygedra tot die vervreemding tussen die Afrikaner en sy landsgenote.

Met die statutêre vestiging van apartheid in 1948 en verdere opeenvolgende diskriminerende wette en praktyke om swart mense politieke mag – en feitlike alle menseregte - te ontsê, breek die volgende fase van radikalisering aan wat ook die gestadigde verbokkeling van die Afrikaner-psige sou inhou. Radikalisering met meer intense empatiese onvermoë tree in. Ondanks waarskuwings deur intellektuele, Afrikaner-skrywers en akademici, swart verset en groeiende kritiek van buite, het die apartheidsdenke – aangevuur deur regeringsleiers - voortgesnel oor swart mense se aansprake op menswaardigheid en hul ekonomiese en politieke aspirasies (Jordaan, 2001).

Die totstandkoming van die Republiek van Suid-Afrika op 31 Mei 1961 was vir baie Afrikaners die verwesenliking van 'n lang gekoesterde ideaal. Terselfdertyd het die traumatisering van die grootste deel van die Suid-Afrikaanse samelewing voortgeduur en daarmee saam ook die groeiende vervreemding van rasse. Suid-Afrika se apartheidsbeleid het hom ook toenemend van die res van die wêreld vervreem, wat gelei het tot uitgebreide isolasie op talle gebiede en 'n verpligte VN-wapenboikot in November 1977, asook verskerpte internasionale druk. Volgens Pretorius (2001) het dit "... 'n beleg- en laertrekmentaliteit by 'n groot deel van die Afrikaner-volk gekweek" (p. 256).

Baie wit adolessente, en veral Afrikaanssprekendes, kom dus uit huise (alhoewel twee of drie geslagte verwyderd) waar hierdie politieke en godsdienstige houdings 'n bepaalde invloed op die opvoeding van die adolessente gehad het. In baie gevalle word die Anglo-Boereoorlog en wat gesien word as die "voordele" van apartheid nog lewendig gehou. Hier kan veral verwys word na die regse en veral verregse gedeelte van die Afrikaanssprekende bevolking. Terselfdertyd het 'n groot gedeelte van die wit bevolking hulle bereidwilligheid om te breek met apartheid getoon toe meer as twee derdes op 17 Maart 1992 in 'n referendum aangedui het dat hulle 'n demokratiese Suid-Afrika voorstaan.

Die totstandkoming van 'n demokratiese bestel het tot die versplintering van die Afrikaner-identiteit gelei. 'n Algemene gevoel van neerslagtigheid het by sommige wit mense ingetree wat tot 'n groeiende gevoel van ontredderdheid en hooploosheid aanleiding gee (Jankielsohn, 2001*). Ongeag geweld en dreigemente om die politieke proses te ontspoor, is 'n onderhandelde politieke oplossing in 1994 bereik met die eerste demokratiese en vrye verkiesing, waar stemgeregtigde lede van alle bevolkingsgroepe vir die eerste keer in die land se geskiedenis kon deel hê aan die daarstel van 'n regering. (*Volksblad is sedert 20 April 2001 as Volksblad bekend, voor hierdie datum was dit bekend as Die Volksblad.)

Die regstel van ongelykhede uit die verlede word egter deur sommige wit mense as omgekeerde diskriminasie ervaar. Dit is een van die aanleidende faktore tot die sogenaamde Groot Trek van wit mense, hoofsaaklik Afrikaanssprekendes, sedert 1994 die land uit. Hierna volg 'n verskuiwing in die Suid-Afrikaanse sosiale samestelling – vanaf apartheid, bestaande uit verskeie aparte bevolkingsgroepe gebaseer op rasseklassifikasie, tot die post-apartheid *reënboognasie*, met die klem op nasionale eenheid naas kulturele diversiteit. Die eerste demokratiese regering onder die dinamiese leiding van Nelson Mandela het in die gees van die nuwe Grondwet (1996) en Handves van Menseregte 'n versoenende rol gespeel. Die Waarheid-en-Versoeningskommissie het 'n groot rol op die pad van kennisuitruil van rassevergrepe jeens mekaar, skuldbelydenis en vergifnis van die onderskeie bevolkingsgroepe gespeel.

Weinig navorsing is gedoen oor hoe adolessente en jong volwassenes in Suid-Afrika sin maak uit en hulself oriënteer tot die sosio-politieke veranderinge. Onder hierdie studies was daar tog 'n paar wat gekonsentreer het op toekomstige ideologieë as manier om politieke perspektiewe te ondersoek. Hier kan verwys word na die studies wat in 1956 begin is deur Danziger (1963).

5.3.2 Huidige politieke omstandighede

Tans is daar 'n groot mate van apatie ten opsigte van die geskiedenis van die land onder die jeug te bespeur, aangesien hulle voel dat hulle nie tot rekenskap geroep kan word vir die onreg of beloftes van hul voorgeslagte nie. Van die swart jeugdiges voel gefrustreerd omdat baie steeds

nie kan deel in verbeterde sosio-ekonomiese omstandighede nie (Sidego, 2001). Suid-Afrika se tweede demokratiese verkose president, Thabo Mbeki, het veral met sy omstrede siening van MIV/vigs baie wit mense, maar ook lede van ander bevolkingsgroepe vervreem. Sy beeld is 'n verdere knou toegedien met die hantering van die skandaal rondom 'n wapentransaksie van miljarde rande, asook sy beleid van stille diplomatie teenoor die omstrede regering van Zimbabwe. Terselfdertyd het Mbeki egter by verskeie geleenthede die Afrikaner spesifiek die hand gereik.

In 'n artikel oor die eerste dekade van demokrasie in Suid-Afrika skryf Jordaan en Joubert (2003b) dat kenners verskil oor vordering op spesifieke gebiede. Oor die algemeen is kenners dit egter eens dat daar groot vordering gemaak is veral ten opsigte van die omskakeling van die apartheidsstaat. Aspekte wat die meeste vordering getoon het, is op ekonomiese gebied. Jordaan en Joubert (2003b) haal Dr. Chris Landsberg, direkteur van die Sentrum vir Beleidstudies aan, wat meen dat die begrotingstruktuur een van die beste aspekte van die eerste tien jaar van demokrasie was. Ten opsigte van onderwys is daar volgens dié outeurs ook baie vordering gemaak met die skepping van 'n nie-rassige stelsel en veral die bevoordeling van arm skole in finansiering. 'n Laagtepunt in die eerste tien jaar van demokrasie is die gebrekkige leierskap oor MIV/vigs (Jordaan & Joubert, 2003b). Die uitbreiding van primêre gesondheidsorg word egter beskou as die regering se grootste prestasie.

Uiteenlopende verklarings word gegee oor waarom die Afrikaners deur die destydse leier, FW de Klerk, hul as't ware kunsmatig verkreeë politieke mag prysgegee het. Dit wissel van die regse standpunt dat die Afrikaner uitverkoop is deur die Nasionale Party óf dat die Afrikaner geen ander uitweg gehad het nie, tot die ander uiterste, naamlik dat die Afrikaner die voorafgaande twee dekades 'n hartsverandering ondergaan het namate die onreg van apartheid tot hom deurgedring het. Die werklike redes is waarskynlik tussen hierdie twee uiterstes.

'n Jonger geslag Afrikaners het danksy selfondersoek en blootstelling aan alternatiewe denke tot nuwe insigte oor apartheid gekom. As gevolg van internasionale ekonomiese sanksies het die ouer geslag uiteindelik besef hulle loop die gevaar om ekonomies en polities alles te verloor. As pragmatiste het die Afrikaners hul moontlikhede oorweeg en gekies vir 'n skikking met die swart

meerderheid. Aanvanklik was daar onderlinge verskil oor die wysheid van die besluit, maar teen 1999 het die meeste Afrikaners vir die Demokratiese Party (DP) gestem. In die proses is Afrikaanssprekendes - wit en bruin - grootliks binne die Demokratiese Alliansie – ‘n politieke huwelik tussen die DP en NNP - opgeneem en die ou regse partye is feitlik uitgewis.

‘n Nuwe geslag – net soos in die aanloop tot 1990 – is nou aanwesig. Hierdie keer is dit wit en bruin Afrikaanssprekendes wat ongemaklik begin voel en vrae vra oor hul toekoms. Elf jaar ná die verrassende aankondiging van die ontbanning van die ANC en SAKP deur FW de Klerk op 2 Februarie 1990 het die leierskap van die NNP, met Marthinus van Schalkwyk aan die hoof, besluit om met die ANC saam te werk. Afrikaanssprekendes soek ná sewe jaar van ANC-bewindname toegang tot politieke magshafbome, enersyds vir hul eie voordeel, maar ook om te help toesien dat die land behoorlik geadministreer word. Dit is ook in hul belang dat ekonomiese groei en werkseleenthede vir hul kinders verseker word. Afrikaanssprekendes – wit en bruin - het ‘n behoefte daaraan dat hul bydraes op verskeie terreine geraadpeeg en gerespekteer word deur die swart gemeenskap (Pragmatisme. Weer ‘n nuwe geslag, 2001).

Suid-Afrika is vasgevang tussen die uiteenlopende sentimente van die Eerste Wêreld en die Derde Wêreld. Aan die een kant is daar die Afrika-kultuur wat die groepsbelange van die uitgebreide familie hoog ag en ‘n kollektiewe gemeenskapsiening het en aan die anderkant die Westerse kultuur wat individualisme en selfverwesenliking hoog opstel.

Volgens navorsing is die gesofistikeerde volwasse ideologiese denke te vind in sy neerslag in die psigo-sosiale ondervindinge wat dié persoon in sy vroeë en middel-adolessente jare ervaar het. Met ander woorde, die ideologiese houding of ingesteldheid van ‘n persoon word bepaal deur sy *persoonlike interpretasie of perspektief op die samelewing waarin hy hom in sy adolessente jare bevind het* (Branch, 1999; Dawes & Finchilescu, 1999). Dit verklaar waarom dit so lank neem en moeilik is om ideologieë te verander, aangesien dit reeds dekades vroeër vasgelê is. Die adolessent het ‘n behoefte om sy sosiale en intellektuele realiteit te struktureer en betekenis daaraan te verleen. Pretorius (2001) stel dit soos volg:

Honderd jaar na afloop van die Anglo-Boereoorlog moet daar teruggekyk word op Suid-Afrika se politieke en sosiale ontwikkelingspad in die loop van die 20ste eeu, wat besaai lê met die nadelige gevolge van onverwerkte trauma. Ten einde die bose kringloop van traumatisering te stop, moet alle Suid-Afrikaners opnuut – of vir die eerste keer - behoorlik van hul omstrede en traumatiese geskiedenis kennis neem, bestek opneem en rekenskap gee (p. 257).

Sodoende is dit moontlik om probleme in die hede op te los en die toekoms te beplan.

Straker *et al.* (1992) waarsku egter dat:

...there is no doubt that the psyches of white youth, like those of their black counterparts, have been affected by the context of civil strife in which they live. The violent context of news reports, the security gates in their homes, the bomb drills at school, the militarisation of cadets, and for those in the army the violence active duty has brought will all take their toll as will the notions of racial superiority and racial hatred on which many have been reared. The violence to which white youth have been exposed, and in which they have participated, may have been more subtle, involving prejudice, petty cruelty in the home toward domestic workers, and indifference to the humanity of blacks in general, but it will require no less attention and redress in the future. In fact the subtle, less obvious nature of this violence as well as its pervasiveness might make its effects even more difficult to remedy. It is well known that what is more detrimental to the development of youth is not particular incidents of trauma but the existence of enduring conditions which distort their ability to develop their true potential. (p. 141)

Wanneer tot 'n gevolgtrekking oor die politieke situasie tans in Suid-Afrika gekom moet word, is dit nodig om so wyd moontlik te dink. Enige vordering – of gebrek daaraan – moet gemeet word aan die grootte en intensiteit van die ongelykhede wat uitgewis moet word. Ook moet die agtergrond waarteen uitsprake gemaak word, inaggeneem word. So byvoorbeeld het die trauma van die Anglo-Boereoorlog baie Afrikaners blind gemaak vir die behoeftes van ander Suid-Afrikaanse bevolkingsgroepe. Hulle het deur hul apartheidsideologie gepoog om alles vir hulself

in te palm. Hierdie ideologie het op sy beurt weer die ander bevolkingsgroepe van hulle basiese menseregte ontnem, wat weer intense lyding, verliese, vernederings, bitterheid en haat veroorsaak het.

Die totstandkoming van demokrasie het nie onmiddellike sosio-ekonomiese verbeteringe meegebring nie. Groot gedeeltes van die bevolking – en veral swart mense – leef steeds in haglike omstandighede. Intussen het ‘n persepsie van ontmagting by baie wit mense ‘n gees van pessimisme laat posvat wat gekenmerk word deur negatiewe, moedeloosheid en ‘n gebrek aan positiewe toekomsverwagtinge.

Dit kan gestel word dat alle bevolkingsgroepe in Suid-Afrika ‘n mate van ontnugtering sedert 1994 ervaar. Hetsy ten opsigte van die stadige vordering met die regstelling van ongelykhede of die persepsie dat nuwe ongelykhede geskep word, is dit nodig dat Suid-Afrikaners moet besef dat versoening ‘n proses en nie ‘n eenmalige gebeurtenis is nie.

Al hierdie faktore het ‘n invloed – hetsy positief of negatief – op al die bevolkingsgroepe se toekomsverwagtinge. Navorsing deur Van Zyl Slabbert *et al.* (1994) toon egter dat adolessente gewoonlik meer positief voel oor die toekoms as volwassenes (vgl. Snyder 1994, 1995, 2000).

Ten opsigte van swart skoolverlaters het Dawes en Finchilescu (1994) gevind dat swart leerders in Graad 8 tot 11 se toekomsvisie radikaal verskil van wit, bruin en Indiër leerders. Die studie het bevind dat dié swart leerders met die politieke veranderinge ‘n toename in rykdom en ‘n dramatiese verbetering in algemene lewenstandaard verwag het. Die sosio-ekonomiese omstandighede van baie van hierdie kinders is egter steeds nie op standaard nie, of verbeter teen ‘n baie stadige tempo.

5.3.3 Demografiese gegewens

Die Suid-Afrikaanse bevolking is in 2001 op 44.33 miljoen geraam (South Africa Survey 2001/2002, 2002). Volgens die Buro vir Marknavorsing aan die Universiteit van Suid-Afrika is die bevolking in dieselfde jaar op 45.5 miljoen geraam. Hiervan het swart mense 78% van die

totale bevolking, wit mense 12%, bruin mense 8% en Indiërs 3% uitgemaak. Ongeveer 35% van die bevolking was onder 15 jaar oud, 43% was tussen 15 en 39 jaar oud, terwyl 4% ouer as 65 jaar was (South African Survey 2001/2002, 2002).

Die Suid-Afrikaanse bevolking het drasties afgeneem as gevolg van verminderde aanwas, maar veral as gevolg van die invloed van MIV/vigs. Gedurende 1996 was die SA Ontwikkelingsbank se vooruitskatting van die land se bevolking 57.5 miljoen teen 2010, maar die realiteite van MIV/vigs het dit in só 'n mate laat daal dat die Wêreldbank in 1998 die bevolking vir 2010 op 46 miljoen geskat het. 'n Studie vir die Departement van Water en Bosbou skat die totaal egter op 47 miljoen in 2010. Die bevolkingsafname sal gepaard gaan met toenemende afhanklikheid en armoede, aangesien baie mense reeds deur MIV/vigs en verwante siektetoestande geraak sal word (South African Survey 2001/2002, 2002). Hierdie demografiese verspreiding van die SA bevolking word in Tabelle 5.1 – 5.3 aangedui.

Tabel 5.1 Geprojekteerde bevolking volgens ras: 2001 en 2006

Ras	2001	2006	Toename/afname
Swart	35 185 040	37 648 310	7.0%
Bruin	3 808 770	4 028 360	5.8%
Indiër	1 113 210	1 159 720	4.2%
Wit	5 242 500	5 265 030	0.4%
Totaal	45 349 520	48 101 420	6.1%

Bron; SA Survey 2001/2002, 2002, p. 129.

Tabel 5.2 Geskatte ouderdomsprofiel volgens ras: 2001

Ouderdom	Swart	Bruin	Indiër	Wit	Totaal
0-14	37.0%	33.4%	25.5%	21.8%	34.8%
15-39*	43.2%	42.4%	43.6%	38.0%	42.6%
40-64	15.9%	20.2%	24.4%	30.7%	18.1%
65+	3.8%	3.9%	4.8%	8.8%	4.4%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%

Bron: Stats. SA, Labour Force Survey, Februarie 2001.

Uit: SA Survey, 2001/2002, 2002, p. 127. Die persentasies is afgerond.

Die skoolverlaters waaroor hierdie navorsing handel, val onder hierdie groep. (Eie vetdruk.)

Tabel 5.3 Manlike/vroulike verspreiding van ras: 2001

Ras	Manlik	% v. totaal	Vroulik	% v. totaal	Meerderheid	Totaal
Swart	17 299 560	49.2%	17 885 480	50.8%	585 920 (V)	35 185 040
Bruin	1 853 270	48.7%	1 955 500	51.3%	102 230 (V)	3 808 770
Indiër	548 510	49.3%	564 700	50.7%	16 190 (V)	1 113 210
Wit	2 605 010	49.7%	2 637 490	50.3%	32 480(V)	5 242 500
Totaal	22 306 350	49.%	23 043 170	50.8%	736 820 (V)	45 349 520

Getalle is afgerond.

Bron: SA Survey, 2001/2002, 2002, p. 126.

5.3.3.1 Taal

Die 1996-sensusopname dui die verspreidingspersentasies van die 11 amptelike tale soos uiteengesit in Tabel 5.4. aan en dit is 'n weerspieëling van die verskillende ras/etniese groeperings van Suid-Afrika:

Tabel 5.4 Persentasies van die totale Suid-Afrikaanse bevolking volgens die 1996-sensus wat die volgende tale as huistaal aandui, uitgesluit die wat nie hul huistaal aangedui het nie

Afrikaans	14.4%
Engels	8.6%
IsiNdebele	1.5%
IsiXhosa	17.9%
IsiZulu	22.9%
Sepedi	9.2%
Sesotho	7.7%
SiSwati	2.5%
Setswana	8.2%
Tshivenda	2.2%
Xitsonga	4.4%
Ander	0.6%
Totaal	100%

Bron: Statistics South Africa: Census in Brief. The People of South Africa: Population Census, 1996, p. 13.

Uit bogenoemde is dit duidelik dat Suid-Afrika oor 'n groot verskeidenheid etniese groepe beskik wat 'n wye taaldiversiteit tot gevolg het. Internasionaal is daar 'n inherente begeerte by volke aanwesig om hul onderskeie tale te koester en te bewaar. Sodanig word sosiale identiteit beklemtoon in 'n wêreld wat as gevolg van tegnologie al kleiner word. Dit is egter oorwegend die Afrikaanssprekendes wat taalregte in Suid-Afrika bepleit. Engels word grootliks gebesig ten koste van die ander tale. Die Schmidtsdrift-Khoigemeenskap is byvoorbeeld besig om hul eie taal as gevolg van onderwys en modernisasie te verloor. Taal is 'n basiese bousteen van kommunikasie en 'n belangrike element van identiteitsvorming en selfwaarde. Dit maak 'n groot deel uit van wie die individu en sy groep is. Dit vorm ook nasiebou. Moedertaalonderrig is noodsaaklik vir 'n kind se onderwys, veral in die vroeë onderrigjare. Die finansiële implikasies van moedertaalonderrig in Suid-Afrika bring egter mee dat dit nie prakties uitvoerbaar is nie.

Dit is duidelik dat die Suid-Afrikaanse adolessent teen die agtergrond van die veelrassige en verskillende etniese en taalgroeperings bestudeer moet word om werklik insig in die leefwêreld van die skoolverlater te verkry. Die Suid-Afrikaanse bevolking is 'n komplekse *reënboognasie* wat uit verskillende bevolkings-, etniese en taalgroepe met verskillende agtergronde saamgestel is en wat 'n bepaalde invloed sal uitoefen op die toekomsverwagtinge van die skoolverlater.

5.3.3.2 Ras

Tydens die aanvaarding van die Universele Verklaring van Menseregte in Desember 1948 het Suid-Afrika en Rusland saam met nog ses ander lande buite stemming gebly. Gelykheid en menseregte vir almal het nie tydens die apartheidsregering gerealiseer nie. Suid-Afrika het vier dekades neutraal en eerder negatief teenoor die internasionale menseregtedebat gestaan. Internasionale konvensies wat standarde op verskeie gebiede vir regerings opstel, is ontwikkel. Hiervan vorm politieke en burgerregte, sosiaal-ekonomiese en kulturele regte, die uitwissing van diskriminasie tussen rasse en teenoor vroue, die beskerming van kinders, asook die voorkoming van marteling en onmenslike strawwe tydens gevangeneskap die kern. Dit stel ook dat die taal-, kultuur- en godsdienstrechte van alle bevolkingsgroepe gerespekteer word.

Alhoewel menseregte wêreldwyd steeds geskend word, negeer dit nie die bestaan daarvan en dat vervolging teen sulke lande en hul heersers ingestel kan word nie. Volgens Thabo Mbeki, tydens die Nasionale Konferensie oor Menseregte (2000), is geen land vry van rassisme nie. Die Suid-Afrikaanse Grondwet (1996) en Handves van Menseregte staan vir die uitwissing van rassisme, seksisme en diskriminasie teen alle mense. Dit kan egter nie voorkom dat diskriminasie steeds plaasvind nie.

Etnisiteit kan 'n positiewe sowel as negatiewe invloed op die adolessent se lewe hê. Positief waar die gemeenskap se waardes geïnternaliseer en aanvaar word en negatief waar dit etnosentrisme en rassisme tot gevolg het. Dit is tydens interaksie met ander kulture dat die mens die meeste oor sy eie sowel as die verskille tussen kulture leer. Dit is baie belangrik om sleutelemente in kultuur by kruiskultuur-analises in ag te neem, byvoorbeeld sosiale norme en rolle, sosiale status, ideologieë, stereotipes en waardes (Branch, 1999; Peplau, DeBro, Veniegas & Taylor, 1999; Van Zyl Slabbert *et al.*, 1994).

Volgens die sensusopname van 2001 maak swart mense 79% uit van die bevolking, wit mense 9.6%, bruin mense 8.9% en Indiërs 2.6%. Kritiek teen hierdie opname is egter dat tot 1 uit elke 6 Suid-Afrikaners weens ondertelling uitgesluit is. Hiervolgens is veral wit mense, weens 'n onwilligheid om aan die sensus deel te neem, ondertel (Lackay & Zwecker, 2003).

Die aanwesigheid van hoop by verskillende gemeenskappe is wel deur navorsers ondersoek (Averill *et al.*, 1990; Snyder *et al.*, 1991). Die navorsingsresultate dui daarop dat die hoopinhoud tussen verskillende kulture kan verskil. Dit is egter belangrik om hier weer die aandag daarop te vestig dat daar min kruiskulturele studies gedoen is ten opsigte van hoop en dat die Hoopskaal van Snyder *et al.* (1991) geen of baie min rasverskille tot op hede kon uitwys – dieselfde geval ten opsigte van geslagsverskille (Snyder, 1994, 2000).

Gray-Little en Hafdahl (2000) het 'n kruiskulturele ondersoek gedoen na die verskil in selfwaarde tussen wit en Afro-Amerikaners en gevind dat, teen die verwagting in, Afro-Amerikaners dieselfde vlak van selfwaarde as wit Amerikaners toon. Kultuur, etnisiteit, minderheidstatus en sosiale klas het almal 'n bepaalde invloed op die individu se selfwaarde. So

byvoorbeeld sou swart mense die stelsel vir hulle mislukkings en lae status kon blameer. Afro-Amerikaners identifiseer ook met hul eie in-groep en nie met die groter kultuur en gemeenskap nie. Selfwaarde omvat die individu se algemene oordeel van sy persoonlike waarde en is gebaseer op evaluasies van hom deur die belangrike ander persone in sy lewe. Hierdie evaluasies uit sy sosiale konteks kan dus positiewe of negatiewe evaluasies van ander inhou. Oor die algemeen toon adolessente verhoogde selfwaarde gedurende hul adolessente-fase. Hulle het bevind dat swart kinders, adolessente en vroeë volwassenes teen alle verwagtinge in dieselfde en hoër selfwaarde toon as hul wit eweknieë. Hulle het verhoogde selfwaarde onder swart adolessente gedurende adolessensie gevind – wat weer bydra tot verhoogde motivering vir selfverbetering.

Navorsing deur Smith en Stones (1999) het getoon dat die meeste Suid-Afrikaanse adolessente onseker voel oor wat die sosiale en politieke veranderinge in Suid-Afrika vir hulle inhou. Hiervolgens is groter rasaanvaarding en vermindering in rasse-vooroordeel in die nuwe sosiaal-politieke konteks van die land waarneembaar onder adolessente. Swart adolessente het die meeste aanvaarding en verdraagsaamheid getoon met wit Afrikaanssprekende adolessente wat die minste aanvaarding en verdraagsaamheid openbaar. Wit Engelssprekende adolessente was die mees pro-wit, terwyl wit Afrikaanssprekendes meer bereidheid getoon het om van politieke mag afstand te doen en om foute van die verlede reg te stel. Swart en bruin was meer neutraal in hul sienings in hierdie opsig. Volgens hierdie navorsing neig Suid-Afrikaanse adolessente om met hul eie rasgroep te identifiseer en hul eie kultuur as belangrik te ag. Daar is dus nog nie 'n kollektiewe Suid-Afrikaanse identiteit gevorm wat alle bevolkingsgroepe insluit nie. Bruin adolessente het die grootste onsekerheid en afhanklikheid van ander ten opsigte van hul rasmenings getoon.

Bykomend kan gestel word dat die ingewikkelde verweefdheid van rasverskille en geloofsoortuiginge wat deel van die Suid-Afrikaanse geskiedenis is, die invloed en die verandering daarvan op die adolessent nog verder kompliseer. Die feit dat talle lede van die wit gemeenskap sedert 1994 van kerklike denominasie verander het, onderstreep dat die wit Afrikaanssprekende wat hom nie met 'n veranderende politieke ideologie kan vereenselwig nie, probleme ondervind in die uitlewing van sy geloof volgens sy vorige kerkverband. Die feit dat

die NG Kerk hom deur sy stilswe en in sommige gevalle selfs van die openlike napraat van die apartheidsbestel skuldig gemaak het, het sy geloofwaardigheid as onpartydige kerk ernstige skade berokken. Daar is egter sedert die vroeë negentigerjare daadwerklike pogings aangewend om die geloofwaardigheid van die kerk aan te spreek en te herstel.

5.3.4 Geslag en toekomsverwagtinge

Daar bestaan in die Suid-Afrikaanse samelewing steeds diepgewortelde stereotipes oor die minderwaardigheid van vroue. Dit manifesteer in die voortgesette toekenning van minderwaardige private rolle aan vroue en in die hoë voorkoms van geweld teen vroue wat in die onderskeie gemeenskappe in die land voorkom. Die ontwykende geslagsongelykheid in Suid-Afrika vererger die lae waardeskatting van vroue se rol en hul behoeftes.

In Afrika word só 'n hoë waarde aan vrugbaarheid geheg dat swart vroue verplig voel om swanger te raak. In baie gevalle is hierdie vroue uiteindelik egter alleen verantwoordelik vir die versorging van die kind. Dit is die klassieke Afrika-vrugbaarheidsparadoks (The State of South Africa's Population Report, 2000, 2000).

Die vlakke van armoede het die afgelope jare konstant hoog gebly, ten spyte van 'n algemene afname in geboorteaanwas (The State of South Africa's Population Report 2000, 2000). Een en twintig persent van alle Suid-Afrikaners het gedurende 2000 onder die internasionaal berekende bestaansminimum van R230 per persoon per maand gelewe. Dit is op sowat R1 200 vir 'n gesin van vier bereken wat op R300 per persoon per maand neerkom (Swart, 2000). Tans word die bestaansminimum bereken op R551 per persoon en ongeveer R2 349 vir 'n huishouding van agt of meer (South African Survey 2002/2003, 2003).

Sosiale faktore soos onderwys, werkloosheid, swak gesondheidsdienste en behuising toon 'n noue verbintenis met armoede. Hoofsaaklik swart en bruin vroue word deur die gevolge van swak sosio-ekonomiese faktore benadeel. In Suid-Afrika val die versorgingstaak hoofsaaklik op die skouers van die vrou. Die meeste gesinne het 'n vrou as hoof, met die vader afwesig weens werksomstandighede. Hierdie gesinne kom meestal in landelike gebiede voor, waar armoede

gesentreer is. Volgens die 1996-sensusopname is 27% van swart vroue ouer as 20 jaar wat in landelike gebiede woon, ongeletterd.

Armoede kom meer algemeen voor in huishoudings waar vroue die alleenversorgers van die gesin is – in 1996 was dit 38% van alle huishoudings in Suid-Afrika en 50% het in die Oos-Kaap en Noordelike Provinsie (nou Limpopo) voorgekom (Katzenellenbogen, 2001). Die Suid-Afrikaanse Demografiese en Gesondheidsondersoek (SADHS) van 1998 het daarop gewys dat laer sosio-ekonomiese ontwikkeling, byvoorbeeld ongeletterdheid, werkloosheid, laer onderwys/skoling en kwalifikasies 'n direkte verband toon met hoër fertiliteit, gemiddeld groter gesinne en verminderde gebruik van geboortebeperking – ongeag die laer gemiddelde aanwaskoers wat tans in die Suid-Afrikaanse bevolking waargeneem word.

Snyder het geen geslagsverskille in die resultate van die Hoopskaal gevind nie (Snyder, 1994, 2000). Hy skryf dit daaraan toe dat vroue aanvaar dat sekere rolle en doelwitte nie vir hulle in 'n gegewe samelewing beskore is nie en dat hulle dan die beste maak van hulle sogenaamde tweede keuse doelwitte.

Uit bogenoemde bespreking word dit duidelik dat geslagsgelykheid in Suid-Afrika steeds 'n ontwykende ideaal is. Dit is egter veral die swart vroulike adolessent wat benewens algemene diskriminasie teen vroue ook moet veg teen faktore soos armoede en verwronge sosio-kulturele norme. As gevolg van swak vooruitsigte in die verbetering van hul omstandighede in die algemeen is daar veral by die swart en bruin adolessent verlaagde/beperkte toekomsverwagtinge te wagte. Sommige adolessente mag egter juis weens hul swak sosio-ekonomiese omstandighede *onrealistiese* toekomsverwagtinge koester om uit hul huidige beperkende lewensomstandighede te probeer ontsnap.

Ongeag al bogenoemde negatiewe faktore wat aanwesig is in die swart vroulike adolessent se lewe, het die aanbreek van politieke vryheid in 1994 simbolies die begin van beter vooruitsigte en hoop op 'n beter toekoms vir hulle geword. Met die aanvaarding van die nuwe Grondwet (1996) van Suid-Afrika is nie net swart vroue nie, maar vroue in die algemeen as gelyke burgers erken. Baie van hierdie beginsels het egter nog nie neerslag gevind in gemeenskappe nie. Veral

swart en bruin vroue in plattelandse gemeenskappe vertolk steeds 'n ondergeskikte rol, wat 'n beduidende invloed op die toekomsverwagtinge van die swart adolessente meisie het.

5.3.5 Sosio-ekonomiese faktore

Alhoewel Suid-Afrika sedert 1994 polities ver gevorder het, het veranderinge in die struktuur van die samelewing stadiger plaasgevind. Gemengde woonbuurte is 'n werklikheid, vrye interaksie en vriendskappe oor kleurgrense meestal nie. McDowell (2002) wys daarop dat die omgewing waar die skoolverlater bly, bepalend is in terme van groeimoontlikhede en werksgeleenthede. Die Suid-Afrikaanse samelewing word gekenmerk deur 'n groterwordende kloof tussen ryk en arm. President Thabo Mbeki het na die bekendstelling van die 1996-sensusopname gesê dat Suid-Afrika 'n land is met "...twee nasies, die een wit en ryk, die ander swart en arm" (Rykes moet armoede in hul eie belang beveg, 2001, p. 12).

Armoede in Suid-Afrika is 'n meedoënlose realiteit. Die 1996-sensusopname toon dat 57% van die totale getal inwoners ten tyde van die opname-periode in armoede geleef het. Meer as die helfte van die samelewing lewe onder die bestaansminimum. Die syfer kan selfs hoër wees, aangesien 300 000 werksgeleenthede in die formele sektor in 1996 verlore gegaan het. Dit is egter 'n wanpersepsie dat armoede net tot die bruin en swart bevolking beperk is – derduisende wit mense lewe ook onder die broodlyn (Von Keyserlinck, 2001; Magardie, 2001). Wit bedelaars van albei geslagte kom toenemend voor – veral in stedelike gebiede. Die staat en kerk beskik nie oor die middele om die nood en armoede te verlig nie. Die inisiatief en hulp van die private sektor raak toenemend nodig. Die swart middelklas het egter gegroei. Beskikbare water, pensioene en verbeterde gesondheidsorg is onder andere van die aspekte wat die regering moet aanwend om armoede te verlig, maar uiteindelik moet werkskepping, verbeterde onderwys en veiligheid vir almal voorkeur geniet. Die skep van 'n veilige omgewing waarin die ekonomie kan groei en die klimaat vir werksgeleenthede gunstig is en beleggers aangemoedig word om te belê, is dringend noodsaaklik.

Baie kapitalistiese lande ondervind deesdae ekonomiese groei wat egter met 'n groei in werkloosheid gepaard gaan. Dit is onder meer die gevolg van "... te rigiede arbeidswette wat die

skep van werksgeleenthede te duur maak, met die gevolg dat beleggers eerder in toerusting as in mense belê” (Armoede is vandag SA se heel grootste probleem, 2001, p. 12). Die vernaamste Asiatiese lande – Singapoer, Maleisië, Thailand, Taiwan en Suid-Korea - se vinnige groei die laaste dekade of meer is sedert ongeveer 1965 voorafgegaan deur ‘n groot belegging in onderwys. Hoewel dit ongeveer twintig jaar geduur het, word die vrugte vandag gepluk. Een van die hoofredes waarom werkloosheid steeds toeneem, is die drastiese styging in die vergoeding van half- en ongeskoolde werkers, wat hulle onbekostigbaar maak. Volgens die Wêreldbank (gesteun deur Quantec Research-navorsing) het half- en ongeskoolde werkers se vergoeding vanaf 1970 tot 1999 jaarliks gemiddeld met 3.5% meer as die inflasiekoers gestyg (Schüssler, 2001).

Tans is die jaarlikse ekonomiese groei in Suid-Afrika 3%, wat wel ‘n verbetering is op die gemiddelde groei van 1.5% in die 15 jaar tussen 1977 tot 1992. Ekonomiese groei kan egter plaasvind terwyl werkloosheid toeneem omdat beleggings in tegnologie/masjinerie in plaas van mense geskied. In die tagtigerjare het die bevolking egter met 2.5% per jaar gegroei – dus heelwat vinniger as die ekonomie van 1.5%. Stelselmatige verarming was die gevolg. Die bevolkingsgroei is volgens die 1996-sensusopname was 6% per jaar, maar wat hierin opgesluit lê, is die geweldige ekonomiese las wat die sterftes weens MIV/vigs op die regering plaas. Die staatsdiens was in 2001 18% kleiner as in 1994 as gevolg van onder andere ‘n program van regstellende aksie en aflegging van oortollige werkers (Landman, 2001). Die 2001 sensusopname dui op ‘n bevolkingsgroei van 2% per jaar sedert 1996 en 10% oor die vyfjaartydperk (Lackay & Zwecker, 2003).

Alhoewel armoede steeds Suid-Afrika se knellendste probleem is, is verskeie programme deur die regering in werking gestel om die ellende van die armes te verlig. Die Heropbou-en-ontwikkelingsprogram (HOP) is spesifiek daarop gemik om werkloosheid te bekamp en sosio-ekonomiese ongelykhede in terme van onder andere behuising uit te wis. Verder is die regering se makro-ekonomiese beleid (GEAR) daarop gemik om Suid-Afrika ekonomies meer mededingend te maak en om staatskuld en die begrotingstekort te verminder. Swart ekonomiese bemagtiging is ‘n verdere doelwit in ‘n poging om swart mense ekonomies op te hef. ‘n Swart ekonomiese bemagtigingskomitee is aangestel wat moet toesien dat swart deelname in die

ekonomiese sektor tot minstens 25% verhoog binne tien jaar en dat swart groepe minstens 25% van die aandele sal besit wat op die Johannesburgse Sekuriteitebeurs genoteer word (Swart bemagtiging, 2001).

Die werklikheid is dat baie regeringsinisiatiewe gekniehalter word deur swak administrasie. Meer as 3.5 miljoen mense ontvang tans een of ander vorm van staatstoelae. Dikwels is 'n ouderdomspensioen van ongeveer R570 per maand 'n gesin se enigste inkomste. Daar is ongeveer 17 miljoen kinders in Suid-Afrika waarvan 60% tot 70% só arm is dat hulle welsynsorg benodig. Slegs 1 miljoen kom hiervoor in aanmerking, volgens die Child Health Policy Institute (Van der Westhuizen, 2001). Na raming woon tot 5% van kinders tussen die ouderdomme van 10 en 16 nie skool by nie as gevolg van ernstige armoede. As armoede volgens die internasionaal vasgestelde bestaansminimum gemeet word, is 72% van alle Suid-Afrikaanse kinders onder 18 jaar – meer as 12 miljoen kinders - verarm (Mpeta, 2000).

Voedingskemas by primêre skole bring wel verligting, maar bereik net 80%-89% van die kinders wat dit nodig het. Slegs 70% van die begroting vir voedingskemas is in die 1998/1999 belastingjaar bestee. Die uitbetaling van broodnodige pensioene vir bejaardes en gestremdes geskied dikwels nie weens swak bestuur aan die kant van die departement van sosiale ontwikkeling (South African Survey 2001/2002, 2002). Maatskaplike toelaes het wel die potensiaal om die armoedevlak van 42% tot 24% te verlaag (Jordaan & Joubert, 2003a). Die diep kloof tussen ryk en arm het sedert 1994 verdiep en die raselement kan nie uitgesluit word nie – die armoedstendens volg die kontoere van ras en geslag. In Soweto met 'n geskatte 3 miljoen inwoners is dit nou 'n alledaagse gesig om mense – baie van hulle kinders – te sien rondkrap tussen vullishope op soek na kos (Crisis in Soweto, 2001).

Die armoedeprobleem in Suid-Afrika word *subjektief* vererger deurdat armes dikwels letterlik 'n klipgooi van groot rykdom en weelde woon. Hierdie sigbare verskil tussen ryk en arm vererger die armoedservaring van die arme. Armoede word vererger deur onder andere wanbestuur en korrupsie, veral op plaaslike en provinsiale regeringsvlak. Ongeveer 21 166 332 (48%) Suid-Afrikaners het in 2001 in armoede geleef. Hiervan was 60% swart mense, 20.4% bruin mense, 7.7% Indiërs en 3.8% wit mense (South African Survey, 2002/2003, 2003). Misdad kompliseer

die ellende van armoediges nog verder. Alles vorm 'n ingewikkelde web waaruit die gemeenskap homself moeilik kan losmaak. Die enigste blywende oplossing vir armoede is die skep van werksgeleenthede.

Arbeidswetgewing het in die verlede eerder gefokus op werkstoestande, regstellende aksie en arbeidsbetrekkinge en nie soseer werkskepping nie. In 2001 het na raming slegs 5%-6% van die 350 000 matrikulante van 2001 werk ná matriek gevind (Net 'n aks van vanjaar se matrieks sal werk kry – dosent, 2001). Volgens Jara en Masondo (2001) is die meerderheid van matrikulante "... condemned to misery and hopelessness in the townships and rural areas of our country" (p. 16). Die werkloses in die ouderdomsgroep 15 tot 24 jaar maak 32% uit van alle werkloses volgens die amptelike definisie en 33.5% volgens die uitgebreide definisie (South African Survey 2002/2003, 2003). Uit bogenoemde is dit duidelik dat die werklose jeug 'n tydbom is.

Swak of geen opleiding van die arbeidsektor is 'n bykomende probleem – in 2000 was slegs 1 uit 5 mense in Suid-Afrika formeel gekwalifiseer vir die werk wat hy verrig (Leuvennink, 2000). Die realiteit is dat tegnologiese vooruitgang meebring dat nie genoeg Suid-Afrikaners vaardig en kundig genoeg is om volhoubare hoë ekonomiese groei te verseker nie. Buitelandse belegging en kundigheid is nodig. 'n Bykomende probleem is dat, sodra die ekonomie groei toon, 'n tekort aan geskoolde arbeid ontstaan, wat verdere groei demp.

Die beskikbaarheid van werksgeleenthede is direk verwant aan sosio-ekonomiese faktore. Statistieke Suid-Afrika gebruik twee definisies vir werkloosheid van die Internasionale Arbeidsorganisasie (IAO), wat ook in ander nywerheidslande gebruik word om werkloosheid te meet. Vroeër is 10 000 huishoudings in dié peiling gebruik, maar sedert September 2001 het Statistieke Suid-Afrika 30 000 huishoudings sorgvuldig uitgesoek om beter navorsing oor die omvang van werkloosheid te doen.

Luidens die amptelike definisie is werklose mense dié binne die ekonomiese aktiewe bevolking wat nie gewerk het in die week voordat hulle aan die opname deelgeneem het nie, wat wil werk en binne 'n week kan begin en wat aktief werk gesoek het in die maand voordat met hulle 'n onderhoud gevoer is. Kragtens die uitgebreide definisie val dié vereistes weg.

Volgens die amptelike definisie was 29.5% van die ekonomiese bevolking in September 2001 werkloos teenoor 26.7% in Februarie 2000. Dit kom daarop neer dat sowat 200 000 meer mense in September 2001 (4.5 miljoen) werkloos was as in Februarie 2000 (Van Tonder, 2002). Die werkloosheidskoers gedurende 2002 was volgens die amptelike definisie 29.4% en volgens die uitgebreide definisie 40.9% (South African Survey 2002/2003, 2003). Werkloosheid kom die ergste voor by swart vroue (38.2% volgens die amptelike definisie en 53% volgens die uitgebreide definisie). In 2001 was daar 16.1 miljoen ekonomies aktiewe mense in Suid-Afrika van wie sowat 11.8 miljoen werk het en 4.2 miljoen werkloos was. In 2002 was daar 16 130 000 veronderstelde ekonomies aktiewe mense, van wie 4 738 000 werkloos was (South African Survey 2002/2003, 2003). Volgens die amptelike definisie maak die werklose ouderdomsgroep tussen 15 en 24 jaar gedurende 2001 32% van die totale bevolking uit. Volgens die uitgebreide definisie maak hierdie ouderdomsgroep in dieselfde jaar 34% van die totale bevolking uit (South African Survey 2001/2002, 2002).

Sedert 1994 is daar veranderinge deur wetgewing in die rasseprofiel van die openbare en private sektor aangebring. Duisende wit mense het die openbare sektor verlaat. Nie almal is egter werkloos nie (Hou op kla, 2001). Volgens die amptelike definisie is slegs 5.6% wit mans en 7.8% wit vroue werkloos (South African Survey 2001/2002, 2002). Die rede is dat hulle oor opleiding en vaardighede beskik om sodoende vir hulself 'n ekonomiese heenkome te vind. Dit beklemtoon opnuut die waarde van opleiding as wapen vir oorlewing.

Sedert 1994 is daar egter werkseleenthede op verskeie terreine geskep – veral vir vroue, jong mense en gestremde persone (Daniels, 2001a, 2001b; Leuvennink, 2000; Naidoo, 2000b). Die gedeeltelike uitwissing van die behuisingstekort is een van die regering se grootste suksesverhale die afgelope vyf jaar. Tussen 1994 en Maart 2001 is meer as R14.8 miljard deur die regering gespandeer aan 'n totaal van 1 167 453 huise en is 1 351 260 behuisingssubsidies toegeken (South African Survey 2001/2002, 2002). Baie begunstigdes sukkel egter om die huise te onderhou. Sommige is swak gebou deur inloopbouers. Subsidies kan 'n armoedswaai raak, want die huiseienaars kan dikwels nie die verbande van die huisskemas se rentes bekostig nie – wat tot hereienaarskap lei en in armoede vir al die betrokkenes eindig.

Wêreldwyd lyk die prentjie ook nie rooskleurig nie. Daar is ongeveer 160 miljoen mense werkloos en slegs 5% van die wêreldbevolking het toegang tot óf die vaardigheid om van die internet gebruik te maak. Enige verbetering in die arbeidsmark sal egter bitter min verbetering veroorsaak aan die lewensomstandighede van die 1 miljard mense wêreldwyd wat nie gereeld genoeg werk kan vind om na behore na hul gesinne om te sien nie. (Werk vir nog 500 miljoen mense wêreldwyd nodig, 2001).

Opsommend kan dit dus gestel word dat sosio-ekonomiese omstandighede 'n baie belangrike rol by die persepsie van die toekomsverwagtinge van 'n individu speel. Volgens algemene logiese beginsels behoort daar 'n duidelike verband te wees tussen die beskikbaarheid van werkseleenthede en die toekomsverwagtinge van 'n individu – veral ten opsigte van skoolverlaters wat op die drumpel van hul beroepstoekoms staan. As gevolg van 'n verskeidenheid faktore kan daar egter aangeneem word dat baie adolessente nie 'n toekoms vir hulself kan visualiseer of kan ervaar nie. Dit mag egter ook wees dat ten spyte van swak eksterne faktore (soos byvoorbeeld sosio-ekonomiese omstandighede en misdaad) sekere adolessente oor intrinsieke/intra-psigiese kragte (soos hoop) beskik wat tot gevolg het dat struikelblokke as geleenthede omskep word en dat dit tot positiewe verwagtinge en aanpassing kan lei.

5.3.5.1 Misdaad

'n Groeiende gevoel van onveiligheid is onder die Suid-Afrikaanse bevolking te bespeur as gevolg van die toenemende vlakke van geweld. Alle verwysings na misdaad behels slegs aangemelde gevalle, wat gevolglik nie die ware vlakke van misdaad weergee nie. In Julie 2000 is 'n moratorium op die vrystelling van misdaadstatistiek geplaas weens besorgdheid oor die betroubaarheid daarvan, hoofsaaklik weens foutiewe rekordhouding van sekere misdade. Dié moratorium is gedurende Junie 2001 opgehef. Volgens wêreldstandaarde het Suid-Afrika van die hoogste vlakke van geweldsmisdaad (South African Survey 2001/2002, 2002).

Suid-Afrika se jeug maak 'n groot deel van die bevolking uit en daar is 'n sterk verband tussen ouderdom en misdaad – wat verklaar waarom misdaad so toeneem in Suid-Afrika. Volgens 'n

resente SA-verslag is die belangrikste aspek van misdaad dat: "... it is committed mainly by teenagers and young adults" (South African Survey 2001/2002, 2002, p. 99). Volgens die 1996-sensus was 'n derde van die Suid-Afrikaanse bevolking onder die ouderdom van 15 jaar en was 44% onder die ouderdom van 20 jaar. Gedurende 2002 word die 15 tot 39 jaar ouderdomsgroep gereken op 42.7% van die totale Suid-Afrikaanse bevolking (South African Survey 2002/2003, 2003). Persentasiegewys is die grootste bevolkingsegment dié tussen die ouderdomme 5 tot 9 jaar en 10 tot 14 jaar – elkeen maak 12% van die totale bevolking uit. Die afgelope vyf jaar het baie kinders in die 1996 bevolkingsegment van die 5 tot 14 jaar ouderdomsgroep beweeg in die misdaadgeneigde ouderdom van 12 tot 19 jaar.

Daar is egter nie 'n duidelike verband tussen armoede of werkloosheid en misdaadvlakke nie. In Gauteng is werkloosheid byvoorbeeld laer as die res van die land, maar dié provinsie het die hoogste misdaadsvlakke in die land. Oos-Kaap is van die armste dele in die land en die gemiddelde vlakke van aangemelde misdaad in dié provinsie is onder die nasionale gemiddelde. Ten opsigte van diefstal is wit mense meestal die slagoffers, naamlik 14%, gevolg deur bruin mense 11%, Indiërs 9% en swart mense 8%.

In teenstelling met die algemene persepsie is die slagoffers van geweldsmisdaad grootliks arm, swart, jong mans (South African Survey 2001/2002, 2002). Ongeveer 'n derde van aangemelde misdaadslagoffers val in die 16 tot 25 jaar ouderdomsgroep (Meyer, 2000). Al hoe jonger kinders, selfs jonger as 13 jaar, word vir ernstige misdaad soos verkragting en aanranding en selfs moord in hegtenis geneem. Al hoe jonger kinders raak ook die slagoffers van misdaad. Die verkragting van die nege-maande oue baba Tsepang gedurende 2001 het die land geruk en sedertdien was daar selfs nog jonger babas van so jonk as twee maande die slagoffers van verkragting en sodomie. Die hoë voorkoms van seksuele geweld en teistering by skole is deel van die groter geweld van Suid-Afrika.

Misdaadsindikate maak ook al hoe meer van jong kinders in hul bedrywighede gebruik. Vir kinders uit disfunksionele gesinne, met swak gesinsbande en wat geen skool of kerk bywoon nie, raak die bende se waardes hul eie en hul rolmodel wat hulle slaafs volg omdat hulle hier aanvaar word en erkenning kry. Woongebiede soos Michell's Plain in Kaapstad is een van die

gewelddadige gebiede waar adolessente bendes 'n skrikbewind voer, ouers meestal werkloos is en gesinsgeweld alledaags is. Tienerswangerskappe is hier van die hoogste in die land en baie jeugdiges sterf tydens bendebotsings (Tafelsig - the saddest suburb on the Cape flats, 2001).

Slegs 8.1% van misdade in Suid-Afrika word suksesvol vervolg. Slegs 17% van moordsake wat by die polisie aangemeld is gedurende 2001 het tot skuldigbevinding in die hof gelei. Slegs ongeveer 8% van aangemelde verkrachtingsake het tot skuldigbevinding gelei en meer as 40% van alle aangemelde verkrachtingsake is teruggetrek gedurende die ondersoek of tydens die hofverrigtinge (Fast Facts, Januarie 2002a). Daar word gemiddeld een mens elke halfuur in Suid-Afrika vermoor – gemiddeld 60 moorde word per dag gepleeg – dit wil sê dit is 21 922 moorde per jaar wat die afgelope drie jaar in Suid-Afrika gepleeg is. In 'n nasionale opname van noodlottige beserings deur die MNR en Unisa in 2001 is bevind dat moord die grootste oorsaak van onnatuurlike sterftes in Suid-Afrika is, en dat meer as die helfte van die moorde met vuurwapens gepleeg word (Louw, 2003).

Suid-Afrika het een van die hoogste persentasies van verkrachtings en huislike geweld in die wêreld. Volgens die The State of South Africa's Population Report 2000. Population and Vulnerability (2000) is die redes hiervoor die volgende:

Reasons for this situation range from the impact of brutalization of the 'apartheid war' and poverty to high unemployment rates. The destruction of community and family life and values due to the long-term impact of migrant labour is another significant factor. These factors do not, however, explain why women, having experienced the same deprivations, are the target of violence. Reports on femicide and rape within the family reinforce the contention that there is another factor at work. This is the pervasive gender inequality within our society – the low valuation of woman's needs, dignity and lives, while men's power over women is viewed as normative (p. 56).

In 1999 is die Wet op Gesinsgeweld egter op die Suid-Afrikaanse wetboek geplaas wat vroue groter beskerming bied teen gewelddadige optrede van hul mans/lewensmaats en verkrachting in huweliksverband erken.

Die Amerikaanse organisasie Human Rights Watch het na 'n verslag (*Scared at School: Sexual Violence Against Girls in South African Schools*) oor seksuele geweld en teistering in skole in Gauteng, Kwazulu-Natal en Wes-Kaap wat op 27 Maart 2001 bekend gemaak is, verklaar dat 'n nasionale strategie in Suid-Afrika dringend noodsaaklik is om skoolmeisies teen seksuele geweld en teistering te beskerm (Strategie nodig om meisies teen seksuele geweld in skole te beskerm, 2001). Toenemende aggressiewe gedrag by kinders word waargeneem, asook dwelms in skole wat nie meer net beperk is tot stedelike gebiede nie, maar uitbrei na die plattelandse skole. Familie- en gesinsmoorde neem ook in Suid-Afrika toe en die risiko word vergroot deur die algemene beskikbaarheid van vuurwapens en dwelms, asook die hoë voorkoms van alkoholmisbruik.

Volgens 'n kindersielkundige van die Universiteit van Stellenbosch is die manier waarop Suid-Afrikaners aggressie beleef en hanteer, diep gewortel in die geskiedenis van die land se mense en hoe hulle grootgemaak is. Daarby is Suid-Afrika 'n *gemeenskap in oorgang* wat tesame met moeilike ekonomiese realiteite en blootstelling aan geweld, die risiko vir die voorkoms van gesinsgeweld verhoog (Konflik in gesinne neem toe, sê sielkundige, 2001). Die feit dat daar soveel geweld teenoor vroue in Suid-Afrika voorkom, moet noodwendig 'n nadelige invloed uitoefen op die toekomsverwagtinge van die vroulike skoolverlater omdat realisering van toekomsverwagtinge gewoonlik gepaard gaan met die verwydering uit gesinsverband en veilige (bekende) strukture, wat gepaard gaan met angs en onsekerheid.

5.3.6 Gesondheidsprobleme

Omdat gesondheidsorg en sosio-ekonomiese omstandighede van 'n gemeenskap hand aan hand gaan, is 'n logiese afleiding in verband met die kwessies soos volg:

- * lae sosio-ekonomiese omstandighede het hoër gesondheidsrisiko's en
- * vanweë die gaping tussen ryk en arm is een deel van die bevolking minder blootgestel aan gesondheidsrisiko's as die ander.

5.3.6.1 MIV/vigs

Benewens die algemene gesondheidsprobleme wat 'n ontwikkelende land kenmerk, is een van die grootste gesondheidsprobleme wat Suid-Afrika ondervind dié van MIV/vigs. Sedert 1982 met die aanmelding van die eerste twee MIV/vigs-gevalle in Suid-Afrika was die verloop van die siekte soos volg:

In die eerste 10 jaar (1982-1992) het die voorkoms stadig gestyg. Minder as 100 pasiënte het in 1990 Tipe I-vigs (homoseksuele vigs, oorwegend blanke mans) gehad. Tipe II-vigs (heteroseksuele vigs) het gedurende die eerste dekade (toe Suid-Afrika se grense gesluit was) stadig gestyg tot minder as 3%, maar ná 1990 logaritmies toeneem. Die aantal MIV-positiewe mense verdubbel nou na elke 9 tot 12 maande. Gedurende 1994 het dit geblyk dat 76% van persone met MIV/vigs dit opgedoen het weens seksuele omgang, waarvan 22% homoseksueel (oorwegend blank) en 54% heteroseksueel (oorwegend swart) was.

Die betroubaarste aanduiding van die enorme onlangse styging in Tipe II-vigs blyk uit die statistiek van voorgeboorteklinieke, waar feitlik alle pasiënte vir MIV/vigs getoets word. Dit was ongeveer 3% gedurende 1992 – tans is dit meer as 30%. Statistieke bereken volgens hierdie syfer dui daarop dat minstens 15% - 20% en sommige kundiges meen selfs meer as 20% - 25% van alle volwassenes in Suid-Afrika tans MIV-positief is. Altesaam 76% van MIV-besmetting volg op seksuele omgang wat, buiten in 'n verkrachtingsituasie, tot 'n mate voorkombaar is, en 21% op swangerskap, wat met die korrekte kraamhantering en antiretrovirale terapie tot minder as 5% besmetting van die pasgeborenes verminder kan word. Meer as 90% van die besmettings sedert 1994 was dus potensieel voorkombaar. Slegs 3% is veroorsaak deur besmette bloedoortappings (44 pasiënte) of naaldbesmetting (2 pasiënte). MIV/vigs is 'n veneriese/geslagsiekte soos sifilis en gonorrée – al verskil is dat laasgenoemde twee siektes geneesbaar is (Retief, 2001).

Die feit dat MIV/vigs logaritmies in Suid-Afrika vermeerder, is te wyte aan die feit dat dit op 'n unieke manier hanteer word deur die mediese en openbare gemeenskap, gebaseer op sekere eties-morele hanteringsbeginsels. Die bekendmaking van die pasiënt se vigsstatus word beskerm –

uiteindelik ten koste van die gemeenskap, sy gesin en mense met wie hy verkeer. In hierdie verband noem Retief (2001) die volgende:

Bekamping van hierdie dodelike siekte (moontlik die ernstigste pandemie van alle tye) word ná twee dekades in Suid-Afrika dus steeds belemmer deur 'n siening dat die vigslyer die prooi van die noodlot is en dus beskerm moet word eerder as dat die slagoffer 'n pasiënt van 'n voorkombare siekte is. ...Vandag word verarming en ondervoeding (dus faktore buite ons beheer) deur senior politici as die primêre oorsaak van vigs voorgelê en word seksuele promiskuiteit nie fundamenteel aangepak nie, maar met kondome beveg (p. 12).

Die Kaizer Family Foundation-studie wat in 2000 gedoen is onder 'n verteenwoordigende groep van 2000 Suid-Afrikaanse kinders tussen 12 en 17 jaar het bevind dat 'n derde van hulle reeds seksueel aktief is. Teen die ouderdom van 12 jaar is een uit vyf seksueel aktief. Ongeveer 4% was al swanger of het iemand swanger gemaak en 9% het nog nooit van MIV/vigs gehoor nie. Van die seksueel aktiewe meisies het 16% erken dat hulle geld, drank of ander geskenke in ruil vir seks aanvaar het en 20% van die seuns het erken dat hulle geld of geskenke vir seks gegee het.

Ongeveer 1 uit 4 van die seksueel aktiewe meisies en 7% van die seuns het verklaar dat hulle al gedwonge seks ervaar het. Die gebruik van kondome word deur sommige gesien as 'n belediging en word as 'n teken van wantroue beskou. Ten spyte van hul vrese en probleme het egter net 3% van die kinders gesê hulle is ontevrede met die lewe en was 73% positief oor die toekoms van die land (The Kaizer Family Foundation: The Impending Catastrophe. A Resource Book on the Emerging HIV/AIDS Epidemic in South Africa, 2000). Suid-Afrika het die hoogste voorkoms van MIV-infeksie onder 15- tot 20-jariges in die wêreld (Let's talk about sex and save our teenagers' lives, 2000).

Na raming sal Suid-Afrika teen 2015 meer as twee miljoen weeskinders onder die ouderdom van 15 jaar hê. Ongeveer drie miljoen kinders sal na raming voor hul 18de lewensjaar weeskinders wees en bykans 'n derde van alle kinders tussen 15 en 17 jaar sal sonder 'n moeder wees (Tot

15% van SA se kinders dalk wees weens MIV/vigs, 2000). Na raming is daar alreeds 420 000 weeskinders wat hul ouers verloor het as gevolg van MIV/vigs (South African Survey 2001/2002, 2002). Daar word beraam dat MIV-besmetting onder 15- tot 20-jarige Suid-Afrikaners verantwoordelik sal wees dat 50% (van hierdie ouderdomsgroep) in die volgende dekade aan vigs-verwante siektes sal sterf (Let's talk about sex and save our teenagers' lives, 2000). Volgens die RGN se MIV/vigs-verslag wat in Desember 2002 bekend gestel is, is sowat 5.6% van kinders van alle bevolkingsgroepe tussen 2 en 14 jaar MIV-positief. Sowat 76% van die groep was onbekend met hul MIV-status en 63% het nie gedink hulle loop 'n risiko om MIV/vigs op te doen nie (Pienaar, 2002).

5.4 Samevattende gevolgtrekkings

- * Die hoë voorkoms van gewelddadige seks, promiskuiteit onder jong kinders wat seksueel aktief is en dit sonder dat hulle 'n ingeligte keuse hieroor kan maak; die druk wat bendes op jeugdiges plaas – veral in laer sosio-ekonomiese gemeenskappe – wek kommer. Die toenemende MIV/vigssterftes in die ouderdomsgroep 15-20 jaar en die feit dat Suid-Afrika oor die hoogste voorkoms van tienerswangerskappe in die wêreld beskik, verg dringend aandag op provinsiale en regeringsvlak. Al bogenoemde feite ontnem die jeugdiges, veral in dié ouderdomsgroep van die skoolverlaters, van hul emosionele vryheid en hulle kan nie onder sulke omstandighede hul aandag toespits op akademiese prestasie nie. Stres en spanning veroorsaak deur swak sosio-ekonomiese omstandighede en probleme wat hieruit voortspruit, plaas bykomende druk op die adolessent – veral die skoolverlater – se gemoed.
- * Die voorkoms van MIV/vigs en die gevolge wat dit vir die Suid-Afrikaanse jeug inhou, moet 'n bepaalde rol in die toekomsverwagtinge van veral swart adolessente speel. Tesame met faktore soos armoede en misdaad kan verstaan word dat baie adolessente 'n siniese lewensingesteldheid openbaar, veral onder diegene waar die klem val op die onmiddellike bevrediging van behoeftes. Toekomsverwagtinge is dan vir hulle nie 'n faktor nie, omdat hulle in die toekoms *dood* sal wees.

- * Die psigo-sosio-historiese ekologiese perspektief verduidelik die komplekse ononderbroke onderlinge wisselwerking en inwerking wat tussen al die verskillende sisteme asook met die adolessent voortdurend plaasvind. Eksterne faktore kan óf beskermend en ondersteunend vir die adolessent in sy aanpassing en ontwikkeling wees óf beperkend, ontmoedigend en vernietigend. In negatiewe situasies waar eksterne faktore ernstige en groot struikelblokke in die adolessent se weg na sy doelwitbereiking inhou, hang sy aanpassing grootliks af van sy intrinsieke sterktes, die ondersteuning van sy gesin, portuurgroep en skoolomstandighede (akademiese faktore hierby ingesluit) en belangrike ander persone in sy lewe. Die historiese en sosio-ekonomiese omstandighede waarin die adolessent lewe, het 'n bepaalde invloed op sy persepsie en gedrag. Die lewensomstandighede van die Suid-Afrikaanse skoolverlater soos blyk uit die voorafgaande bespreking is kompleks en verwickeld en sluit verskeie ernstige struikelblokke vir die adolessente in.

- * Dit moet egter ook genoem word dat alhoewel die eksterne omstandighede 'n bepaalde invloed op 'n individu uitoefen, daar individue is wat nie passiewe meelopers van hul omstandighede is nie. Dit is hierdie individue wat deur middel van hul positiewe denke en optrede hul eie toekomsdrome verwesenlik. Waar negatiewe lewensomstandighede dus negatief op een individu inwerk, sal hierdie individue dieselfde negatiewe omstandighede kan omskep in positiewe moontlikhede.

HOOFSTUK VI

METODE VAN ONDERSOEK

6.1 Inleiding
6.2 Onderzoekgroep
6.3 Meetinstrumente
6.3.1 Biografiese vraelys
6.3.2 Toekomsverwagtingeskaal
6.3.3 Hoopvraelyste
6.3.3.1 Ontwikkeling en rasionaal
6.3.3.2 Aard, administrasie en interpretasie van die Hoopskaal
6.3.3.3 Betroubaarheid en geldigheid
6.4 Hipoteseformulering
6.5 Statistiese prosedures

Die doelstellings van hierdie hoofstuk is om die volgende aspekte van die navorsingsmetode te bespreek:

- die samestelling van die onderzoekgroep,
- die meetinstrumente wat toegepas is,
- die navorsingshipotese, asook
- die statistiese prosedures wat in hierdie navorsing gevolg is.

6.1 Inleiding

Die navorsingsdoelwitte, soos uiteengesit in Hoofstuk 1, dui daarop dat daar met hierdie studie beoog word om te bepaal of daar verskille in die toekomsverwagtinge van skoolverlaters vanuit die verskillende bevolkingsgroepe, geslagsgroepe, sosio-ekonomiese strata en akademiese prestasiegroepe voorkom en wel nadat die vlak van hoop wat hulle ervaar, in ag geneem is.

Behalwe vir bogenoemde biografiese veranderlikes sal ook ondersoek ingestel word of die skoolverlaters se menings ten opsigte van hul studie- en beroepsmoontlikhede in Suid-Afrika, asook die negatiewe rol wat MIV/vigs, misdaad en politieke faktore in die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar sal speel, 'n invloed op hulle toekomsverwagtinge het

en wel nadat die vlak van hoop wat hulle ervaar, in ag geneem is. Aangesien die vlak van hoop wat deur die skoolverlaters ervaar word 'n belangrike komponent van die ondersoek uitmaak, sal ook na moontlike kruiskulturele verskille rakende hierdie aspek gekyk word.

In hierdie *ex post facto* of nie-eksperimentele navorsing word van 'n *kriteriumgroepontwerp* gebruik gemaak. Die doel van hierdie soort navorsing is nie om oorsaak-en-gevolg-verbande tussen die onafhanklike en afhanklike veranderlikes bloot te lê nie. In die geval van *ex post facto* navorsing – in teenstelling met eksperimentele navorsing – het die navorser geen beheer oor die onafhanklike veranderlike(s) nie, aangesien die individue reeds vóór die ondersoek aan die bepaalde vlakke van die veranderlikes behoort (byvoorbeeld ekonomiese omstandighede, ras, geslag, akademiese prestasie). Gevolglik word daar na hierdie onafhanklike veranderlikes as klassifikasiefaktore verwys.

Hierdie soort navorsingsontwerp lê die interafhanklike verband – al dan nie – bloot tussen die onafhanklike en die afhanklike veranderlike(s). In die geval van 'n *kriteriumgroepontwerp* kan individue nie ewekansig toegewys word aan die vlakke van die onafhanklike veranderlikes nie, wat meebring dat die rol van steuringsveranderlikes nie verreken kan word nie. In plaas daarvan word die steekproewe hier ewekansig getrek vanuit die populasies wat die onderskeie vlakke van die onafhanklike veranderlikes verteenwoordig (Huysamen, 1993).

Voordat die meetinstrumente in meer besonderhede bespreek word, word daar eers gekyk na die ondersoekgroep.

6.2 Ondersoekgroep

Die teikenpopulasie vir hierdie studie is alle graad 12-leerders/skoolverlaters verbonde aan skole in die Vrystaatse onderwysdepartement. Aangesien baie elemente (graad 12-leerders) in hierdie populasie voorkom, was dit nie prakties moontlik om almal te lys nie. Aangesien 'n eenvoudig ewekansige steekproeftrekking nie gebruik kon word nie, is daar van die *trossteekproeftrekkingsmetode* (Huysamen, 1993) gebruik gemaak.

Lyste van hoërskole in die Vrystaat is van die onderwysdepartement bekom, waarna die skole, wat hoofsaaklik uit wit, swart en bruin skoolverlaters bestaan, geïdentifiseer is. Hierdie onderskeid is getref vanweë die studie se fokus op kruiskulturaliteit. Die skole is voorts

onderverdeel in stedelik en plattelands. ‘n Gelyke getal stedelike en plattelandse hoërskole is vervolgens op ewekansige wyse (skole is genommer) getrek met inagneming van die oorheersende bevolkingsgroepe by elke skool. Deur hierdie metode te volg, is die volgende getal skole vanuit die betrokke bevolkingsgroepe en geografiese gebiede getrek. Die inligting word in Tabel 6.1 aangedui.

Tabel 6.1: Aantal skole in steekproef volgens bevolkingsgroep en geografiese gebied

Geografiese gebied	Bevolkingsgroep		
	Wit	Swart	Bruin
Stedelik	2	3	5
Plattelands	5	4	1
Subtotale	7	7	6

Vanuit Tabel 6.1 is dit duidelik dat graad 12-leerders/skoolverlaters vanuit 20 verskillende skole by die ondersoek betrek is, waarvan 10 (50%) plattelandse en 10 (50%) stedelike skole is. Die teenwoordigheid van slegs een plattelandse skool met oorwegend bruin skoolverlaters kan toegeskryf word aan die beperkte aantal plattelandse skole met hoofsaaklik bruin leerders. Ná die loodsondersoek is alle toetse gedurende 6-28 Augustus 2001 persoonlik deur die navorser in groepsverband afgeneem en gekontroleer. Inligting is uiteindelik van 1 823 skoolverlaters bekom. Aangesien hierdie ‘n kruiskulturele studie is, is eerstens ondersoek ingestel na skoolverlaters se bevolkingsgroep en hulle gepaardgaande huistaal, asook die frekwensies en persentasies rakende hierdie twee veranderlikes (Tabel 6.2).

Tabel 6.2: Verspreiding van aanvanklike steekproef volgens bevolkingsgroep en huistaal

Huistaal	Wit		Swart		Bruin	
	N	%	N	%	N	%
Afrikaans	502	85.8	28	3.4	380	95.5
Engels	65	11.1	9	1.1	3	0.8
Afrikataal	5	0.9	755	90.4	12	3.0
Ander	13	2.2	43	5.1	3	0.8
Kolomtotaal	585	32.2	835	45.9	398	21.9

Vyf respondente het nie hulle huistaal aangetoon nie. Van die oorblywende 1 818 respondente het 910 (50.1%) aangedui dat hul huistaal Afrikaans is, 77 (4.2%) Engels, 772 (42.5%) 'n Afrikataal en 59 (3.2%) het 'n ander taal as hierdie drie tale aangedui. Wanneer na die drie bevolkingsgroepe afsonderlik gekyk word, is dit opmerklik dat die meerderheid swart skoolverlaters (90.4%) 'n Afrikataal as huistaal het, terwyl die meerderheid wit skoolverlaters (85.8%) sowel as die meerderheid bruin skoolverlaters (95.5%) Afrikaans as huistaal het.

Aangesien hierdie 'n kruiskulturele studie is, is dit wenslik om die drie bevolkingsgroepe so homogeen moontlik ten opsigte van taal saam te stel. Gevolglik is besluit om by wit en bruin skoolverlaters slegs Afrikaanssprekendes en in die geval van swart leerders slegs moedertaalsprekers van 'n Afrikataal te behou. Uit Tabel 6.2 is dit duidelik dat 502 wit leerders en 380 bruin leerders Afrikaans as hulle huistaal het, terwyl 755 swart leerders 'n Afrikataal as huistaal het. 'n Afrikataal in hierdie studie verwys na Sesotho as huistaal. Die navorser het tydens die administrasie van die vraelyste verseker dat swart leerders wat Sesotho as huistaal het, by die studie betrek is. Nadat hierdie aanpassings rakende huistaal gemaak is, bestaan die totale ondersoekgroep dus uit 1 637 graad 12-leerders/skoolverlaters.

6.3 Meetinstrumente

In hierdie studie is inligting bekom oor die skoolverlaters se (a) biografiese besonderhede, (b) hulle mening rakende studie- en loopbaanmoontlikhede, asook die invloed van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore op die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar, (c) die mate van hoop wat hulle tans ervaar en (d) hulle toekomsverwagtinge. Weens die kruiskulturele aard van die studie sal die veranderlikes wat as (a) en (b) gelys is, as onafhanklike veranderlikes gebruik word met die hooffokus op bevolkingsgroep. Die mate van toekomsverwagtinge wat ervaar word, dien as afhanklike veranderlike terwyl die veranderlike wat onder (c) gelys is, as kovariant gebruik sal word indien daar bevind sou word dat skoolverlaters se vlakke van hoop wél 'n beduidende verband met hulle toekomsverwagtinge toon.

Ten einde metings van hierdie veranderlikes te bekom, is van verskillende meetinstrumente gebruik gemaak. Dit word vervolgens in meer besonderhede bespreek.

6.3.1 Biografiese vraelys

Soos reeds in die literatuurstudie van hoofstukke II, IV en V aangetoon is, is behalwe die bevolkingsgroep waaraan die skoolverlaters behoort ook inligting oor enkele ander biografiese veranderlikes, asook hulle mening rakende enkele aspekte van die Suid-Afrikaanse omstandighede geïdentifiseer, wat hulle toekomsverwagtinge kan beïnvloed.

Die biografiese veranderlikes waaroor inligting verkry is, is (a) bevolkingsgroep, (b) geslag, (c) sosio-ekonomiese status van die gesin en (d) akademiese prestasie van die skoolverlaters. Rakende hulle menings is inligting oor (e) hulle loopbaan- en studiemoontlikhede, asook (f) die negatiewe invloed van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore op die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar bekom. Inligting rakende hierdie veranderlikes is met behulp van 'n biografiese vraelys ingesamel (sien Bylae A).

Vervolgens 'n bespreking van die vraelys wat gebruik is om 'n aanduiding van die skoolverlaters se toekomsverwagtinge te verkry.

6.3.2 Toekomsverwagtingeskaal

In hierdie geval kon daar nie 'n gestandaardiseerde vraelys opgespoor word nie en het die navorser besluit om vrae te formuleer wat gebruik kon word om 'n aanduiding van die respondente se toekomsverwagtinge te verkry. Gevolglik is 28 items geformuleer en wel op grond van inligting wat uit die literatuurstudie oor die konstruk bekom is. Die skoolverlaters moes hierdie items beantwoord deur van 'n vyfpuntskaal met die volgende skaalwaardes gebruik te maak: 1 = geen; 2 = gering; 3 = gemiddeld; 4 = groot en 5 = baie groot mate. Aangesien die items van hierdie vraelys deur die navorser self ontwikkel is, is besluit om die faktorstruktuur van die vraelys te ondersoek.

Daar is van 'n eksploratiewe hoofkomponentontledingsprosedure (Schepers, 1990) gebruik gemaak. Die aantal faktore wat onttrek moes word, is deur 'n kombinasie van die eiewaardes groter as een kriterium en die *scree*-toets bepaal. Deur hierdie kriteria te gebruik, is besluit om vier faktore te onttrek. Die verkreeë faktormatriks is vervolgens aan die hand van die *varimax*-kriterium (Kaiser, 1958) na 'n ortogonale eenvoudige struktuur geroteer. 'n Skuinsrotasie aan die hand van die *oblique*-kriterium (Jennrich & Sampson, 1966) is ook

gedoen. Volgens Maas (1998) is die *varimax*-rotasie nie altyd die mees geskikte oplossing nie, veral wanneer verskeie veranderlikes (items) op meer as een faktor laai. Laasgenoemde het wel voorgekom en gevolglik is die *oblique*-rotasie gedoen sodat die faktorstruktuur makliker geïnterpreteer kan word. Die faktormatriks is deur middel van die SAS-rekenaarprogrammatuur (SAS Institute, 1985) verkry. Slegs faktorloadings van 0.3 en hoër word in die tabel aangedui ten einde die interpretasie te vergemaklik. Vyf van die items (items 16, 18, 19, 26 en 34) het op geen van die vier faktore 'n lading hoër as 0.3 gehad nie en hulle word nie in die tabel aangetoon nie. Die resultate van die oorblywende 23 items word in Tabel 6.3 getoon.

Tabel 6.3: Oblique-geroteerde faktormatriks rakende items van toekomsverwagting

Items	Faktore			
	I	II	III	IV
Item 17	0.632			
Item 20	0.579			
Item 21	0.447			
Item 22	0.663			
Item 24	0.732			
Item 25	0.611			
Item 27	0.536	0.306		
Item 36	0.457			
Item 12		0.800		
Item 13		0.645		
Item 23		0.655		
Item 33		0.754		
Item 10.1			0.686	
Item 10.2			0.764	
Item 10.3			0.700	
Item 32			0.604	-0.391
Item 35			0.589	
Item 11			-0.369	0.536
Item 15		-0.315		0.537
Item 28				0.564
Item 29				0.781
Item 30				0.593
Item 31				0.562
Eiewaardes:	5.548	2.531	1.866	1.629

N = 1637

Die vier skuinsgeroteerde faktore verklaar gesamentlik 37.76 % van die totale variansie. Uit die geroteerde faktorpatroonmatriks is dit duidelik dat 19 van die 23 items op slegs een van die faktore 'n lading groter as 0.3 toon. Hierdie ladings kan redelik maklik geïnterpreteer word en voldoen ook aan Thurstone se kriteria vir eenvoudige struktuur. Die oorblywende 4 items toon almal 'n lading op twee faktore.

Faktor I word gekenmerk deur hoë ladings op items wat handel oor **selfgemotiveerdheid** wat ook **selfgerigtheid** weerspieël, terwyl faktor II weer gekenmerk word deur hoë ladings op items wat handel oor **skolastiese verwagtinge**. Faktor III en IV word onderskeidelik gekenmerk deur hoë ladings op items wat handel oor **gesinsverwagtinge** en **gemoedstoestand**. Hierdie vier subskale van toekomsverwagtinge is gevolglik in die verdere ontledings gebruik. Tydens die seleksie van die items is net die items met relatief hoë faktorladings (hoër as 0.5) in die subskale ingesluit. Die spesifieke items wat vir die verskillende subskale geselekteer is, word in Tabel 6.4 aangedui.

Tabel 6.4: Items waaruit subskale van toekomsverwagtinge saamgestel is

Subskaal	Items	Teoretiese		
		Mini-mum	Maksi-mum	Gemid-delde
Selfgerigtheid	17, 20, 22, 24, 25 en 27	6	30	18
Skolastiese verwagtinge	12, 13, 23 en 33	4	20	12
Gesinsverwagtinge	10.1, 10.2, 10.3, 32 en 35	5	25	15
Gemoedstoestand	11, 15, 28, 29, 30 en 31	6	30	18

Hoe hoër die totaalstelling vir 'n spesifieke subskaal is, hoe hoër is die vlak van toekomsverwagting wat die skoolverlater rakende die spesifieke aspek openbaar – behalwe in die geval van **gemoedstoestand**, waar dit daarop dui dat die skoolverlater 'n **gevoel van moedeloosheid** ('n hoë mate van negatiewe gemoedstoestand) ervaar. In tabel 6.4 word ook die teoretiese minimum en maksimum totaalstellings asook gemiddelde aangetoon. Met ander woorde, indien 'n skoolverlater op al die items van die subskaal **selfgemotiveerdheid/selfgerigtheid** 'n waarde een (1) aangedui het, sal hy 'n totaalstelling van 6 kry, terwyl die leerder wat op al ses die items 'n waarde vyf (5) gemerk het, 'n totaalstelling van 30 op die subskaal sal behaal. Die minimum en maksimum totaalstellings is

dus afhanklik van die aantal items wat per subskaal gebruik word en daarom is daar verskille in dié waardes.

Vervolgens is die interne konsekwentheid waarmee die items in elk van hierdie vier subskale meet, ondersoek. Dit is gedoen deur Cronbach se α -koëffisiënte met behulp van die SPSS-rekenaarprogrammatuur (SPSS Incorporated, 1983) te bereken. Die koëffisiënte is vir die vier subskale telkens vir die drie bevolkingsgroepe afsonderlik bereken en dit word so in Tabel 6.5 aangedui.

Tabel 6.5: Cronbach se α -koëffisiënte vir die vier subskale van toekomsverwagtinge

Subskaal	α -koëffisiënte		
	Wit	Swart	Bruin
Selfgerigtheid	0.7874	0.6641	0.7221
Skolastiese verwagtinge	0.7191	0.6047	0.7146
Gesinsverwagtinge	0.7447	0.6385	0.7232
Gemoedstoestand	0.7288	0.6151	0.7087

Die berekende koëffisiënte in Tabel 6.5 toon aan dat die subskale van toekomsverwagting aanvaarbare interne konsekwente metings lewer. Volgens Foster en Parker (1999) is bostaande betroubaarhede aanvaarbaar, aangesien bogenoemde skale nie slegs faktore wat suiwer kognitief van aard is insluit nie, maar ook emosionele faktore ondervang. Volgens hierdie outeurs word in suiwer kognitiewe toetse betroubaarhede van 0.8 of hoër verwag, terwyl in nie-kognitiewe metings laer betroubaarhede verwag word, aangesien daar in laasgenoemde geval gewoonlik met 'n breër konstruk gewerk word.

In die laaste geval is daar ook inligting oor die mate van hoop wat die leerders ervaar, ingesamel en die meting van hierdie veranderlike word vervolgens bespreek.

6.3.3 Hoopvraelyste

Die Hoopskaal wat deur Snyder *et al.* (1991) ontwikkel is, word gebruik om die respondent se hooptelling, naamlik die mate van hoop waaroor hy beskik, te bepaal.

6.3.3.1 Ontwikkeling en rasionaal

Aangesien teoretici hoop in die verlede as ‘n te vae begrip beskou het, is hoop – wat ‘n baie belangrike menslike eienskap is - verwaarloos ten opsigte van empiriese navorsing. Snyder *et al.* (1991) het die Hoopskaal ontwerp, wat die disposisionele (ingesteldheid/neiging tot) hoop van mense bepaal. Dié Hoopskaal is gebaseer op die Hoopteorie van Snyder *et al.* (1991), soos in Hoofstuk IV bespreek is. Dié teorie beskou hoop as ‘n veelfasettige konstruk bestaande uit ‘n trilogie van komponente, naamlik die doelwit(te), werkswyse- en motiveringskomponente. (Verwys hier na die bespreking van die konstruk hoop soos uiteengesit in Hoofstuk IV).

Tydens die eerste fase van die ontwikkeling van die skaal is 45 items gebruik om die inhoud van hoop te bepaal. Hierdie loodsstudie wat deur Harris (1988) uitgevoer is, het ‘n verminderde getal items van 14 opgelewer. Later is die items verminder na dié items wat die onderskeie komponente die beste toelig, naamlik vier werkswyse en vier motiveringsitems wat gesamentlik die mate van hoop waaroor die toetspersoon beskik, uitmaak, asook vier vuller-items. Die Hoopskaal (verwys na Bylae A, no. 40-51) word vervolgens bespreek.

6.3.3.2 Aard, administrasie en interpretasie van die Hoopskaal

Die inhoud van die **vier motiveringsitems** weerspieël die individu se persepsie/evaluering van hoe suksesvol hy oor die algemeen is om sy doelwitte te bereik. Een van die vier items weerspieël die persoon se persepsie van sy suksesvolle doelwitbereiking in die verlede (no. 49: “*Ek was nog tot dusver heel suksesvol in my lewe*”). Twee verwys na sy huidige funksionering, naamlik no. 41: “*Ek streef my doelwitte met entoesiasme na*” en no. 51: “*Ek bereik die doelwitte wat ek vir myself gestel het*”. Een item gee sy siening ten opsigte van sy toekomstige doelwitbereiking weer, naamlik no. 4: “*My ondervindinge in die verlede het my goed voorberei vir die toekoms*”.

Die **vier werkswyse-items** verteenwoordig die persoon se kognitiewe evaluering van sy vermoë om maniere uit te dink om struikelblokke te oorkom en strategieë uit te werk om in sy doelwitbereiking te slaag. Hierdie items is no. 40: “*Ek kan aan verskeie maniere dink hoe om uit ‘n moeilike situasie te kom.*”, no. 43: “*Daar is verskeie maniere om ‘n probleem op te*

los.” en no. 45: “*Ek kan aan baie maniere dink om dié dinge in die lewe te kry wat vir my belangrik is.*”, asook no. 47: “*Selfs as ander moedeloos raak, weet ek ek kan ‘n manier vind om ‘n probleem op te los.*”

Die **werkswysekomponent-telling** word verkry deur die telling van die persoon op items 40, 43, 45 en 47 bymekaar te tel. Die **motiveringskomponent-telling** word weer verkry deur items 49, 41, 51 en 48 bymekaar te tel. Items 42, 44, 46, 50 is **vullers** wat as afleiers bygevoeg is om die inhoud van die skaal minder voorspelbaar te maak. Die items word volgens ‘n gegradeerde vierpuntskaal beantwoord waarvan die skaalwaardes die volgende is: 1 = definitief vals, 2 = meestal vals, 3 = meestal waar, 4 = definitief waar. Die hoogste moontlike telling wat op die Hoopskaal bereik kan word, is 32 met die laagste moontlike telling 8.

Volgens Snyder (2000) en Snyder *et al.* (1991) is die gemiddelde telling wat deur Amerikaanse studente bereik is 24 wanneer die vierpuntskaal gebruik word, terwyl psigiatrisie pasiënte en persone wat sielkundige hulp nodig, laer tellings behaal. Snyder kon egter geen **geslagsverskille** ten opsigte van hoop vind nie, alhoewel geringe verskille gevind is ten opsigte van die hooptelling van kinders van verskillende kulture. Navorsing ten opsigte van die verskil in hoop aanwesig by volwassenes van verskillende kulture is egter beperk (Snyder, 2000) en vereis verdere navorsing.

6.3.3.3 Betroubaarheid en geldigheid

Navorsing (Snyder, 1995, 2000; Snyder *et al.*, 1991) het getoon dat die Hoopskaal se interne betroubaarheid aanvaarbaar is. Die alfa-koëffisiënt vir die items was tussen 0.74 en 0.84. Toets-hertoetsbetroubaarheid van die Hoopskaal van Snyder *et al.* (1991) is ondersoek en die korrelasiekoëffisiënte wat op hierdie wyse verkry is, was .80 en meer oor periodes langer as 10 weke uitmekaar. Dit dui op ‘n hoë mate van toets-hertoetsbetroubaarheid. Tellings verkry op die Hoopskaal van Snyder het hoog en positief gekorreleer met response wat soortgelyke sielkundige prosesse onderskep. So byvoorbeeld het tellings wat op die Hoopskaal van Snyder behaal is, hoog en positief gekorreleer met hoë tellings wat die volgende aspekte bepaal: selfbeeld, waargenome probleem-oplossingsvermoë, optimisme, positiewe affek, asook positiewe verwagtinge rakende uitkomst.

Negatiewe korrelasie is aangetoon met sosiale introversie, depressie, negatiewe affek en angstigtheid (Snyder, 2000). Die Hoopskaal van Snyder *et al.* (1991) het daarin geslaag om hoop, wat as 'n vae konstruk beskou is, empiries te ondersoek. Sy uitgebreide navorsing en toepassing van die Hoopskaal het telkens bevind dat persone wat hoë tellings op die Hoopskaal behaal ook hoër hoop ervaar en op verskeie vlakke beter presteer, byvoorbeeld sport en akademie en ook beter gesondheid geniet.

Die Hoopskaal van Snyder *et al.* (1991) is in hierdie navorsing gebruik om die mate van hoop waaroor Suid-Afrikaanse skoolverlaters uit verskillende bevolkingsgroepe beskik, aan te toon en om te bepaal of daar wel verskille is in die mate van hoop waaroor hulle beskik. In die geval van die wit en bruin skoolverlaters is die vraelyste in Afrikaans en in die geval van die swart leerders in Engels beantwoord. Aangesien swart skoolverlaters die vraelyste in hul tweede taal moes beantwoord, het die navorser verseker dat elke vraag duidelik hardop in groepsverband gevra is en vrae is verduidelik indien daar onsekerheid daaroor was. Dieselfde prosedure is gevolg met die Afrikaanssprekende en Engelssprekende skoolverlaters. Daar is ook vir hierdie instrument ondersoek na die interne konsekwentheid van meetings ingestel deur α -koëffisiënte te bereken. Die resultate hiervan verskyn in Tabel 6.6.

Tabel 6.6: Cronbach se α -koëffisiënte vir die Hoopskaal

Bevolkingsgroep	α -koeffisient
Wit	0.75
Swart	0.58
Bruin	0.64

Die berekende koëffisiënte in Tabel 6.6 toon aan dat die Hoopskaal aanvaarbare interne konsekwente metings lewer. Soos in die geval met die subskale van die Toekomstverwagtingeskaal toon die swart groep 'n effens laer betroubaarheid as die ander twee groepe.

By die administrasie van die Hoopskaal word 'n totaalstelling verkry wat dui op die skoolverlater se vlak van hoop. Die totaalstelling word bereken deur die agt items (vier werkswysekomponent-items en vier motiveringskomponent-items) te sommeer. Aangesien

die vierpunt-kontinuumskaal gebruik is, beteken dit dat die totaalstelling van 8 (lae hoop) tot 32 (hoë hoop) kan wissel.

Die gemiddelde tellings wat die onderskeie bevolkingsgroepe op die Hoopskaal behaal het, word onder 7.2.2. bespreek.

Vervolgens dan 'n bespreking van die hipotese wat in die studie ondersoek word.

6.4 Hipoteseformulering

In die lig van die doelwitte van die navorsing kan die volgende navorsingshipotese gestel word:

Daar is 'n beduidende verskil in die gemiddelde toekomsverwagtingetellings (soos op die vier subskale) vir skoolverlaters vanuit die verskillende bevolkingsgroepe, geslagte, sosio-ekonomiese strata, akademiese prestasievlakke, studie- en loopbaanmoontlikhede, asook menings rakende die invloed van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore op die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar en wel nadat die intensiteit van hoop wat hulle ervaar, in ag geneem is.

Uit bogenoemde navorsingshipotese is dit duidelik dat daar verskeie hoofeffekte (bevolkingsgroep, geslag, sosio-ekonomiese status, akademiese prestasie, loopbaan- en studiemoontlikhede, die negatiewe rol van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore) aanwesig is. Die vernaamste is egter **bevolkingsgroep**, aangesien die fokus van die studie op kruiskulturaliteit val. Behalwe die hoofeffekte sal ook interaksies ondersoek word en hierdie interaksies sal telkens tussen **bevolkingsgroep** en een van die ander hoofeffekte ondersoek word.

Hoewel bogenoemde navorsingshipotese die hooffokus van die studie is, sal ook ondersoek ingestel word na moontlike verskille wat tussen die skoolverlaters se vlakke van hoop voorkom.

6.5 Statistiese prosedures

Eerstens sal ondersoek ingestel word of daar 'n verband tussen die skoolverlaters se toekomsverwagtinge en die mate van hoop wat hulle ondervind, bestaan. Dit sal gedoen word deur middel van Pearson se produkmomentkorrelasie. Indien daar wel 'n verband tussen die skoolverlaters se toekomsverwagtinge en hulle hoop bestaan, sal die geformuleerde navorsingshipotese met behulp van 'n meerveranderlike kovariansie-ontleding (MANCOVA) getoets word, in welke geval die veranderlike hoop as die kovariant benut sal word.

In die MANCOVA-prosedure word die lineêre kombinasie van afhanklike veranderlikes vir die verskille in kovariante aangepas. Hierdie aangepaste kombinasie van afhanklike veranderlikes is die kombinasie wat verkry sou word indien al die proefpersone dieselfde telling op die kovariante (hoop) behaal het (Tabachnick & Fidell, 1989). Indien daar egter nie 'n beduidende verband tussen die twee genoemde veranderlikes bestaan nie, sal dit nie nodig wees om vir die kovariant voorsiening te maak nie en sal die ontledings gevolglik met behulp van 'n meerveranderlike variansie-ontleding (MANOVA) gedoen word.

Die SAS-rekenaarprogrammatuur is gebruik om die ontledings te doen en die 1%-peil van beduidendheid is gebruik.

HOOFSTUK VII

RESULTATE EN BESPREKING VAN RESULTATE

7.1 Inleiding

7.2 Beskrywende statistiek

7.2.1 Onafhanklike veranderlikes

7.2.1.1 Bevolkingsgroep

7.2.1.2 Geslag

7.2.1.3 Sosio-ekonomiese status

7.2.1.4 Akademiese prestasie

7.2.1.5 Loopbaan- en studiemoontlikhede

7.2.1.6 Rol van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore

7.2.2 Hoop en toekomsverwagtinge

7.3 Verband tussen hoop en toekomsverwagtinge

7.4 Hipotesetoetsing

7.4.1 Hoofeffekte

7.4.1.1 Bevolkingsgroepe

7.4.1.2 Geslag

7.4.1.3 Sosio-ekonomiese status

7.4.1.4 Akademiese prestasie

7.4.1.5 Loopbaan- en studiemoontlikhede

7.4.1.6 Negatiewe rol van politieke faktore

7.4.2 Interaksies

7.4.2.1 Bevolkingsgroep met geslag

7.4.2.2 Bevolkingsgroep met sosio-ekonomiese status

7.4.2.3 Bevolkingsgroep met akademiese prestasie

7.4.2.4 Bevolkingsgroep met loopbaan- en studie- moontlikhede

Die doel van hierdie hoofstuk is om die resultate wat uit die navorsing verkry is, aan die hand van die statistiese prosedures wat in die vorige hoofstuk bespreek is, te ontleed en te bespreek.

7.1 Inleiding

Die bespreking van die resultate sal as volg uiteengesit word:

Eerstens sal die beskrywende statistieke vir die ondergroep rakende

- * die onafhanklike veranderlikes (frekwensies en persentasies) en
- * die metings ten opsigte van hoop en toekomsverwagting (gemiddeldes en standaardafwykings) bereken en aangetoon word.

Tweedens sal bepaal word of daar wel 'n verband tussen die skoolverlaters se toekomsverwagtinge en die mate van hoop wat hulle ervaar, bestaan. Dit is nodig, aangesien dit sal bepaal hoe die geformuleerde navorsingshipotese ondersoek sal word. Indien 'n beduidende verband wel voorkom, sal die effek wat die skoolverlaters se hoop op die afhanklike veranderlike (toekomsverwagting) het, eers aangepas moet word deur dit as 'n kovariant te gebruik.

Hierdie aangepaste kombinasie van afhanklike veranderlikes is die kombinasie wat verkry sou word indien al die proefpersone dieselfde telling op die kovariante behaal het. Indien daar nie 'n beduidende verband tussen genoemde twee veranderlikes voorkom nie, sal die groepe se gemiddelde tellings op die afhanklike veranderlikes sonder hoop as kovariant uitgevoer word. In die laaste instansie sal die navorsingshipotese statisties ondersoek word.

7.2 Beskrywende statistiek

7.2.1 Onafhanklike veranderlikes

7.2.1.1 Bevolkingsgroep

Wat **bevolkingsgroep** betref, is in Hoofstuk VI aangetoon hoe te werk gegaan is om die drie groepe redelik homogeen ten opsigte van huistaal te kry om sodoende die moontlikheid van steuringsveranderlikes te minimaliseer. Die verspreiding van die finale ondergroep rakende bevolkingsgroep word in Tabel 7.1 verskaf.

Tabel 7.1: Verspreiding van onderzoeksgroep volgens bevolkingsgroep

Bevolkingsgroep	N	%
Wit	502	30.7
Swart	755	46.1
Bruin	380	23.2
Kolomtotaal	1637	100.0

Volgens Tabel 7.1 is die meerderheid respondente vanuit die swart bevolkingsgroep afkomstig. Volgens die 2002/2003 South Africa Survey (geskatte ouderdomsprofiele volgens ras) maak die ouderdomsgroep 15 tot 39 jaar die volgende persentasies van die onderskeie bevolkingsgroepe uit – 43.2% swart, 42.3% bruin, 46.9% Indiër, 37.9% wit. Hierdie ouderdomsgroep vorm 42.6% van die totale bevolking.

Die totale Suid-Afrikaanse bevolkingsverspreiding volgens ras vir 2002 is volgens dieselfde bron 77.8% swart, 8.7% bruin, 2.5% Indiërs, 10.17% wit en 0.85% ander. 'n Verspreiding volgens kulturele en etniese groepe vir die matrikulante van 2001 is nie beskikbaar nie, aangesien dit nie nasionaal in die onderskeie onderwysdepartemente se databasisse opgeneem is nie. Dit word egter sedert 2002 wel gedoen.

7.2.1.2 Geslag

Die verspreiding van die onderzoeksgroep volgens geslag word in Tabel 7.2 aangetoon.

Tabel 7.2: Verspreiding van onderzoeksgroep volgens geslag

Bevolkingsgroep	N	%
Seuns	787	48.1
Meisies	850	51.9
Kolomtotaal	1637	100.0

Die twee geslagte is redelik eweredig versprei met effens meer meisies as seuns in die onderzoeksgroep. Volgens die South African Survey 2001/2002, 2002 (p.126 en 127) is die verspreiding volgens ras en geslag vir 2001 soos volg:

Tabel 7.3: Nasionale bevolkingsverspreiding volgens ras en geslag, 2001

Ras	Manlik	Persentasie van totaal	Vroulik	Persentasie van totaal	Totaal
Swart	17 299 560	49.2%	17 885 480	50.8%	35 185 040
Bruin	1 853 270	48.7%	1 955 500	51.3%	3 808 770
Indiër	548 510	49.3%	564 700	50.7%	1 113 210
Wit	2 605 010	49.7%	2 637 490	50.3%	5 242 500
Totaal	22 306 350	49.2%	23 043 170	50.8%	45 349 520

*Getalle is afgerond en is uit twee afsonderlike bronne saamgestel deur die Buro vir Marknavorsing.

Die ondersoekgroep stem ooreen met bogenoemde gegewens. Volgens die 2002/2003 South African Survey is die verspreiding vir 2002 volgens geslag 48.1% mans en 51.9% vroue. Die nasionale groep matrikulante vir 2001 het bestaan uit 44.9% seuns en 55% meisies (Shindler, 2002).

7.2.1.3 Sosio-ekonomiese status

Die derde biografiese veranderlike handel oor die sosio-ekonomiese status van die gesin. In hierdie geval is dit belangrik om 'n indeks te gebruik wat nie een bevolkingsgroep bo 'n ander bevoordeel of benadeel nie. Gevolglik is besluit om die indeks wat deur Riordan (1978) ontwikkel is, te gebruik. Laasgenoemde navorser maak van twee veranderlikes gebruik, naamlik (a) die broodwinner se opvoedkundige vlak en (b) die broodwinner se beroep. Albei hierdie veranderlikes toon 'n hoë korrelasie met die hoof van die huis se inkomste en inligting hieroor word gewoonlik redelik maklik deur die respondente verskaf omdat dit bekend is.

Die opleiding van die broodwinner/hoof van die huishouding is op 'n sewepuntskaal toegeken volgens Riordan (1978) en word in Tabel 7.4 weergegee.

Tabel 7.4: Opleidingsvlak van broodwinner/hoof van die huishouding

Geen	1
Laerskool (Graad 7 of laer)	2
Junior Sertifikaat (Graad 10)	3
Vakleerlingskap/Ambag	4
Matriek	5
Verdere opleiding (universiteit uitgesluit)	6
Universiteit	7

Die beroep van die broodwinner/hoof is volgens die inligting in Tabel 7.5 geklassifiseer (Riordan, 1978).

Tabel 7.5: Klassifisering van broodwinner/hoof van die huishouding se beroep

Beroepsklassifisering	Punt
Top professionele poste, uitvoerende hoof, administratiewe en tegniese beroepe , o.a. rektor, professor, mediese dokter, psigiater, advokaat, ingenieur, hooftegnoloog, maatskappy-direkteur, hoofbestuurder van maatskappy, streekshoof van 'n maatskappy of staatsdepartement.	9
Professionele, administratiewe en bestuurspersoon , o.a. dosent, arbeidskonsultant, chemiese analis, prokureur, predikant, sielkundige, argitek, skoolhoof, landdros, onderwyser, maatskaplike werker, wetenskaplike, maatskappy-konsultant, grondeienaar.	8
Onafhanklike kommersiële persoon , o.a. eiendomsagent, bemarker, huurmotoreienaar, handelaar, maatskappy-verteenwoordiger, boorkontrakteur, grafiese tekenaar, konsultant, sangoma, landbou-chemikus, eienaar van eie onderneming, grondeienaar.	7
Laer-graad administratiewe, tegniese en klerikale beroep met toesighoudende en administratiewe verantwoordelikhede , o.a. skofbaas, bestuurder, plaasbestuurder/senior voorman, posmeester, mynskofbaas, pastoor, restaurantbestuurder, sendeling, offisier in polisie of weermag, senior klerk, bemarker.	6
Ambagsman en opgeleide werker met ambagskwalifikasie , o.a. gekwalifiseerde passer-en-draaier, kok, brilmaker, elektrisiën, dieselwerktuigkundige, tegnikus, ambagsman, skrynwerker, sweiser, bouer, motorwerktuigkundige, stoffeerder, verwer, datatikker, fotoramer.	5
Roetine klerikale en administratiewe werker, diens en verkope werker , o.a. toesighouer, kassier, voorman, verteenwoordiger, verkoopsman, verkeersbeampte, telefonis, soldaat, stoorassistent, konstruksiewerker, bewaarder, winkelassistent, polisiebeampte, tikker, winkeltoesighouer.	4
Half/semi-geskoolde produksie en handarbeider , o.a. messelaar, myner, haarkapper, konstruksiewerker, kleremaker, huurmotorbestuurder.	3
Ongeskoolde produksie en handarbeider , o.a. skoonmaker, slagter, kok, plaaswerker, bakker, huiswerker, padwerker, koster, petroljoggie, kelner, skoonmaker, kassier, tuinwerker, fabriekwerker, sekuriteitswag.	2
Nie-ekonomies aktiewe of nie-produktiewe persoon , o.a. werkloos, pensioenaris, polisiereservis	1
Geen respons	0

Die **sosio-ekonomiese indeks** van 'n skoolverlater is vervolgens bepaal deur die waardes wat op hierdie twee veranderlikes verkry is, bymekaar te tel. Uit bogenoemde twee tabelle blyk dit dat die indeks van 2-16 kan wissel met 'n waarde van 2 wat op 'n baie lae sosio-ekonomiese vlak dui en 16 wat op 'n baie hoë sosio-ekonomiese vlak dui. Tans is daar nog groot verskille in die verskillende bevolkingsgroepe se opvoedkundige peil, asook die beroep wat deur die broodwinner beoefen word. Gevolglik het Riordan (1978) voorgestel dat die grense wat vir lae, middel en hoë sosio-ekonomiese vlakke gebruik word, nie vir die verskillende bevolkingsgroepe dieselfde kan wees nie. Die volgende indeling is voorgestel Tabel 7.6.

Tabel 7.6: Klassifikasie van sosio-ekonomiese status vir die drie bevolkingsgroepe

Bevolkingsgroep	Klassifikasie: Sosio-ekonomiese status		
	Laag	Gemiddeld	Hoog
Swart	2 - 5	6 - 10	11 - 16
Bruin	2 - 6	7 - 10	11 - 16
Wit	2 - 10	11 - 13	14 - 16

Die klassifikasie toon aan dat daar veral tussen die wit groep aan die een kant en die bruin en swart groepe aan die ander kant verskille voorkom vanweë die historiese wanbalans ten opsigte van die betrokke veranderlikes. Met hierdie indeling word nie beweer dat dit die enigste of die beste is nie, maar tydens die kodering is wel gevind dat daar beduidende ooreenkomste bestaan tussen die beroep van die broodwinner en sy opvoedkundige vlak. Die verskille in sosio-ekonomiese status van die verskillende bevolkingsgroepe word duidelik by die beskrywing van die historiese ontwikkeling van die verskillende groepe (verwys na Hoofstuk V).

7.2.1.4 Akademiese prestasie

Die vierde biografiese veranderlike handel oor die skoolverlater se akademiese prestasie. Aangesien dit as een van die onafhanklike veranderlikes in die studie benut is, was dit nodig om die skoolverlaters se prestasie in kategorieë te verdeel en wel in onder-gemiddeld, gemiddeld en bo-gemiddeld. Ten einde hierdie indeling te doen, is besluit om die leerders wat 'n gesamentlike jaarpunt verkry het wat laer as 'n halwe standaardafwyking onder die

gemiddelde van die groep is, as die onder-gemiddelde presteerders te identifiseer. **Hierdie gesamentlike jaarpunt is bepaal deur die Algemene Gemeenskaplike 2001 Junie-eksamen waar nasionaal dieselfde vraestelle in vyf vakke geskryf is, naamlik in wiskunde, skeinat, rekeningkunde, biologie en Engels (tweedetaal).**

Diegene wat 'n gesamentlike jaarpunt verkry het wat nie laer is as 'n halwe standaardafwyking onder die gemiddelde of nie hoër is as 'n halwe standaardafwyking bo die gemiddelde van die groep nie, is as die gemiddelde presteerders aangetoon, terwyl diegene wat 'n gesamentlike jaarpunt wat hoër as 'n halwe standaardafwyking bo die gemiddelde van die groep is, as die bo-gemiddelde presteerders aangetoon is.

Aanvanklik is die totale groep se gemiddelde en standaardafwyking bereken. Hierdie waardes is onderskeidelik 46.01 en 13.38. 'n Halwe standaardafwyking is dus ongeveer 6.7, wat beteken dat die skoolverlater wat 'n jaarpunt laer as 39 behaal het, as onder-gemiddeld, dié wat 'n punt tussen 39 en 53 behaal het as gemiddeld en die wat 'n punt hoër as 53 behaal het, as bo-gemiddelde presteerders geklassifiseer is. Die resultate hiervan verskyn in Tabel 7.7.

Tabel 7.7: Indeling van leerders in prestasiekategorieë volgens die totale groep se prestasie

Bevolkingsgroep	Onder-gemiddeld		Gemiddeld		Bo-gemiddeld		Rytotale	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Wit	14	2.5	206	30.2	282	70.2	502	30.7
Swart	372	67.3	298	43.7	85	21.1	755	46.1
Bruin	167	30.2	178	26.1	35	8.7	380	23.2
Kolomtotaal	553	33.8	682	41.7	402	24.5	1637	100.0

Dit is uit Tabel 7.7 duidelik dat, indien hierdie werkswyse gevolg word, dit definitiewe sydigthede lewer. So is dit byvoorbeeld duidelik dat die onder-gemiddelde presteerders hoofsaaklik uit swart leerders (67.3%) bestaan, terwyl die bo-gemiddelde presteerders hoofsaaklik uit wit leerders (70.2%) bestaan. Die konstruk geldigheid van die onafhanklike veranderlike is dus onder verdenking, aangesien die onder-gemiddelde en bo-gemiddelde groepe eintlik deur bepaalde bevolkingsgroepe in plaas van presteerders verteenwoordig word. Hierdie verskil in akademiese prestasie tussen die bevolkingsgroepe moet gesien word.

teen die agtergrond van die ontwikkeling van die onderwysstelsel vir die drie verskillende groepe (verwys na Hoofstuk V).

Ten einde hierdie probleem te oorkom, is 'n gemiddelde en standaardafwyking vir elkeen van die betrokke bevolkingsgroepe bereken sodat die skoolverlaters binne daardie bepaalde groep in onder-gemiddelde, gemiddelde en bo-gemiddelde presteerders geklassifiseer kan word. Aangesien nou met kleiner groepe gewerk word, is eerstens bepaal of die jaarpunte van die drie groepe redelik normaal versprei alvorens die indelings gemaak is. Die skeefheid en kurtose van die jaarpuntverdelings is vir elk van die groepe bereken en die inligting hieroor tesame met die gemiddeldes en standaardafwykings word in Tabel 7.8. verskaf.

Tabel 7.8: Gemiddeldes, standaardafwyking, skeefheid en kurtose van jaarpunttellings vir die drie bevolkingsgroepe

Bevolkingsgroep	N	$\bar{X}$	s	Skeefheid	Kurtose
Wit	502	56.97	12.27	0.060	-0.14
Swart	707	40.40	10.99	0.059	0.19
Bruin	364	41.82	9.40	0.063	0.09

Uit Tabel 7.8 is dit duidelik dat die jaarpunttellings vir al drie groepe redelik normaal versprei met die skeefheid en kurtose naby aan nul. Verder is dit duidelik dat daar veral tussen die wit skoolverlaters en die res (swart en bruin skoolverlaters) 'n groot verskil in die gemiddelde jaarpunt voorkom. Daar kom ook redelike groot verskille in die standaardafwykings voor en gevolglik is voortgegaan om die skoolverlaters in onder-gemiddelde, gemiddelde en bo-gemiddelde presteerders in te deel deur telkens die bepaalde bevolkingsgroep se gemiddelde en standaardafwyking in ag te neem. Weereens is 'n halwe standaardafwyking bo en onder die gemiddelde as afsnypunt geneem en die finale indeling van die drie bevolkingsgroepe volgens jaarpunt word in Tabel 7.9 verskaf.

Tabel 7.9: Indeling van skoolverlaters in prestasiekategorieë volgens elke groep se prestasie

Bevolkingsgroep	Onder-gemiddeld		Gemiddeld		Bo-gemiddeld		Rytotale	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Wit	175	30.3	196	29.7	131	32.9	502	30.7
Swart	278	48.1	299	45.2	178	44.7	755	46.1
Bruin	125	21.6	166	25.1	89	22.3	380	23.2
Kolomtotaal	578	35.3	661	40.4	398	24.3	1637	100.0

Dit is uit Tabel 7.9 duidelik dat daar met hierdie werkswyse ‘n baie meer verteenwoordigende verdeling van die bevolkingsgroepe in die drie prestasiekategorieë voorkom. Die proporsionele verteenwoordiging van elke bevolkingsgroep in die prestasiekategorieë vergelyk baie goed met elk van die bepaalde bevolkingsgroepe in die ondersoekgroep. So byvoorbeeld vorm bruin respondente 23.2% van die totale ondersoekgroep en wanneer hulle proporsionele verteenwoordiging in die drie prestasiekategorieë beskou word, is dit 21.6% (onder-gemiddeld), 25.1% (gemiddeld) en 22.3% (bo-gemiddeld), wat dus goed met mekaar vergelyk. Dieselfde geld vir die ander twee bevolkingsgroepe.

7.2.1.5 Loopbaan- en studiemoontlikhede

Rakende die skoolverlaters se menings oor (i) hulle loopbaan- en studiemoontlikhede, asook (ii) die negatiewe invloed van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore op die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar, is vrae daaroor in die biografiese vraelys gestel. Ten opsigte van loopbaan- en studiemoontlikhede is ondersoek ingestel na die skoolverlaters se ingesteldheid deur te vra of hulle reeds vir ‘n werk of studierigting by ‘n instansie aansoek gedoen het. (Hierdie ondersoek is gedurende Augustus 2001 uitgevoer en aangesien die eindeksamen reeds in Oktober begin, kan daar aangeneem word dat die skoolverlater al ‘n redelike idee moet hê van sy planne vir die volgende jaar). Die skoolverlaters se response is in drie kategorieë verdeel, naamlik dié skoolverlaters wat reeds daarvoor beplan het, diegene wat nog geen planne gemaak het nie en diegene wat dit nog oorweeg. Die verspreiding van die totale ondersoekgroep rakende hierdie veranderlike word in Tabel 7.10 aangetoon.

Tabel 7.10: Verspreiding van onderzoeksgroep volgens loopbaan- en studiemoontlikhede

Loopbaan- en studiemoontlikhede	N	%
Reeds beplan	543	34.4
Geensins beplan	258	16.4
Oorweeg nog	776	49.2

Tydens die uitvoer van die ondersoek het die meerderheid skoolverlaters (49.2%) nog oorweeg om vir 'n bepaalde werk of studierigting aansoek te doen. Ongeveer 'n derde het reeds besluit en ook reeds dienooreenkomstig gehandel deur reeds aansoek te doen.

Dit is egter ook nodig om ondersoek in te stel na hoe die skoolverlaters binne die drie bevolkingsgroepe afsonderlik hulle beplanning gedoen het. Hierdie inligting verskyn in Tabel 7.11.

Tabel 7.11: Indeling van skoolverlaters volgens loopbaan- en studiemoontlikhede vir die drie bevolkingsgroepe

Bevolkingsgroep	Reeds beplan		Geensins beplan		Oorweeg nog		Rytotale	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Wit	255	53.8	58	12.2	161	34.0	474	30.1
Swart	207	28.5	136	18.7	384	52.8	727	46.1
Bruin	81	21.5	64	17.0	231	61.4	376	23.8
Kolomtotaal	543	34.4	258	16.4	776	49.2	1577	100.0

Van die 543 skoolverlaters wat reeds beplan het, is 255 wit, 207 swart en 81 bruin. Wanneer elkeen van die bevolkingsgroepe afsonderlik geneem word, is dit duidelik dat meer as die helfte (ongeveer 54%) van die wit skoolverlaters beplan het, terwyl net sowat 'n kwart van die swart (28.5%) en 21.5% van die bruin skoolverlaters reeds vir loopbaan- en studiemoontlikhede beplan het. Finansiële redes mag hiervoor verantwoordelik wees, alhoewel tersiêre inrigtings veral aan studente uit voorheen benadeelde gemeenskappe studieleninge en –beurse beskikbaar stel.

Die feit dat voorligting nie meer as skoolvak aangebied word nie, kan veroorsaak dat inligting ten opsigte van beroepe nie meer deurvloei na al die skoolverlaters van die verskillende bevolkingsgroepe nie en daartoe aanleiding gee dat keuses uit beperkte

beskikbare inligting ten opsigte van beroeps- en studiemoontlikhede gemaak moet word (Career guidance boost, 2002; Daniels, 2001b; Rademeyer, 2001). Verder laat die huidige wegdoen van die aflegging van IK toetse in skoolverband 'n verdere leemte, aangesien doeltreffende studie- en beroepsvoorligting die intellektuele vermoë van die individu in ag neem om 'n realistiese keuse uit te oefen. Die afneem van IK toetse en die voorkoms van verskille tussen kulturele en etniese groepe in die verband, word deur die ANC regering as onaanvaarbaar beskou vanweë die Westerse grondslag daarvan en dat dit gevolglik (volgens hulle) wit individue bo swart sou bevoordeel (Jordan, 1998; Small, 2000; Stead, 1996; Sylvester, 1999).

Tans is daar nie 'n eenvormige hantering van voorligting by skole volgens die uitkomstegefundeerde leerplan nie en dit wissel van baie goed tot waar dit geensins aangebied word nie. Voorligting is sedert 1994 as vak al hoe meer tot die agtergrond geskuif, aangesien dit nie 'n eksamenvak is nie en skole hul aandag moes toespits op hul onderwyser-kind verhouding (naamlik een onderwyser vir elke 33,7 leerlinge) en die vakke waarin eksamen afgelê word (Garrun, 1997; Mecoamere, 2001; Pillay, 2002).

Die gebrek aan **werksgeleenthede** is moontlik die belangrikste rede waarom sommige skoolverlaters – veral dié uit die laer sosio-ekonomiese groepe – nog nie beplan het vir hul studie- en loopbaanmoontlikhede nie (verwys na Hoofstuk V).

7.2.1.6 Rol van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore

Inligting is ook met behulp van die vraelys verkry oor die skoolverlaters se siening van die moontlike **negatiewe** rol wat faktore soos MIV/vigs, misdaad en politieke faktore op die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar kan speel. In hierdie geval is 'n vyfpuntskaal gebruik met die volgende skaalwaardes, naamlik 1 = geen; 2 = gering; 3 = gemiddeld; 4 = groot en 5 = baie groot mate. Vir interpretasiedoeleindes is die skaalwaardes 1 en 2, asook 4 en 5 saam gegroepeer. Gevolglik is verder met 'n driepuntskaal gewerk met 3 = baie groot/groot; 2 = gemiddeld en 1 = gering of geensins. Die verspreiding van die totale ondersoekgroep rakende hierdie veranderlike word in Tabel 7.12 aangetoon.

Tabel 7.12: Verspreiding van onderzoeksgroep volgens hul siening oor die negatiewe rol van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore

Faktore	Baie groot/groot		Gemiddeld		Gering/geensins	
	N	%	N	%	N	%
MIV/vigs	1300	79.4	124	7.6	213	13.0
Misdaad	1313	80.2	176	10.8	148	9.0
Politieke faktore	972	59.4	438	26.7	227	13.9

Dit is vanuit Tabel 7.12 duidelik dat die **totale** groep skoolverlaters van mening is dat veral **misdaad** en **MIV/vigs** 'n **groot tot baie groot negatiewe** rol in die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar gaan speel. Die invloed hiervan, asook van die ander onafhanklike veranderlikes op hul toekomsverwagtinge word later bespreek met inagneming van die verskillende bevolkingsgroepe se persepsies.

Dit is egter ook nodig om ondersoek in te stel na hoe die skoolverlaters binne die drie bevolkingsgroepe afsonderlik oor hierdie drie aangeleenthede voel en hul menings word in die volgende tabelle verskaf en bespreek. Die drie bevolkingsgroepe se menings rakende die negatiewe rol van MIV/vigs word in Tabel 7.13 aangetoon.

Tabel 7.13: Verspreiding van drie bevolkingsgroepe volgens siening oor die rol van MIV/ vigs

Bevolkingsgroep	Baie groot/groot		Gemiddeld		Gering/geensins		Rytotale	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Wit	418	83.3	35	7.0	49	9.8	502	30.7
Swart	566	75.0	63	8.3	126	16.7	755	46.1
Bruin	316	83.2	26	6.8	38	10.0	380	23.2
Kolomtotaal	1300	79.4	124	7.6	213	13.0	1637	100.0

Van die 1300 skoolverlaters wat van mening is dat **MIV/vigs** 'n **groot tot baie groot negatiewe rol** in die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar gaan speel, is 418 wit, 566 swart en 316 bruin. Wanneer elkeen van die bevolkingsgroepe afsonderlik geneem word, is dit duidelik dat die **meerderheid** in al drie die groepe van mening is dat **MIV/vigs** 'n **groot tot baie groot negatiewe rol** in die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die

volgende 10 jaar gaan speel. Hierdie bevinding stem ooreen met ander navorsing en literatuur oor die ernstige gevolge van MIV/vigs in Suid-Afrika (verwys na Hoofstuk V).

Die drie bevolkingsgroepe se mening rakende die negatiewe rol van misdaad word in Tabel 7.14 aangetoon.

Tabel 7.14: Verspreiding van drie bevolkingsgroepe volgens hul siening oor die rol van misdaad

Bevolkingsgroep	Baie groot/groot		Gemiddeld		Gering/geensins		Rytotale	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Wit	465	92.6	28	5.6	9	1.8	502	30.7
Swart	545	72.2	94	12.5	116	15.4	755	46.1
Bruin	303	79.7	54	14.2	23	6.1	380	23.2
Kolomtotaal	1313	80.2	176	10.8	148	9.0	1637	100.0

Van die 1313 skoolverlaters wat van mening is dat **misdaad** 'n groot tot **baie groot negatiewe rol** in die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar gaan speel, is 465 wit, 545 swart en 303 bruin. Wanneer elkeen van die bevolkingsgroepe afsonderlik geneem word, is dit duidelik dat die **meerderheid** in al drie groepe van mening is dat **misdaad** 'n groot tot **baie groot negatiewe rol** oor die volgende 10 jaar gaan speel. In vergelyking met die swart en bruin skoolverlaters, is 'n groter persentasie wit leerders (92.6% teenoor 72.2% swart en 79.7% bruin) van mening dat dit die geval gaan wees. Die feit dat die meerderheid van die skoolverlaters van mening is dat misdaad 'n groot tot baie groot negatiewe rol in die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar gaan speel, is te wyte aan die toename in misdaad in die land (verwys na Hoofstuk V).

Die drie bevolkingsgroepe se mening rakende die negatiewe rol van politieke faktore word in Tabel 7.15 aangetoon.

Tabel 7.15: Verspreiding van drie bevolkingsgroepe volgens siening oor die rol van politieke faktore

Bevolkingsgroep	Baie groot/groot		Gemiddeld		Gering/geensins		Rytotale	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Wit	418	83.3	71	14.1	13	2.6	502	30.7
Swart	335	44.4	256	33.9	164	21.7	755	46.1
Bruin	219	57.6	111	29.2	50	13.2	380	23.2
Kolomtotaal	972	59.4	438	26.7	227	13.9	1637	100.0

Van die 972 skoolverlaters wat van mening is dat **politieke faktore** ‘n groot tot baie groot **negatiewe rol** in die ontwikkeling van Suid-Afrika oor die volgende 10 jaar gaan speel, is 418 wit, 335 swart en 219 bruin. Wanneer elkeen van die bevolkingsgroepe afsonderlik geneem word, is dit duidelik dat die **meerderheid wit skoolverlaters** (83.3%) van mening is dat **politieke faktore** ‘n groot tot baie groot **negatiewe rol** oor die volgende 10 jaar gaan speel, terwyl net 44.4% swart en 57.6% bruin skoolverlaters dieselfde mening huldig. Hierdie verskil is waarskynlik toe te skryf aan die praktyk van regstellende aksie en beroepsreservering wat tot onsekerheid by sommige wit leerders kan lei.

Die mening van sommige wit skoolverlaters dat politieke faktore ‘n groot tot baie groot negatiewe rol oor die volgende 10 jaar gaan speel, is waarskynlik te wyte aan ‘n persepsie van ‘n verlies aan politieke mag en die sekuriteit waaraan hulle – veral hul ouers – voor 1994 aan gewoond was (Dawes & Finchilescu, 1999) (verwys na Hoofstuk V).

7.2.2 Hoop en toekomsverwagtinge

Die gemiddeldes en standaardafwykings van die Hoopskaal en die toekomsverwagtinge-subskale (afhanklike veranderlikes) is bereken en word in Tabel 7.16 aangetoon.

Tabel 7.16: Gemiddeldes en standaardafwykings op die Hoopskaal en die toekomsverwagtingesubskale vir die totale onderzoekgroep

Subskale	N	$\bar{X}$	s
Hoopskaal	1637	25.74	3.06
Toekoms 1: Selfgerigtheid	1634	25.72	3.44
Toekoms 2: Skolastiese verwagtinge	1634	15.16	3.46
Toekoms 3: Gesinsverwagtinge	1637	18.64	3.74
Toekoms 4: Gemoedstoestand	1633	14.09	4.51

Die gemiddelde en standaardafwyking van 'n groep Amerikaanse studente word onderskeidelik as 25.24 en 2.81 vir die Hoopskaal van Snyder (2000) aangedui. Hoewel nie heeltemal vergelykbaar nie, is dit die enigste groep wat naastenby met die tersaaklike groep vergelyk. 'n Redelike groot ooreenkoms kom tussen hierdie twee groepe se gemiddeldes en standaardafwykings voor.

Rakende die Toekomsverwagtingeskaal is dit uit Tabel 6.4 duidelik wat die teoretiese minimum en maksimum totaaltellings is wat 'n skoolverlater op die subskale kan behaal. Tydens die interpretasie van die gemiddeldes op hierdie subskale is daar weens 'n gebrek aan vergelykbare ander groepe besluit om die groep se gemiddeldes met die teoretiese gemiddeldes (sien Tabel 6.4) van die vier verskillende subskale te vergelyk. Tydens die interpretasie van die gemiddelde tellings moet in gedagte gehou word dat hoe hoër die totaalstelling vir 'n spesifieke subskaal is, hoe hoër/positiewer is die vlak van toekomsverwagting wat die leerder rakende die spesifieke aspek openbaar, **behalwe in die geval van gemoedstoestand in welke geval dit daarop dui dat die skoolverlater 'n gevoel van moedeloosheid ervaar.**

Uit Tabel 7.16 is dit duidelik dat ten opsigte van **selfgerigtheid** die onderzoekgroep se gemiddelde ongeveer twee standaardafwykings bo die teoretiese gemiddelde is. Die meerderheid skoolverlaters openbaar dus 'n hoë mate van positiewe verwagting rakende hierdie aspek van hulle toekoms. Voorts blyk dit uit Tabel 7.16 dat ten opsigte van **skolastiese** sowel as **gesinsverwagtinge** die onderzoekgroep se gemiddelde ongeveer een standaardafwyking bo die teoretiese gemiddelde is. Die meerderheid skoolverlaters openbaar dus ook ten opsigte van hierdie twee komponente 'n hoë mate van positiewe verwagtinge rakende hulle toekoms. Wat **gemoedstoestand** betref, is die groep se gemiddelde egter weer

ongeveer een standaardafwyking onder die teoretiese gemiddelde. **Die skoolverlaters ervaar dus nie 'n oormatige negatiewe gevoel rakende die toekoms nie.** Soos in Hoofstuk III bespreek is, is dit 'n normale verskynsel dat kinders en adolessente oor die algemeen positief voel of ingestel is teenoor hul toekoms (Snyder, 1994, 2000).

Dit is ook nodig om te bepaal of daar moontlike verskille in die mate van hoop tussen die drie bevolkingsgroepe voorkom. Die gemiddeldes en standaardafwykings van die bevolkingsgroepe op die Hoopskaal word in Tabel 7.17 aangedui.

Tabel 7.17: Gemiddeldes en standaardafwykings op die Hoopskaal vir die drie bevolkingsgroepe

Bevolkingsgroep	N	$\bar{X}$	s
Wit	502	25.46	2.97
Swart	755	26.13	3.12
Bruin	380	25.33	2.94

'n Eenrigting variansie-ontleding is gedoen om te bepaal of die gemiddelde hooptelling vir die drie groepe beduidend verskil. 'n *F*-waarde van 11.88 is verkry wat wel op die 1%-peil beduidend is. Om te bepaal watter van die bevolkingsgroepe se gemiddelde tellings verskil, is die Scheffé-prosedure benut. Hiervolgens verskil die wit en bruin skoolverlaters se gemiddeldes nie beduidend van mekaar nie, maar dié twee groepe se gemiddelde verskil beduidend van dié van die swart skoolverlaters. Dit wil dus voorkom of die **swart skoolverlaters** in vergelyking met die ander twee groepe **tans 'n hoër mate van hoop ervaar.**

Die totstandkoming van 'n demokratiese bestel, asook praktyke soos regstellende aksie dra waarskynlik daartoe by dat swart skoolverlaters 'n hoër mate van hoop ervaar as respondente uit ander bevolkingsgroepe (Van Zyl Slabbert, *et al.*, 1994).

7.3 Verband tussen hoop en toekomsverwagtinge

Dit was belangrik om die moontlike verband tussen die mate van hoop en die toekomsverwagtinge van skoolverlaters te ondersoek aangesien dit die verdere prosedure van statistiese ontledings sal bepaal. Vir hierdie doel is Pearson se

produktmomentkorrelasiekoëffisiënte bereken. Dit is vir die totale onderoekgroep gedoen en die resultate verskyn in Tabel 7.18.

Tabel 7.18: Korrelasies tussen toekomsverwagtinge en hoop vir die totale groep

Toekomsverwagtingesubskale	Hoopskaal
1 Selfgerigtheid	0.47*
2 Skolasties	0.28*
3 Gesin	0.19*
4 Gemoedstoestand	-0.26*

* $p \leq 0.01$

Die korrelasiekoëffisiënte in Tabel 7.18 toon aan dat al vier die subskaaftellings van toekomsverwagtinge beduidend op die 1%-peil met die Hoopskaaftellings korreleer. Met die uitsondering van die gesinskaal, toon die ander drie skale se korrelasies ‘n **medium tot groot effekgrootte** (Steyn, 1999).

Die resultate bevestig dat ‘n hoër vlak van hoop meer positiewe toekomsverwagtinge rakende selfgerigtheid, skolastiese en gesinsverwagtinge by skoolverlaters meebring met ‘n laer ervaring van ‘n negatiewe gemoedstoestand. Skoolverlaters se vlakke van hoop beïnvloed gevolglik ook die mate van positiewe verwagtinge wat hulle oor die toekoms het. Dit is dus duidelik dat die veranderlike hoop as kovariant gebruik moet word tydens die ontledings wat volg. Hierdie bevindinge stem ooreen met die aannames wat in die literatuur voorkom, soos beskryf in Hoofstuk II, Hoofstuk IV en Hoofstuk V.

7.4 Hipotesetoetsing

Soos reeds aangetoon, toon die skoolverlaters se vlak van hoop ‘n beduidende verband met hulle toekomsverwagtinge. Om die effek hiervan te beheer, is ‘n meerveranderlike kovariansie-ontleding (MANCOVA) gedoen. Tydens die MANCOVA-ontledings is eersens die hoofeffekte (onafhanklike veranderlikes elkeen afsonderlik) se invloed ondersoek. Tweedens is ook die interaksies tussen die onafhanklike veranderlikes ondersoek. In laasgenoemde geval is telkens net die bevolkingsgroep se interaksie met een van die ander onafhanklike veranderlikes ondersoek, aangesien die hoofokus van die studie op **kruiskulturaliteit** val.

Voordat hierdie interaksies ondersoek is, is die frekwensies en persentasies van die verskillende kategorieë eerstens bepaal. Dié gegewens verskyn in Tabela B1 – B7 (Bylae B). (Let wel dat die persentasies in hierdie tabelle in terme van die totale groep, $N = 1637$, uitgedruk word).

Volgens die inligting in hierdie tabelle is besluit om nie die interaksies tussen die bevolkingsgroepe en die drie meningsveranderlikes wat oor die moontlike negatiewe rol van MIV/vigs, misdaad en politieke faktore in die ontwikkeling van Suid-Afrika handel, te ondersoek nie, aangesien daar in van dié kategorieë 'n baie lae frekwensie skoolverlaters voorkom. So byvoorbeeld het net 9 (0.5%) wit leerders aangedui dat misdaad 'n **geringe/geen negatiewe rol** in die ontwikkeling van Suid-Afrika sal speel nie. In verskeie van die ander kategorieë (rakende die spesifieke onafhanklike veranderlikes) kom baie lae frekwensies voor en is dit nie in die interaksies betrek nie.

Die MANCOVA is gedoen deur die gemiddeldes op die toekomsverwagtingesubskale vir die verskillende onafhanklike veranderlikes (hoofeffekte en interaksies) te vergelyk met die hooptellings op hierdie veranderlikes as die kovariante. Die resultate van die MANCOVA-ontledings word in Tabel 7.19 verskaf.

Tabel 7.19: MANCOVA-resultate rakende hoofeffekte en interaksies

Onafhanklike veranderlike	Wilks' lambda	F	v	p
Hoofeffek:				
Bevolkingsgroep	0.724	67.788	8; 3098	0.0001*
Geslag	0.964	14.507	4; 1549	0.0001*
Sosio-ekonomiese status	0.950	10.067	8; 3098	0.0001*
Akademie se prestasie	0.985	2.927	8; 3098	0.0029*
Loopbaan- en studiemoontlikhede	0.961	7.801	8; 3098	0.0001*
Negatiewe rol: MIV/vigs	0.998	0.460	8; 3098	0.8845
Negatiewe rol: misdaad	0.989	1.986	8; 3098	0.0444
Negatiewe rol: politieke faktore	0.986	2.824	8; 3098	0.0040*
Interaksies:				
Bevolkingsgroep*geslag	0.964	4.808	12; 4077.4	0.0001*
Bevolkingsgroep*sosio-ekonomiese status	0.936	4.294	24; 5377.1	0.0001*
Bevolkingsgroep*akademie se prestasie	0.965	2.298	24; 5377.1	0.0003*
Bevolkingsgroep*loopbaan/studie	0.948	3.424	24; 5377.1	0.0001*

* p ≤ 0.01

Uit Tabel 7.19 blyk dit dat daar rakende die hoofeffekte verskille in die gemiddelde toekomsverwagtingesubskale vir die verskillende bevolkingsgroepe, geslagte, sosio-ekonomiese status, akademiese prestasie, loopbaan- en studiemoontlikhede en negatiewe rol: politieke faktore voorkom. Wat die interaksies betref, kom verskille in die gemiddelde toekomsverwagtingesubskale voor vir bevolkingsgroep met geslag, bevolkingsgroep met sosio-ekonomiese status, bevolkingsgroep met akademiese prestasie, bevolkingsgroep met loopbaan- en studiemoontlikhede en bevolkingsgroep met negatiewe rol: politieke faktore. Al hierdie verskille is op die 1%-peil beduidend. Geen beduidende *F*-waarde is vir die hoofeffekte akademiese prestasie, negatiewe rol: MIV/vigs en misdaad gevind nie en gevolglik is dit nie verder ondersoek nie.

Ten einde te bepaal op watter van die vier subskale van die Toekomsverwagtingeskaal daar beduidende verskille in gemiddeldes voorkom vir die onafhanklike veranderlikes waarvoor beduidende resultate in Tabel 7.19 gevind is, is eenrigting kovariansie-ontledings gedoen. Laasgenoemde prosedure verskaf eerstens 'n aanduiding ten opsigte van die subskale waar daar beduidende verskille voorkom en tweedens vir watter groepe hierdie verskille voorkom.

Aangesien vier subskale ter sprake is, is dit volgens Shaw en Du Toit (1985) verkieslik dat die p -waarde van elke vergelyking afsonderlik ten minste $0.01/4 = 0.0025$ sal wees om op die meervoudige peil van 1% beduidend te wees. Om egter ook uitspraak te lewer oor die praktiese belang van statisties beduidende resultate wat met die ondersoek gevind sou word, sal ook na die praktiese beduidendheid van die resultate gekyk word (Steyn, 1999). As maatstaf van praktiese beduidendheid sal effekgroottes bereken word. Tydens die vergelyking van twee of meer populasiegemiddeldes, soos in hierdie geval, sal die effekgroottes soos volg bepaal word (Steyn, 1999):

$$f = \sqrt{k-1/N-k} \cdot \sqrt{F}$$

Ten einde hierdie effekgroottes te interpreteer, kan die volgende riglynwaaardes gebruik word:

$f = 0.1$: klein effek

$f = 0.25$: medium effek

$f = 0.4$: groot effek

Hierdie riglyne sal telkens gebruik word om die praktiese beduidendheid van die verkreeë resultate te beoordeel. Slegs wanneer statisties beduidende resultate (op die meervoudige 1%-peil) gevind word, sal die ooreenstemmende effekgroottes bereken word.

Vervolgens word die resultate ten opsigte van die vier subskale vir elk van die onafhanklike veranderlikes verskaf en bespreek. Eerstens sal die resultate rakende die hoofeffekte bespreek word, waarna die interaksies se resultate aangespreek sal word.

7.4.1 Hoofeffekte

7.4.1.1 Bevolkingsgroepe

Die resultate vir die onafhanklike veranderlike bevolkingsgroep word in Tabel 7.20 aangebied.

Tabel 7.20: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroepe

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	<i>p</i>	<i>f</i>
Selfgerigtheid	34.21	0.0001*	0.21
Skolastiese verwagtinge	248.80	0.0001*	0.55
Gesinsverwagtinge	50.78	0.0001*	0.25
Gemoedstoestand	1.22	0.2962	-

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p = 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.20 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die drie bevolkingsgroepe voorkom rakende drie van die vier toekomsverwagtingesubskale wat op die meervoudige 1%-peil beduidend is. Die drie subskale is **selfgerigtheid** (items 17, 20, 22, 24, 25 en 27), **skolastiese verwagtinge** (items 12, 13, 23 en 33) en **gesinsverwagtinge** (items 10.1, 10.2, 10.3, 32 en 35). (Verwys na Tabel 6.4 en Bylae A).

Die ooreenstemmende *f*-waardes dui aan dat die resultate rakende selfgerigtheid en gesinsverwagtinge medium effekgroottes het, terwyl die resultaat rakende skolastiese verwagtinge 'n groot effekgrootte het en dus van groot praktiese belang is. Aangesien hier drie groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die drie groepe vir die subskale waarvoor beduidende resultate verkry is, word in Tabelle 7.21 - 7.23 aangetoon.

Tabel 7.21: Scheffé-resultate rakende selfgerigtheid vir die drie bevolkingsgroepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	501	24.69	3.50	wit (groep 1)
Groep 1 van 3	753	26.48	3.28	swart (groep 2)
Groep 2 van 3	380	25.58	3.31	bruin (groep3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.21 verskil die gemiddelde selfgerigtheidstelling van:

- die wit skoolverlaters van dié van swart skoolverlaters,
- die wit skoolverlaters van dié van bruin skoolverlaters en
- die swart skoolverlaters van dié van bruin skoolverlaters.

Die **selfgerigtheidstelling** bestaan uit die sommering van die antwoorde aangedui op ‘n vyfpuntskaal verkry uit die volgende items: 17. “*Beplan jy vir die toekoms?*”; 20. “*Het jy vertrou in jou eie vermoëns om jou planne vir die toekoms te laat slaag?*”; 22. “*Voel jy gemotiveerd oor wat jy beplan?*”; 24. “*Dink jy dat jy suksesvol sal wees om jou planne te laat slaag?*”; 25. “*Dink jy dat jy daarin sal slaag om werk in die toekoms te kry?*”; 27. “*Dink jy dat jy in staat sal wees om vir jou kinders te sorg?*”

By nadere ondersoek blyk dit dat swart skoolverlaters in vergelyking met die ander twee groepe die hoogste gemiddelde **selfgerigtheidstelling** (Verwys na Tabel 6.4 en Bylae A, items 17, 20, 22, 24, 25 & 27) behaal het, terwyl die wit skoolverlaters die laagste gemiddelde telling behaal het. ‘n Moontlike verklaring hiervoor kan wees dat swart skoolverlaters vanweë die totstandkoming van demokrasie in 1994 meer toegang het tot werks- en studiemoonlikhede.

Baie swart skoolverlaters moet ook dikwels vanweë hulle sosio-ekonomiese omstandighede hulself versorg van ‘n baie vroeë ouderdom met ouers wat dikwels ver van die huis as mynwerkers of plaaswerkers ‘n lewe maak. Bykomend kan gestel word dat talle swart ouers oor die algemeen nie in staat is om hul kinders by te staan met skolastiese take nie, aangesien min van dié ouers in die verlede formele skolastiese onderrig ontvang het as gevolg van swak sosio-ekonomiese redes voortspruitend uit die apartheidsbedeling (Sukhraj, 1997).

Talle wit skoolverlaters kan weer, as gevolg van praktyke soos regstellende aksie, onseker wees oor studie- en werksmoontlikhede in Suid-Afrika. Dit het noodwendig ‘n invloed op hul verwagting dat hulle in die toekoms in hul eie en hul gesinne se behoeftes sal kan voorsien. Hulle mag waarskynlik voel dat hulle nie ten volle oor uiters belangrike aspekte van hul lewens soos studie- en werksmoontlikhede beheer sal kan uitoefen nie. Die hoofredes wat aangevoer word deur jong persone wat Suid-Afrika verlaat en hul heil oorsee gaan soek, is volgens Van Eeden (2003) die vrees vir ekonomiese onstabieliteit, eskalerende misdaad en korrupsie. Die belofte van groter salarisse en werksmoontlikhede oorsee word bykomend deur Maughan (2001) aangevoer. Politiek word ook as ‘n rede aangevoer waarom skoolverlaters die land verlaat op soek na ‘n beter toekoms of ‘n apatiese houding ten opsigte van politiek inneem (Coetzee, 2001; Jacobs, 2000; Naidoo, 2000a, 2000b) (Verwys na Hoofstuk V).

Die Scheffé-resultate vir die veranderlike skolastiese verwagtinge word in Tabel 7.22 aangedui.

Tabel 7.22: Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die drie bevolkingsgroepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	500	12.57	3.06	wit (groep 1)
Groep 1 van 3	755	16.35	2.96	swart (groep 2)
	379	16.19	3.01	bruin (groep3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.22 verskil die gemiddelde skolastiese verwagtingtelling van:

- a) die wit skoolverlaters van dié van swart skoolverlaters en
- b) die wit skoolverlaters van dié van bruin skoolverlaters.

By nadere ondersoek blyk dit dat die swart en bruin skoolverlaters in vergelyking met wit skoolverlaters ‘n hoër gemiddelde skolastiese verwagtingetelling behaal het. Die vrae wat hierdie **skolastiese verwagtingetelling** uitmaak, is 12. “Stel jy belang in wat jy tans in matriek leer?”; 13. “Probeer jy voorbereid skool toe kom?”; 23. “Berei skool jou voor vir dit wat jy in die toekoms wil doen?”; 33. “Voel jy gelukkig by die skool?” (Verwys na Bylae A). Dit is duidelik dat hierdie vrae die skoolverlater se emosionele ingesteldheid en sy verwagtinge teenoor sy skool weerspieël. Dit gaan dus nie hier oor of die skoolverlater dink hy gaan matriek slaag of nie, soos wat moontlik van die benaming van hierdie groep items afgelei kan word nie. Dit blyk dat die skool dus vir swart en bruin skoolverlaters ‘n groter en meer positiewe verwysingsraamwerk inhou. Dit blyk verder dat hulle ten opsigte van hul skool ‘n meer positiewe ingesteldheid as wit skoolverlaters het (Verwys na die bespreking oor skolastiese faktore in Hoofstuk V.)

Die Scheffé-resultate vir die veranderlike gesinsverwagtinge word in Tabel 7.23 aangedui.

Tabel 7.23: Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die drie bevolkingsgroepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	502	19.80	3.47	wit (groep 1)
Groep 1 van 3	755	17.85	3.74	swart (groep 2)
Groep 2 van 3	380	18.69	3.68	bruin (groep3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.23 verskil die gemiddelde gesinsverwagtingetelling van:

- a) die wit skoolverlaters van dié van swart skoolverlaters,
- b) die wit skoolverlaters van dié van bruin skoolverlaters en
- c) die swart skoolverlaters van dié van bruin skoolverlaters.

Die **gesinsverwagtingetelling** word verkry uit die sommering van die skoolverlater se antwoorde op items 10.1, 10.2, 10.3, 32 en 35, wat op 'n vyfpuntskaal aangedui word. Die vrae is soos volg: 10.1. *“In watter mate voorsien jou gesin in jou geldelike behoeftes?”*; 10.2. *“In watter mate voorsien jou gesin in jou fisiese behoeftes?”*; 10.3. *“In watter mate voorsien jou gesin in jou emosionele behoeftes?”*; 32. *“In watter mate voel jy gelukkig by die huis?”*; 35. *“In watter mate hou jou ouers van jou maats?”* (Verwys na Bylae A). Die skoolverlater se response weerspieël in 'n groot mate sy verhouding met sy gesinslede en sy ingesteldheid tot hulle, asook sy siening van sy gesin.

Ouerlike betrokkenheid lei tot verbeterde akademiese prestasie van hul kinders. Die ouers kan óf direk betrokke wees by die skool aangeleenthede óf indirek deur hul houding teenoor die skool en hul voorbeeld, of om hul kinders akademies te motiveer (Masten & Coatsworth, 1998).

By nadere ondersoek blyk dit dat wit skoolverlaters in vergelyking met die ander twee groepe die hoogste gemiddelde **gesinsverwagtingetelling** behaal het, terwyl swart skoolverlaters die laagste gemiddelde telling behaal het.

Volgens hierdie ondersoek is wit, Afrikaanssprekende ouers oor die algemeen betrokke by hul kinders. Uit die skoolverlater se perspektief voorsien hierdie ouers in hulle kinders se behoeftes. Aangesien hierdie 'n kruiskulturele studie is en dit wenslik is dat die drie

bevolkingsgroepe so homogeen as moontlik ten opsigte van taal saamgestel is, is slegs die Afrikaanssprekendes in die wit groep behou, aangesien 85,5% van hierdie groep Afrikaans as huistaal aangedui het (Verwys Hoofstuk VI).

Waarskynlik as gevolg van beter sosio-ekonomiese omstandighede is die meeste wit ouers beter daartoe in staat om in die geldelike en fisieke behoeftes van hul kinders te voorsien. Hulle voorsien waarskynlik beter in die emosionele behoeftes van hul graad 12-kinders in vergelyking met die ander bevolkingsgroepe (Mafole, 1995; Skenqu, 1998). Die wit skoolverlater se gesin voorsien dus meestal 'n positiewe ondersteuningsnetwerk aan hom.

Vanweë historiese onderdrukking het baie swart skoolverlaters se ouers nie dieselfde akademiese en skolastiese geleenthede as hulle kinders gehad nie. Die afleiding kan dus gemaak word dat hierdie ouers gevolglik ook nie akademiese en skolastiese so meelewend as byvoorbeeld wit ouers is nie. Soos reeds genoem, word baie swart ouers – uit veral die ongeskoolde werksmag - vanweë armoede en 'n gebrek aan werksgeleenthede gedwing om ver van die huis te werk en kan dus dikwels nie op 'n gereelde basis in veral hul kinders se emosionele behoeftes voorsien nie.

In Hoofstuk V is genoem dat daar na raming in 3% van alle huishoudinge in die land gesinne is met kinders tussen die ouderdomme van 12-18 jaar as die gesinshoofde. Die geprojekteerde aantal weeskinders tussen 0-14 jaar gedurende 2001 as gevolg van MIV/vigs was volgens UNAIDS 660 000 (South African Survey 2002/2003, 2003). Na raming woon 55% van alle kinders in Suid-Afrika nie by albei hul ouers nie – 12% van dié kinders het nie by een van die ouers gewoon nie, 42% was woonagtig by hul moeders en net 1% het by hul vaders gewoon. Swart kinders het, in teenstelling met ander bevolkingsgroepe, meestal nie by een van die ouers gewoon nie óf slegs by een ouer (Statistieke Suid-Afrika Oktober 1995: Huishoudelike Opname). Meer as 46 000 minderjarige kinders word elke jaar deur nuwe egskeidings geraak (Benghiat, 2001).

Uit hierdie statistieke is dit duidelik dat die Suid-Afrikaanse gesin – en veral swart gesinne – onder geweldige spanning verkeer wat verder vererger word deur swak sosio-ekonomiese faktore. Waar die adolessent – veral die skoolverlater – sonder die leiding en ondersteuning van sy ouers sy ontwikkelingtake suksesvol moet voltooi, raak die emosionele druk op hom geweldig hoog.

7.4.1.2 Geslag

Die resultate vir die onafhanklike veranderlike geslag word in Tabel 7.24 aangebied.

Tabel 7.24: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die geslagte

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	P	f
Selfgerigtheid	0.26	0.6124	-
Skolastiese verwagtinge	8.75	0.0031	-
Gesinsverwagtinge	23.92	0.0001*	0.12
Gemoedstoestand	12.94	0.0003*	0.09

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p = 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.24 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die twee geslagte voorkom rakende twee van die vier toekomsverwagtingesubskale wat op die meervoudige 1%-peil beduidend is. Die twee subskale is **gesinsverwagtinge** en **gemoedstoestand**. Die ooreenstemmende f -waardes dui aan dat die resultate rakende albei hierdie subskale klein effekgroottes het en dus nie veel praktiese waarde het nie. Aangesien hier slegs twee groepe ter sprake is, is geen *post hoc t*-toetse uitgevoer nie en die gemiddeldes en standaardafwykings van die twee geslagte vir die twee betrokke subskale word in Tabel 7.25 aangetoon.

Tabel 7.25: Gemiddeldes en standaardafwykings vir die twee geslagte op die twee toekomsverwagtingesubskale

Toekomsverwagtingesubskale	Seuns		Meisies	
	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s
Gesinsverwagtinge	18.25	3.74	19.00	3.70
Gemoedstoestand	13.62	4.24	14.53	4.71

Die resultate in Tabel 7.25 toon aan dat seuns in vergelyking met meisies telkens 'n laer gemiddelde telling op albei die subskale behaal het. In vergelyking met meisies openbaar

seuns laer verwagtinge van hulle gesinslewe, maar ook laer vlakke van negatiwiteit rakende die toekoms. Hierdie gegewens kan tweërlei geïnterpreteer word, naamlik dat seuns reeds van vroeë ouderdom deur middel van sosiale rolle en verwagtinge leer dat hulle op hulle eie bene moet staan en verantwoordelik vir hul eie toekoms moet wees, met ander woorde dat hulle die broodwinners van hul gesinne moet wees.

In teenstelling hiermee kan die aanname gemaak word dat meisies meer vryheid in hierdie verband toegelaat word, en dat hulle oor die algemeen 'n groter afhanklikheid van die ondersteuning van hul gesinne openbaar (Kaplan, 1999; The State of South Africa's Population Report 2000. Population, Poverty and Vulnerability, 2000). Veral in lae sosio-ekonomiese groepe is 'n meisie meer gebonde aan die beperkinge wat haar gesin se omstandighede op haar plaas. Jenkins (1991) het daarop gewys dat geslagsverskille voorkom ten opsigte van die wyse waarop probleme opgelos word – naamlik geslagsreaksies op stresvolle gebeure. Mans verkies probleem-gefokusde hanteringstrategieë, beplande en rasonale handeling, persoonlike groei en humor, dagdromery en fantasieë. Vroue verkies weer emosie-gefokusde hanteringsoplossings, selfblaam, die uitdrukking van hul emosies, die soeke na sosiale ondersteuning en emosionele wensdenkery.

7.4.1.3 Sosio-ekonomiese status

Die resultate vir die onafhanklike veranderlike sosio-ekonomiese status word in Tabel 7.26 aangebied.

Tabel 7.26: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir sosio-ekonomiese strata

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	<i>p</i>	<i>f</i>
Selfgerigtheid	0.28	0.7557	-
Skolastiese verwagtinge	11.93	0.0001*	0.12
Gesinsverwagtinge	14.70	0.0001*	0.13
Gemoedstoestand	12.79	0.0001*	0.13

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p = 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.26 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die drie sosio-ekonomiese statusgroepe voorkom rakende drie van die vier toekomsverwagtingesubskaale wat op die meervoudige 1%-peil beduidend is. Die drie subskaale is skolasiese verwagtinge, gesinsverwagtinge en gemoedstoestand. Die ooreenstemmende *f*-waardes dui aan dat die resultate rakende al drie die subskaale 'n klein effekgrootte het en dus nie van groot praktiese belang is nie. Aangesien hier drie groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die drie groepe vir die subskaale waarvoor beduidende resultate verkry is, word in Tabelle 7.27 – 7.29 aangetoon.

Tabel 7.27: Scheffé-resultate rakende skolasiese verwagtinge vir die drie sosio-ekonomiese groepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	765	15.80	3.22	laag (groep 1)
Groep 1 van 3	550	14.75	3.59	gemiddeld (groep 2)
	319	14.31	3.48	hoog (groep3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.27 verskil die gemiddelde skolasiese verwagtingetelling van:

- skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van dié van skoolverlaters met 'n gemiddelde status en
- skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van dié van skoolverlaters met 'n hoë status.

By nadere ondersoek blyk dit dat die skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status in vergelyking met die ander twee groepe 'n hoër gemiddelde skolasiese verwagtingetelling behaal het. Dit is waarskynlik daaraan toe te skryf dat, by skoolverlaters uit 'n lae sosio-ekonomiese omgewing, die skool 'n baie belangriker ondersteuningsnetwerk en verwysingsraamwerk uitmaak as vir dié wat ook ander verwysingsraamwerke het vir hul emosionele en sosiale identiteite.

Die Scheffé-resultate vir die veranderlike gesinsverwagtinge word in Tabel 7.28 aangedui.

Tabel 7.28: Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die drie sosio-ekonomiese groepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	765	17.97	3.67	laag (groep 1)
Groep 1 van 3	552	19.16	3.47	gemiddeld (groep 2)
	320	19.35	4.06	hoog (groep3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.28 verskil die gemiddelde gesinsverwagtingetelling van:

- a) skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van dié van skoolverlaters met 'n gemiddelde status en
- b) skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van dié van skoolverlaters met 'n hoë status.

By nadere ondersoek blyk dit dat skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status in vergelyking met die ander twee groepe 'n laer gemiddelde gesinsverwagtingetelling behaal het. Die skoolverlater wat onder swak sosio-ekonomiese omstandighede lewe, is meer blootgestel aan die moontlikheid van negatiewe lewenservaringe en gepaardgaande stres. Dikwels het hulle al op hierdie ouderdom verskeie teleurstellings ten opsigte van hul ouers en gesinsomstandighede moes verwerk, en gevolglik het hulle al ervaar dat hulle nie oor alles wat met hulle gebeur, beheer kan uitoefen nie. Dít lei daartoe dat hulle minder verwagtinge koester ten opsigte van hul gesinne en dikwels uitreik na ander ondersteuningsbronne buite hul gesinne, soos pro-sosiale rolmodelle en aktiwiteite (verwys na Hoofstuk V).

Die Scheffé-resultate vir die veranderlike gemoedstoestand word in Tabel 7.29 aangedui.

Tabel 7.29: Scheffé-resultate rakende gemoedstoestand vir die drie sosio-ekonomiese groepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	765	14.64	4.49	laag (groep 1)
Groep 1 van 3	549	13.77	4.41	gemiddeld (groep 2)
	319	13.32	4.61	hoog (groep3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.29 verskil die gemiddelde gemoedstoestandstelling van:

- a) skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van dié van skoolverlaters met 'n gemiddelde status en
- b) skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van dié van skoolverlaters met 'n hoë status.

By nadere ondersoek blyk dit dat skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status in vergelyking met die ander twee groepe 'n hoër gemiddelde gemoedstoestandstelling behaal het. Hoe hoër die gemoedstoestandstelling, hoe hoër die mate van negatiewe gemoedstoestand wat deur die skoolverlater ervaar word. Swak sosio-ekonomiese toestande veroorsaak laer vlakke van positiwiteit, aangesien daar op minder moontlikhede gehoop kan word.

7.4.1.4 Akademiese prestasie

Die resultate vir die onafhanklike veranderlike akademiese prestasie word in Tabel 7.30 aangebied.

Tabel 7.30: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir akademiese prestasie-groepe

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	<i>p</i>	<i>f</i>
Selfgerigtheid	0.24	0.7875	-
Skolastiese verwagtinge	4.50	0.0112	-
Gesinsverwagtinge	0.81	0.4459	-
Gemoedstoestand	8.81	0.0002*	0.10

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p = 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.30 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die drie akademiese prestasiegroepe voorkom rakende een van die vier toekomsverwagtingesubskale, naamlik gemoedstoestand, wat op die meervoudige 1%-peil beduidend is. Die ooreenstemmende *f*-waarde dui aan dat die resultate rakende hierdie subskaal 'n klein effekgrootte het en dus nie van groot praktiese belang is nie. Aangesien hier drie groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse

met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die drie groepe vir die subskaal gemoedstoestand word in Tabel 7.31 aangetoon.

Tabel 7.31: Scheffé-resultate rakende gemoedstoestand vir die drie akademiese prestasiegroepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	576	14.56	4.59	onder-gemiddeld (groep 1)
Groep 1 van 3	660	14.26	4.51	gemiddeld (groep 2)
	397	13.11	4.26	bo-gemiddeld (groep3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.31 verskil die gemiddelde gemoedstoestandstelling van:

- a) skoolverlaters wat akademies bo-gemiddeld presteer van dié van skoolverlaters wat akademies gemiddeld sowel as onder-gemiddeld presteer.

By nadere ondersoek blyk dit dat skoolverlaters wat akademies bo-gemiddeld of gemiddeld presteer in vergelyking met diegene wat akademies ondergemiddeld presteer 'n hoër gemiddelde gemoedstoestandstelling behaal het. Eersgenoemde groepe is dus in vergelyking met die ander groep minder tot 'n negatiewe gemoedstoestand geneig, aangesien hulle in beheer van hul lewens voel en beplan vir hul toekoms deur akademies vir hul studie- en beroepsmoontlikhede voor te berei.

Aangesien hulle akademies presteer, gefokus is en hul eie omstandighede beheer deur skolasities te presteer en sodoende hul toekomsbeplanning beheer, veroorsaak dit 'n gevoel van *in beheer wees* en dat hul skoolloopbaan sinvol is (naamlik dit berei hul voor vir hul toekomstige beroepe) en dit verminder die gevoel van dat hul omstandighede buite kontrole is. Dit stem ooreen met die navorsing en sieninge van Antonovsky (1979, 1987a, 1987b, 1991, 1992), Piaget (1972), Kumpfer (1999), asook Snyder (2000) ten opsigte van doelgerigte denke, hoop, motivering, toewyding en volharding.

7.4.1.5 Loopbaan- en studiemoontlikhede

Die resultate vir die onafhanklike veranderlike loopbaan- en studiemoontlikhede word in Tabel 7.32 aangebied.

Tabel 7.32: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir loopbaan- en studiemoontlikhede

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	P	f
Selfgerigtheid	20.67	0.0001*	0.16
Skolastiese verwagtinge	11.16	0.0001*	0.12
Gesinsverwagtinge	9.70	0.0001*	0.11
Gemoedstoestand	3.89	0.0207	-

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p = 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.32 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die drie loopbaan- en studiemoontlikhede-groepe voorkom rakende drie van die vier toekomsverwagtingesubskale wat op die meervoudige 1%-peil beduidend is. Die drie subskale is selfgerigtheid, skolastiese verwagtinge en gesinsverwagtinge. Die ooreenstemmende f -waardes dui aan dat die resultate rakende al drie die subskale 'n redelike klein effekgrootte het en dus nie van groot praktiese belang is nie. Aangesien hier drie groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die drie groepe vir die subskale waarvoor beduidende resultate verkry is, word in Tabelle 7.33 – 7.35 aangetoon.

Tabel 7.33: Scheffé-resultate rakende selfgerigtheid vir die drie loopbaan- en studiemoontlikhede groepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	543	26.43	2.99	Reeds beplan (groep 1)
Groep 1 van 3	258	24.73	4.21	Geensins beplan (groep 2)
Groep 2 van 3	774	25.65	3.33	Oorweeg nog (groep 3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.33 verskil die gemiddelde selfgerigtheidstelling van:

- skoolverlaters wat reeds vir hulle loopbaan of studie beplan het met diegene wat nog geensins daarvoor beplan het nie,
- skoolverlaters wat reeds vir hulle loopbaan of studie beplan het met diegene wat nog oorweeg om daarvoor te beplan en

- c) skoolverlaters wat geensins vir 'n loopbaan of studie beplan het nie met diegene wat nog oorweeg om daarvoor te beplan.

By nadere ondersoek blyk dit dat die skoolverlaters wat reeds beplan het, in vergelyking met die ander twee groepe 'n hoër gemiddelde selfgerigtheidstelling behaal het. Uit Tabel 7.33 blyk dit verder dat die skoolverlaters wat nog oorweeg om daarvoor te beplan 'n hoër gemiddelde selfgerigtheidstelling behaal het as die skoolverlaters wat nog geensins beplan het nie.

Hierdie bevindinge stem ooreen met die trilogie waaruit die konsep hoop bestaan volgens die Hoopteorie van Snyder (1994, 2000), naamlik doelgerigte denke, motivering en werkswyses, asook volharding om te slaag in doelwitverwesenliking. Die teorie beklemtoon dat beplanning en beheer oor eie gedrag noodsaaklik is vir suksesvolle doelgerigte gedrag, of selfgerigtheid. Die skoolverlater ervaar dus sy lewe as verstaanbaar, beheerbaar en sinvol, aangesien hy doelgerig sy eie toekoms kan bepaal deur daarvoor te beplan en hard te werk vir sy suksesvolle doelwitbereiking. Sien ook die uiteensetting van koherensiesin van Antonovsky (1979, 1987a, 1987b, 1991, 1992)), Hoofstuk II en Hoofstuk IV.

Die Scheffé-resultate vir die veranderlike skolastiese verwagtinge word in Tabel 7.34 aangedui.

Tabel 7.34: Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die drie loopbaan- en studiemoontlikhede groepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	541	15.18	2.99	Reeds beplan (groep 1)
Groep 3 van 2	258	14.91	3.69	Geensins beplan (groep 2)
	775	15.37	3.30	Oorweeg nog (groep 3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.34 verskil die gemiddelde skolastiese verwagtingstelling van:

- a) skoolverlaters wat reeds vir hulle loopbaan of studie beplan het met diegene wat nog geensins daarvoor beplan het nie en

- b) skoolverlaters wat oorweeg om vir hulle loopbaan of studie te beplan met diegene wat nog geensins daarvoor beplan het nie.

By nadere ondersoek blyk dit dat skoolverlaters wat reeds beplan het, asook diegene wat nog oorweeg om daarvoor te beplan 'n hoër gemiddelde skolastiese verwagtingetelling behaal het as diegene wat geensins daarvoor beplan het nie. Die skoolverlaters wat positiewe verwagtinge koester ten opsigte van die skool, sien die oorsaaklike verband tussen skoolprestasie en beter studiemoontlikhede en wyer keuses en latere beroepsmoontlikhede, en hulle beplan daartoe. Hulle is waarskynlik ook meer gemotiveerd om 'n sukses van hul studie en skoolloopbaanmoontlikhede te maak. Skool is dus vir hulle 'n belangrike verwysingsraamwerk.

Die Scheffé-resultate vir die veranderlike gesinsverwagtinge word in Tabel 7.35 aangedui.

Tabel 7.35: Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die drie loopbaan- en studiemoontlikhede groepe

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	543	19.66	3.64	Reeds beplan (groep 1)
Groep 1 van 3	258	17.68	3.71	Geensins beplan (groep 2)
Groep 2 van 3	776	18.38	3.62	Oorweeg nog (groep 3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.35 verskil die gemiddelde gesinsverwagtingetelling van:

- skoolverlaters wat reeds vir hulle loopbaan of studie beplan het met diegene wat nog geensins daarvoor beplan het nie,
- skoolverlaters wat reeds vir hulle loopbaan of studie beplan het met diegene wat nog oorweeg om daarvoor te beplan en
- die skoolverlaters wat geensins vir 'n loopbaan of studie beplan het nie met diegene wat nog oorweeg om daarvoor te beplan.

By nadere ondersoek blyk dit dat die skoolverlaters wat reeds vir hul studie en loopbaan beplan het, in vergelyking met die ander twee groepe 'n hoër gemiddelde gesinsverwagtingetelling behaal het. Uit Tabel 7.35 blyk dit verder dat die skoolverlaters wat nog oorweeg om daarvoor te beplan 'n hoër gemiddelde gesinsverwagtingetelling behaal het

as skoolverlaters wat nog geensins beplan het nie. Dit blyk dat by die skoolverlaters wat reeds beplan of wat nog in die proses is om te beplan ten opsigte van loopbaan- en studiemoontlikhede se gesin waarskynlik hiervan bewus is. Die gesin is gevolglik ingelig oor die skoolverlater se verwagtinge, behoeftes en drome en ondersteun hom daarin. Die gesin bied belangrike ondersteuning aan dié skoolverlater in sy toekomsbeplanning en -verwagtinge.

7.4.1.6 Negatiewe rol van politieke faktore

Die resultate vir die onafhanklike veranderlike negatiewe rol van politieke faktore word in Tabel 7.36 aangebied.

Tabel 7.36: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir negatiewe rol van politieke faktore

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	<i>p</i>	<i>F</i>
Selfgerigtheid	0.90	0.4080	-
Skolastiese verwagtinge	2.27	0.1032	-
Gesinsverwagtinge	1.83	0.1600	-
Gemoedstoestand	4.67	0.0025*	0.08

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p = 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.36 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die drie groepe rakende die negatiewe rol van politieke faktore op een van die toekomsverwagtingesubskale voorkom wat op die meervoudige 1%-peil beduidend is. Dié subskaal is gemoedstoestand. Die ooreenstemmende *f*-waarde dui egter aan dat die resultaat 'n klein effekgrootte het en dus nie van groot praktiese belang is nie. Aangesien hier drie groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die drie groepe vir die subskaal waarvoor beduidende resultate verkry is, word in Tabel 7.37 aangetoon.

Tabel 7.37: Scheffé-resultate rakende gemoedstoestand vir die drie groepe rakende die negatiewe rol van politieke faktore

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	968	14.35	4.54	Groot rol (groep 1)
Groep 1 van 3	438	13.88	4.39	Gemiddelde rol (groep 2)
Groep 2 van 3	227	13.39	4.56	Geringe rol (groep 3)

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.37 verskil die gemiddelde gemoedstoestandstelling van:

- skoolverlaters wat dink dat politieke faktore 'n groot negatiewe rol in die ontwikkeling van Suid-Afrika gaan speel van diegene wat van mening is dat dit geensins 'n negatiewe rol gaan speel nie,
- skoolverlaters wat van mening is dat politieke faktore 'n groot negatiewe rol in die ontwikkeling van Suid-Afrika gaan speel van diegene wat dink dat dit slegs 'n gemiddelde negatiewe rol sal speel en
- die skoolverlaters wat dink dat politieke faktore 'n gemiddelde negatiewe rol in die ontwikkeling van Suid-Afrika gaan speel van dié wat van mening is dat dit slegs 'n geringe negatiewe rol sal speel.

By nadere ondersoek blyk dit dat die skoolverlaters wat van mening is dat politieke faktore wel 'n **groot tot baie groot negatiewe rol** in die ontwikkeling van Suid-Afrika sal speel in vergelyking met diegene wat dink dat dit geensins 'n negatiewe rol gaan speel nie, 'n hoër gemiddelde negatiewe gemoedstoestandstelling behaal het. Dit is waarskynlik te wyte daaraan dat hulle hul lewensomstandighede ervaar as nie onder hul eie direkte beheer nie en dat politiek 'n groot negatiewe rol in die toekoms van die land in die volgende dekade sal speel.

7.4.2 Interaksies

Die resultate vir die toetsing van die interaksies tussen die hoofeffekte (bevolkingsgroepe met van die ander hoofeffekte) sal nou aangebied en bespreek word.

7.4.2.1 Bevolkingsgroep met geslag

Die resultate vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag word in Tabel 7.38 aangebied.

Tabel 7.38: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroep in interaksie met geslag

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	<i>p</i>	<i>F</i>
Selfgerigtheid	14.14	0.0001*	0.21
Skolastiese verwagtinge	103.01	0.0001*	0.56
Gesinsverwagtinge	25.26	0.0001*	0.28
Gemoedstoestand	3.39	0.0047	-

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p \leq 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.38 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die ses groepe voorkom rakende drie van die toekomsverwagtingesubskale wat op die meervoudige 1%-peil beduidend is. Die drie subskale is selfgerigtheid, skolastiese sowel as gesinsverwagtinge. Die ooreenstemmende *f*-waardes dui aan dat die resultate rakende selfgerigtheid en gesinsverwagtinge medium effekgroottes het, terwyl die resultaat rakende skolastiese verwagtinge 'n groot effekgrootte het en dus van groot praktiese belang is. Aangesien hier meer as twee groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die ses groepe vir die subskale waarvoor beduidende resultate verkry is, word in Tabelle 7.39 – 7.42 aangetoon.

Tabel 7.39: Scheffé-resultate rakende selfgerigtheid vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 3 van 1	243	24.79	3.39	wit seuns (groep 1)
Groep 3 van 2	258	24.60	3.61	wit meisies (groep 2)
Groep 3 van 5	359	26.57	3.17	swart seuns (groep3)
Groep 3 van 6	394	26.40	3.37	swart meisies (groep 4)
Groep 4 van 1	182	25.63	3.16	bruin seuns (groep 5)
Groep 4 van 2	198	25.53	3.45	bruin meisies (groep 6)
Groep 4 van 6				
Groep 5 van 2				
Groep 5 van 3				

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.39 word daar baie verskille in die gemiddelde selfgerigtheidtellings tussen die verskillende geslagte van die verskillende bevolkingsgroepe gevind waarvan die belangrikste (medium en groot effekgroottes) die volgende is:

- a) swart seuns van dié van wit seuns
- b) swart seuns van dié van wit meisies
- c) swart seuns van dié van bruin seuns
- d) swart seuns van dié van bruin meisies
- e) swart meisies van dié van wit seuns
- f) swart meisies van dié van wit meisies
- g) swart meisies van dié van bruin meisies
- h) bruin seuns van dié van wit meisies
- i) bruin seuns van dié van swart seuns

By nadere ondersoek blyk dit oor die algemeen dat swart seuns sowel as swart meisies in vergelyking met die ander groepe 'n hoër gemiddelde selfgerigtheidstelling behaal het. Soos reeds gemeld, is baie swart skoolverlaters dikwels vanweë hul beperkte sosio-ekonomiese milieu meer op hulself aangewese vir die bereiking van hul lewensideale. Aangesien dit gestel kan word dat voorligting ten opsigte van studie- en beroepsmoontlikhede dikwels nie na wense by skole plaasvind nie, en tuis, veral ten opsigte van baie swart skoolverlaters veel te wense oorlaat, kan dit bevraagteken word of skoolverlaters met só 'n agtergrond se

selfgerigtheid ten opsigte van toekomstige verwagtinge realisties is, met ander woorde of dít wat hul beplan, voldoen aan die eise wat die realiteit daaraan gaan stel (Jordan, 1998; Small, 2000; Sylvester, 1999).

Die Scheffé-resultate vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag vir die veranderlike skolastiese verwagtinge word in Tabel 7.40 aangedui.

Tabel 7.40: Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag

Groepe wat verskil	N	$\overline{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 3	242	12.19	3.34	wit seuns (groep 1)
Groep 1 van 4	258	12.94	2.73	wit meisies (groep 2)
Groep 1 van 5	361	16.36	2.76	swart seuns (groep3)
Groep 1 van 6	394	16.34	3.13	swart meisies (groep 4)
Groep 2 van 3	182	15.93	4.14	bruin seuns (groep 5)
Groep 2 van 4	197	16.42	2.86	bruin meisies (groep 6)
Groep 2 van 5				
Groep 2 van 6				

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.40 is die belangrikste verskille wat gevind is in die gemiddelde skolastiese verwagtingetelling soos volg :

- a) wit seuns van dié van swart seuns
- b) wit seuns van dié van swart meisies
- c) wit seuns van dié van bruin seuns
- d) wit seuns van dié van bruin meisies
- e) wit meisies van dié van swart seuns
- f) wit meisies van dié van swart meisies
- g) wit meisies van dié van bruin seuns
- h) wit dogters van dié van bruin meisies

By nadere ondersoek blyk dit dat wit seuns sowel as wit meisies in vergelyking met ander groepe 'n laer gemiddelde skolastiese verwagtingetelling behaal het. Soos reeds onder Tabel 7.22 en Tabel 7.23 bespreek is, blyk dit dat die gemiddelde wit skoolverlater minder van die skool afhanklik is vir sy sosiale en persoonlike verwysingsraamwerk as die gemiddelde swart

en bruin skoolverlater (Bempechat & Abrahams, 1999; Van Wyk, 2002). Dit kan waarskynlik daaraan te wyte wees dat die gemiddelde wit skoolverlater oor die algemeen groter ondersteuning van sy gesinslede geniet.

Die Scheffé-resultate vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag vir die veranderlike gesinsverwagtinge word in Tabel 7.41 aangedui.

Tabel 7.41: Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 3	244	19.44	3.47	wit seuns (groep 1)
Groep 1 van 4	258	20.14	3.44	wit meisies (groep 2)
Groep 1 van 5	361	17.47	3.71	swart seuns (groep3)
Groep 2 van 3	394	18.19	3.74	swart meisies (groep 4)
Groep 2 van 4	182	18.20	3.76	bruin seuns (groep 5)
Groep 2 van 5	198	19.14	3.55	bruin meisies (groep 6)
Groep 3 van 6				

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.41 is die belangrikste verskille in die gemiddelde gesinsverwagtingetelling tussen die verskillende geslagte van die verskillende bevolkingsgroepe gevind tussen:

- a) wit seuns en swart seuns
- b) wit seuns en swart meisies
- c) wit seuns en bruin seuns
- d) wit meisies en swart seuns
- e) wit meisies en swart meisies
- f) wit meisies en bruin seuns
- g) swart seuns en bruin meisies

By nadere ondersoek blyk dit dat wit seuns sowel as wit meisies in vergelyking met die ander groepe (behalwe bruin meisies) 'n hoër gemiddelde gesinsverwagtingetelling behaal het. By die meeste wit gesinne blyk daar oor die algemeen 'n groter belangstelling in en betrokkenheid by die skoolverlater se wel en weë en skoolastiese prestasies te wees as wat dikwels die geval is by ander bevolkingsgroepe. Die feit dat bruin meisies ook hoër

gesinsverwagtinge aandui, toon dat hul gesinne aan hulle 'n groter mate van geborgenheid bied as wat moontlik die geval kan wees by byvoorbeeld baie swart skoolverlaters.

7.4.2.2 Bevolkingsgroep met sosio-ekonomiese status

Die resultate vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status word in Tabel 7.42 aangebied.

Tabel 7.42: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroep in interaksie met sosio-ekonomiese status

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	<i>p</i>	<i>f</i>
Selfgerigtheid	1.94	0.0715	-
Skolastiese verwagtinge	5.14	0.0001*	0.16
Gesinsverwagtinge	5.70	0.0001*	0.17
Gemoedstoestand	3.26	0.0034	-

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p \leq 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.42 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die nege groepe voorkom rakende twee van die vier toekomsverwagtingesubskale wat op die meervoudige 1%-peil beduidend is. Hierdie twee subskale is **skolastiese verwagtinge** en **gesinsverwagtinge**. Die ooreenstemmende *f*-waardes dui aan dat die resultate rakende hierdie twee subskale klein tot medium effekgroottes het. Aangesien hier meer as twee groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die nege groepe vir die twee subskale waarvoor beduidende resultate verkry is, word in Tabelle 7.43 – 7.44 aangetoon.

Tabel 7.43: Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 4	163	12,67	2,91	wit laag (groep 1)
Groep 1 van 5	199	12,42	3,24	wit gemiddeld (groep 2)
Groep 1 van 6	138	12,68	2,98	wit hoog (groep 3)
Groep 1 van 7	422	16,77	2,69	swart laag (groep 4)
Groep 1 van 8	211	15,96	3,16	swart gemiddeld (groep 5)
Groep 1 van 9	122	15,54	3,21	swart hoog (groep 6)
Groep 2 van 4	180	16,35	2,85	bruin laag (groep 7)
Groep 2 van 5	140	16,24	2,93	bruin gemiddeld (groep 8)
Groep 2 van 6	59	15,58	3,58	bruin hoog (groep 9)
Groep 2 van 7				
Groep 2 van 8				
Groep 2 van 9				
Groep 3 van 4				
Groep 3 van 5				
Groep 3 van 6				
Groep 3 van 7				
Groep 3 van 8				
Groep 3 van 9				
Groep 4 van 6				

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.43 is die belangrikste verskille in die gemiddelde skolastiese verwagtingetelling soos volg:

- wit skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,

- h) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status,
- i) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status,
- j) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- k) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status,
- l) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status,
- m) wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- n) wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status,
- o) wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status,
- p) wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- q) wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status,
- r) wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van bruin skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status en
- s) swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van swart skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status.

By nadere ondersoek blyk dit oor die algemeen dat wit skoolverlaters met 'n lae, gemiddelde of hoë sosio-ekonomiese status in vergelyking met die ander groepe 'n laer gemiddelde skolastiese verwagtingetelling behaal het. Dit kan dus gestel word dat die wit skoolverlater se ingesteldheid en verwagtinge van die skool laer is as wat die geval is by skoolverlaters uit die ander bevolkingsgroepe. Die skool is dus nie vir hom so 'n belangrike verwysingsraamwerk nie, waarskynlik as gevolg van die feit dat hy oor groter ondersteuningsnetwerke (soos sy gesin) beskik as wat dalk die geval is vir die ander bevolkingsgroepe.

Die Scheffé-resultate vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status vir die veranderlike gesinsverwagtinge word in Tabel 7.44 aangedui.

Tabel 7.44: Scheffé-resultate rakende gesinsverwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 2 van 4	163	18.81	3.44	wit laag (groep 1)
Groep 2 van 5	200	20.08	3.25	wit gemiddeld (groep 2)
Groep 2 van 6	139	20.56	3.57	wit hoog (groep 3)
Groep 2 van 7	422	17.55	3.65	swart laag (groep 4)
Groep 3 van 1	211	18.25	3.54	swart gemiddeld (groep 5)
Groep 3 van 4	122	18.17	4.30	swart hoog (groep 6)
Groep 3 van 5	180	18.18	3.80	bruin laag (groep 7)
Groep 3 van 6	141	19.22	3.36	bruin gemiddeld (groep 8)
Groep 3 van 7	59	18.95	3.87	bruin hoog (groep 9)
Groep 4 van 8				

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.44 is die belangrikste verskille in die gemiddelde gesinsverwagtingetelling soos volg:

- wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van dié van swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van dié van swart skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van dié van swart skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status van dié van bruin skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van dié van wit skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van dié van swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status,
- wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van dié van swart skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status,

- h) wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van dié van swart skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status,
- i) wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status van dié van bruin skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status en
- j) swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status van dié van bruin skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status.

By nadere ondersoek blyk dit oor die algemeen dat wit skoolverlaters met 'n gemiddelde of hoë sosio-ekonomiese status 'n hoër gemiddelde gesinsverwagtingetelling behaal het as swart skoolverlaters met 'n lae, gemiddelde of hoë sosio-ekonomiese status sowel as bruin skoolverlaters in die lae sosio-ekonomiese groep. By wit, Afrikaanse gesinne blyk die belangstelling en betrokkenheid, asook die ondersteuning wat die skoolverlater van sy gesin geniet, meer positief te wees as wat die geval is ten opsigte van die ander bevolkingsgroepe. As gevolg hiervan ondervind die meeste wit skoolverlaters waarskynlik 'n groter mate van geborgenheid, wat weer 'n positiewe bydrae lewer tot sy toekomsverwagtinge.

7.4.2.3 Bevolkingsgroep met akademiese prestasie

Die resultate vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en akademiese prestasie word in Tabel 7.45 aangebied.

Tabel 7.45: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroep in interaksie met akademiese prestasie

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	<i>p</i>	<i>f</i>
Selfgerigtheid	0.79	0.5764	-
Skolastiese verwagtinge	4.47	0.0002*	0,15
Gesinsverwagtinge	2.04	0.0577	-
Gemoedstoestand	2.31	0.0315	-

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p \leq 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.45 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die nege groepe voorkom rakende een van die vier toekomsverwagtingesubskale, naamlik skolastiese

verwagtinge, en dit is op die meervoudige 1%-peil beduidend. Die ooreenstemmende f -waarde dui aan dat die resultaat rakende hierdie subskaal 'n klein effekgrootte het. Aangesien hier meer as twee groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die nege groepe vir die subskaal waarvoor beduidende resultate verkry is, word in Tabel 7.46 aangetoon.

Tabel 7.46: Scheffé-resultate rakende skolastiese verwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en akademiese prestasie

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 3	175	11.91	3.07	wit onder-gem (groep 1)
Groep 1 van 4	194	12.43	2.89	wit gemiddeld (groep 2)
Groep 1 van 5	131	13.66	3.03	wit bo-gem (groep 3)
Groep 1 van 6	278	16.85	2.82	swart onder-gem (groep 4)
Groep 1 van 7	299	15.99	3.09	swart gemiddeld (groep 5)
Groep 1 van 8	178	16.16	2.83	swart bo-gem (groep 6)
Groep 1 van 9	125	15.64	3.36	bruin onder-gem (groep 7)
Groep 2 van 4	166	16.23	2.76	bruin gemiddeld (groep 8)
Groep 2 van 5	88	16.89	2.78	bruin bo-gem (groep 9)
Groep 2 van 6				
Groep 2 van 7				
Groep 2 van 8				
Groep 2 van 9				
Groep 3 van 4				
Groep 3 van 5				
Groep 3 van 6				
Groep 3 van 7				
Groep 3 van 8				
Groep 3 van 9				
Groep 4 van 7				

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.46 is die belangrikste verskille in gemiddelde skolastiese verwagtingetelling soos volg:

- a) wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie van wit skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie,

- b) wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie,
- c) wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie,
- d) wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie,
- e) wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie,
- f) wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie,
- g) wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie,
- h) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie,
- i) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie,
- j) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie,
- k) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie,
- l) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie,
- m) wit skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie,
- n) wit skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie,
- o) wit skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie,
- p) wit skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie van swart skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie,
- q) wit skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie,
- r) wit skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n gemiddelde prestasie,

- s) wit skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde prestasie en
- t) swart skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie van bruin skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie.

By nadere ondersoek blyk dit oor die algemeen dat wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde, gemiddelde of bo-gemiddelde akademiese prestasie in vergelyking met die ander groepe 'n laer gemiddelde skolastiese verwagtingetelling behaal het. Voorts is dit duidelik dat wit skoolverlaters met 'n bo-gemiddelde akademiese prestasie 'n beduidend hoër gemiddeld op die skolastiese verwagtingetelling as wit skoolverlaters met 'n onder-gemiddelde prestasie behaal het.

Soos reeds genoem (verwys na Tabel 7.22), dui hierdie skolastiese verwagtingetelling ook op die ingesteldheid wat die skoolverlater teenoor sy skool openbaar. Die wit skoolverlater wat bo-gemiddeld presteer, is waarskynlik ook meer positief teenoor sy skool ingestel en koester hoër verwagtinge van sy skool as die wit skoolverlater wat swakker presteer. Die wit skoolverlater wat bo-gemiddeld presteer, maak dus van sy skool 'n bykomende positiewe ondersteuningsnetwerk ten einde te slaag in sy toekomstige doelwitbereiking, naamlik beter loopbaan- en studiemoontlikhede.

7.4.2.4 Bevolkingsgroep met loopbaan- en studiemoontlikhede

Die resultate vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en loopbaan- en studiemoontlikhede word in Tabel 7.47 aangebied.

Tabel 7.47: F-waardes van die eenrigting kovariansie-ontleding om te toets vir verskille in gemiddelde tellings op die toekomsverwagtingesubskale vir die bevolkingsgroep in interaksie met akademiese prestasie

Toekomsverwagtingesubskale	F-waarde	<i>p</i>	<i>f</i>
Selfgerigtheid	8.03	0.0001*	0.20
Skolastiese verwagtinge	4.51	0.0002*	0.15
Gesinsverwagtinge	3.15	0.0045	-
Gemoedstoestand	2.27	0.0351	-

* Beduidend op die 1%-peil vir die gelyktydige vergelyking van vier subskale ($p \leq 0.0025$)

Dit is uit Tabel 7.47 duidelik dat daar verskille in groepgemiddeldes vir die nege groepe voorkom rakende twee van die vier toekomsverwagtingesubskale, naamlik selfgerigtheid en skolastiese verwagtinge, en dit is op die meervoudige 1%-peil beduidend. Die ooreenstemmende *f*-waardes dui aan dat die resultate rakende hierdie subskale 'n klein tot medium effekgrootte toon. Aangesien hier meer as twee groepe ter sprake is, is *post hoc t*-toetse met behulp van die Scheffé-prosedure uitgevoer en die gemiddeldes en standaardafwykings van die nege groepe vir die twee subskale waarvoor beduidende resultate verkry is, word in Tabelle 7.48 – 7.49 aangetoon.

Tabel 7.48: Scheffé-resultate rakende selfgerigtheid vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en loopbaan- en studiemoontlikhede

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 2 van 1	255	25.85	2.91	wit reeds beplan (groep 1)
Groep 2 van 4	58	22.90	4.48	wit nie beplan (groep 2)
Groep 2 van 5	160	23.66	3.48	wit oorweeg nog (groep 3)
Groep 2 van 6	207	26.99	3.05	swart reeds beplan (groep 4)
Groep 2 van 7	136	25.85	3.80	swart nie beplan (groep 5)
Groep 2 van 9	383	26.54	3.06	swart oorweeg nog (groep 6)
Groep 3 van 1	81	26.80	2.77	bruin reeds beplan (groep 7)
Groep 3 van 4	64	24.03	4.13	bruin nie beplan (groep 8)
Groep 3 van 5	231	25.56	3.06	bruin oorweeg nog (groep 9)
Groep 3 van 6				
Groep 3 van 7				
Groep 3 van 9				
Groep 4 van 1				
Groep 8 van 1				
Groep 8 van 4				
Groep 8 van 5				
Groep 8 van 6				
Groep 8 van 7				
Groep 9 van 4				
Groep 9 van 6				

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.48 is die belangrikste verskille in die gemiddelde selfgerigtheidstelling soos volg:

- wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van wit skoolverlaters wat reeds beplan het,
- wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat reeds beplan het,
- wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat nie beplan het nie,
- wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,

- e) wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van bruin skoolverlaters wat reeds beplan het,
- f) wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van bruin skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- g) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van wit skoolverlaters wat reeds beplan het,
- h) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van swart skoolverlaters wat reeds beplan het,
- i) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van swart skoolverlaters wat nie beplan het nie,
- j) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van swart skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- k) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van bruin skoolverlaters wat reeds beplan het,
- l) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van bruin skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- m) swart skoolverlaters wat reeds beplan het van wit skoolverlaters wat reeds beplan het,
- n) bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie van wit skoolverlaters wat reeds beplan het,
- o) bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat reeds beplan het,
- p) bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat nie beplan het nie,
- q) bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- r) bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie van bruin skoolverlaters wat reeds beplan het,
- s) bruin skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van swart skoolverlaters wat reeds beplan het en
- t) bruin skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van swart skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan.

By nadere ondersoek blyk dit oor die algemeen dat wit en bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie, asook wit skoolverlaters wat nog oorweeg, in vergelyking met die ander groepe 'n

laer gemiddelde selfgerigtheidstelling behaal het. Die feit dat hulle nog nie beplan het nie, kan as gevolg van ekonomiese redes wees. Laer selfgerigtheid lei daartoe dat beplanning/doelgerigte gedrag en denke ten opsigte van toekomstige loopbaan- en studiemoontlikhede nie plaasvind nie, of slegs in 'n geringe mate, en dit kan weer tot laer motivering lei. Hierdie bevindinge stem ooreen met die algemene sielkundige beginsel dat motivering en beplanning hand aan hand gaan. Hoe laer die motivering van die individu, hoe minder beplanning word deur hom gedoen (Snyder, 1994; 1995; 2000).

Die Scheffé-resultate vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en loopbaan- en studiemoontlikhede vir die veranderlike skolasiese verwagtinge word in Tabel 7.49 aangedui.

Tabel 7.49: Scheffé-resultate rakende skolasiese verwagtinge vir die interaksie tussen bevolkingsgroep en loopbaan- en studiemoontlikhede

Groepe wat verskil	N	$\bar{X}$	s	Groepe
Groep 1 van 2	254	13.30	3.10	wit reeds beplan (groep 1)
Groep 1 van 4	58	11.03	3.30	wit nie beplan (groep 2)
Groep 1 van 5	160	12.39	2.53	wit oorweeg nog (groep 3)
Groep 1 van 6	207	16.99	2.79	swart reeds beplan (groep 4)
Groep 1 van 7	136	16.26	2.81	swart nie beplan (groep 5)
Groep 1 van 8	384	16.08	3.10	swart oorweeg nog (groep 6)
Groep 1 van 9	80	16.49	3.11	bruin reeds beplan (groep 7)
Groep 2 van 4	64	15.56	3.28	bruin nie beplan (groep 8)
Groep 2 van 5	231	16.24	2.90	bruin oorweeg nog (groep 9)
Groep 2 van 6				
Groep 2 van 7				
Groep 2 van 8				
Groep 2 van 9				
Groep 3 van 4				
Groep 3 van 5				
Groep 3 van 6				
Groep 3 van 7				
Groep 3 van 8				
Groep 3 van 9				

Volgens die Scheffé-resultate in Tabel 7.49 is die belangrikste verskille in die gemiddelde skolastiese verwagtingetelling soos volg:

- a) wit skoolverlaters wat reeds beplan het van wit skoolverlaters wat nie beplan het nie,
- b) wit skoolverlaters wat reeds beplan het van swart skoolverlaters wat reeds beplan het,
- c) wit skoolverlaters wat reeds beplan het van swart skoolverlaters wat nie beplan het nie,
- d) wit skoolverlaters wat reeds beplan het van swart skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- e) wit skoolverlaters wat reeds beplan het van bruin skoolverlaters wat reeds beplan het,
- f) wit skoolverlaters wat reeds beplan het van bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie,
- g) wit skoolverlaters wat reeds beplan het van bruin skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- h) wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat reeds beplan het,
- i) wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat nie beplan het nie,
- j) wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van swart skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- k) wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van bruin skoolverlaters wat reeds beplan het,
- l) wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie,
- m) wit skoolverlaters wat nie beplan het nie van bruin skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- n) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van swart skoolverlaters wat reeds beplan het,
- o) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van swart skoolverlaters wat nie beplan het nie,

- p) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van swart skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan,
- q) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van bruin skoolverlaters wat reeds beplan het,
- r) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie en
- s) wit skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan van bruin skoolverlaters wat nog oorweeg om te beplan.

By nadere ondersoek blyk dit oor die algemeen dat wit skoolverlaters wat reeds beplan, nie beplan het nie of nog oorweeg, in vergelyking met die ander groepe 'n laer gemiddelde skolastiese verwagtingetelling behaal het. Voorts is dit duidelik dat wit skoolverlaters wat reeds beplan het, 'n beduidend hoër gemiddeld op die skolastiese verwagtingetelling behaal het as wit skoolverlaters wat nie beplan het nie. Wit skoolverlaters wat reeds beplan het, openbaar hiervolgens ook 'n groter positiewe ingesteldheid teenoor en verwagting van die skool in die algemeen. Hierdie wit skoolverlaters toon groter beplanning en doelgerigte optrede teenoor hul toekomstige loopbaan- en studiemoontlikhede deur daarvoor te beplan, en gevolglik toon hulle ook 'n beter algemene gemoedstoestand en hoop vir hul toekomstige doelwitbereiking. Dit stem ooreen met die algemene beginsel dat verbeterde gemoedstoestand meer positiewe toekomsverwagtinge tot gevolg het.

'n Samevatting van die vernaamste bevindinge asook enkele aanbevelings word in die volgende hoofstuk bespreek.

HOOFSTUK VIII

GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

- 8.1 Inleiding
- 8.2 Die toekomsverwagtinge van die wit skoolverlater
- 8.3 Die toekomsverwagtinge van die swart skoolverlater
- 8.4 Die toekomsverwagtinge van die bruin skoolverlater
- 8.5 Bevindinge rakende die ander hoofeffekte
- 8.6 Aanbevelings

Die doelstelling van hierdie hoofstuk is om die vernaamste bevindinge van hierdie navorsing so aan te bied dat die leser 'n begrip sal kry van die toekomsverwagtinge van skoolverlaters uit die verskillende bevolkingsgroepe.

8.1 Inleiding

Aangesien talle statisties beduidende verskille rakende die toekomsverwagtinge vir die drie bevolkingsgroepe (as hoofeffek sowel as interaksie met van die ander onafhanklike veranderlikes) verkry is, is besluit om slegs op die resultate wat 'n medium tot groot effekgrootte het, te konsentreer. Ten opsigte van hul toekomsverwagtinge is metings rakende selfgerigtheid, skolastiese verwagtinge, gesinsverwagtinge en gemoedstoestand verkry. Tydens die bespreking sal na hierdie konstrukte verwys word. Hierdie studie se hooffokus val op **kruiskulturaliteit**, en gevolglik sal die resultate eerstens vir die drie bevolkingsgroepe (wit, swart en bruin) afsonderlik bespreek word, waarna aandag aan die bevindinge rakende die ander onafhanklike veranderlikes (wat as hoofeffekte gebruik is) gegee sal word.

Daar moet telkens in gedagte gehou word dat die verskille rakende toekomsverwagtinge (vier konstrukte) vir die onderskeie groepe ondersoek is nadat vir die rol wat hulle hoop mag speel, gekontroleer is.

8.2 Die toekomsverwagtinge van die wit skoolverlater

Die wit skoolverlaters se gemiddelde gesinsverwagtinge, skolastiese verwagtinge en selfgerigtheidstelling verskil beduidend van die swart en die bruin skoolverlaters se tellings. Ten opsigte van skolastiese verwagtinge en selfgerigtheid toon die wit skoolverlaters 'n laer gemiddelde telling as die ander twee bevolkingsgroepe. In terme van gesinsverwagtinge het die wit skoolverlaters 'n hoër gemiddelde telling as die ander twee groepe (swart en bruin) behaal.

Wat die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag betref, is gevind dat die wit seuns, asook die wit meisies se gemiddelde gesinsverwagtinge, skolastiese verwagtinge en selfgerigtheidstelling beduidend van die swart seuns, asook swart meisies se gemiddelde tellings verskil. Ten opsigte van skolastiese verwagtinge en selfgerigtheid toon die wit seuns sowel as die wit meisies 'n laer gemiddelde telling as die swart seuns en meisies. Ten opsigte van skolastiese verwagtinge het die wit seuns en wit meisies 'n laer gemiddelde telling as die bruin seuns en bruin meisies behaal.

Rakende die toekomsveranderlike gesinsverwagtinge het die wit seuns en die wit meisies egter 'n hoër gemiddelde telling as die swart seuns en swart meisies behaal. Ten opsigte van hierdie toekomsverwagtinge het die wit meisies ook 'n hoër gemiddelde telling as die bruin seuns behaal.

Daar is ook 'n interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status van die skoolverlaters gevind. Hier is dit opvallend dat binne die wit skoolverlatergroep daar beduidende verskille rakende die gesinsverwagtinge voorkom. Die wit skoolverlaters met 'n hoë sosio-ekonomiese status het 'n hoër gemiddelde telling as die wit skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status behaal. Voorts kom beduidende verskille voor in die gemiddelde gesinsverwagtingetelling tussen die wit skoolverlaters wat 'n gemiddelde of hoë sosio-ekonomiese status het en die swart skoolverlaters wat 'n hoë, gemiddelde of lae sosio-ekonomiese status het. Hierdie wit groep toon ook 'n hoër gemiddelde telling rakende gesinsverwagtinge as die bruin skoolverlater met 'n lae sosio-ekonomiese status.

'n Interaksie is ook tussen die bevolkingsgroep van die skoolverlater en hul loopbaanbeplanning gevind. Hier kom ook die tendens voor dat binne 'n bepaalde

bevolkingsgroep daar beduidende verskille rakende selfgerigtheid voorkom. Die wit skoolverlater wat reeds beplan het, toon in vergelyking met die wit skoolverlaters wat nie beplan het nie 'n hoër gemiddelde telling rakende selfgerigtheid. Verder kom 'n beduidende verskil in die gemiddelde selfgerigtheidstellings voor tussen die wit skoolverlaters wat reeds beplan het aan die een kant en swart, asook bruin skoolverlaters wat reeds beplan het aan die ander kant. In hierdie geval het die wit skoolverlaters 'n laer gemiddelde telling as die ander twee groepe (swart en bruin wat reeds beplan het) verkry.

Uit die resultate blyk dit dat die wit skoolverlaters oor die algemeen hoër toekomsverwagtinge rakende hulle gesinne koester. Soos reeds aangedui, toon navorsing dat die wit, Afrikaanssprekende ouers meestal meer betrokke by hul kinders is. Waarskynlik dra beter sosio-ekonomiese omstandighede daartoe by dat wit ouers oor die algemeen beter in staat is om in hul kinders se materiële behoeftes te voorsien. Die meeste wit ouers is waarskynlik ook beter ingelig ten opsigte van studie- en beroepsmoontlikhede en kan hul kind dus beter ondersteun en voorlig rakende hierdie keuses. Die wit skoolverlater se gesin bied oor die algemeen 'n positiewe ondersteuningsnetwerk. Talle Suid-Afrikaanse gesinne verkeer egter onder toenemende spanning en druk weens sosio-ekonomiese faktore, egskeiding, veranderende werksomstandighede van ouers, beperkte werkseleenthede en werkloosheid. Waar die skoolverlater as gevolg van bogenoemde faktore sonder die ondersteuning van sy ouers sy ontwikkelingstake suksesvol moet voltooi, raak die emosionele druk geweldig hoog op hom. Die wit skoolverlaters se toekomsverwagtinge rakende hul gesinne toon dat hulle moontlik 'n groter mate van geborgenheid by hul gesinne as die ander bevolkingsgroepe ervaar en dit lewer 'n positiewe bydrae tot hul toekomsverwagtinge.

Die laer selfgerigtheid van die wit skoolverlaters in vergelyking met die swart en bruin skoolverlaters kan moontlik toegeskryf word aan die veranderende politieke situasie waarin die skoolverlater hom bevind. Talle wit skoolverlaters kan weens praktyke soos regstellende aksie moontlik onseker oor hul studie- en werksmoontlikhede in Suid-Afrika voel. Dit het noodwendig 'n invloed op hul verwagting dat hulle in die toekoms in hul eie behoeftes sal kan voorsien. Hulle mag waarskynlik voel dat hulle nie ten volle oor belangrike aspekte van hul lewe soos studie- en werksmoontlikhede beheer sal kan uitoefen nie. Die hoofredes wat aangevoer word deur jong persone wat Suid-Afrika verlaat en hul heil oorsee gaan soek, is die vrees vir ekonomiese onstabiliteit, eskalerende misdaad en korrupsie.

8.3 Die toekomsverwagtinge van die swart skoolverlater

Die swart skoolverlaters se gemiddelde gesinsverwagtinge en selfgerigtheidstelling verskil beduidend van die wit, asook die bruin skoolverlaters se tellings. Ten opsigte van selfgerigtheid het die swart skoolverlaters 'n hoër en in terme van gesinsverwagtinge het hulle 'n laer gemiddelde telling as die ander twee (wit en bruin) bevolkingsgroepe verkry.

Die swart skoolverlaters het 'n hoër gemiddelde telling rakende skolastiese verwagtinge as die wit skoolverlaters behaal.

Wat die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag betref, is gevind dat die swart seuns, asook die swart meisies se gemiddelde gesinsverwagtinge, skolastiese verwagtinge en selfgerigtheidstelling beduidend van die wit seuns en wit meisies se gemiddelde tellings verskil. Ten opsigte van skolastiese verwagtinge en selfgerigtheid toon die swart seuns, asook die swart meisies 'n hoër gemiddelde telling as die wit seuns en wit meisies. Ten opsigte van gesinsverwagtinge het die swart seuns en swart meisies 'n laer gemiddelde telling as die wit seuns en wit meisies behaal. Ten opsigte van gesinsverwagtinge het die swart seuns, in vergelyking met die bruin meisies, 'n laer gemiddelde telling behaal.

Wat die interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status betref, toon die swart skoolverlaters met 'n lae, gemiddelde of hoë status 'n laer gemiddelde telling rakende gesinsverwagtinge as die wit skoolverlaters met 'n gemiddelde of hoë sosio-ekonomiese status. Vanuit die resultate is dit ook duidelik dat die swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status se gemiddelde gesinsverwagtingetelling verskil van die bruin skoolverlaters met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status. In hierdie geval het die swart skoolverlaters 'n laer gemiddelde telling as die bruin skoolverlaters verkry.

Rakende die interaksie tussen die bevolkingsgroep van die skoolverlater en hul loopbaanbeplanning is beduidende verskille rakende selfgerigtheid gevind. Eerstens toon die swart skoolverlaters wat reeds beplan, oorweeg of nie beplan het nie, in vergelyking met die wit skoolverlaters wat nie beplan het nie of nog oorweeg, 'n hoër gemiddelde telling rakende selfgerigtheid. Verder kom 'n beduidende verskil in die gemiddelde selfgerigtheidstellings tussen die swart skoolverlaters wat reeds beplan het en die bruin skoolverlaters wat nie beplan het nie of nog loopbaanmoontlikhede oorweeg, voor.

Die hoër selfgerigtheid van die swart skoolverlaters, in vergelyking met die wit en bruin skoolverlaters, kan moontlik daaraan toegeskryf word dat baie swart skoolverlaters vanweë hul sosio-ekonomiese omstandighede hulself van 'n baie vroeër ouderdom moet versorg. Hierdie situasie ontstaan weens ouers wat vanweë werk- en ander omstandighede afwesig is. Talle van die swart skoolverlaters se ouers is ook nie in staat om hul kinders by te staan met skoolastiese take nie, aangesien min van dié ouers in die verlede formele skoolastiese onderrig ontvang het. 'n Ander moontlike verklaring is dat swart skoolverlaters vanweë die totstandkoming van 'n nuwe, demokratiese politieke bestel in 1994 meer toegang tot werks- en studiemoonlikhede het.

Aangesien dit gestel kan word dat voorligting ten opsigte van studie- en beroepsmoonlikhede dikwels nie na wense by skole is nie, en tuis, veral ten opsigte van baie swart skoolverlaters veel te wense oorlaat, kan dit bevraagteken word of skoolverlaters met só 'n agtergrond se selfgerigtheid ten opsigte van toekomstige verwagtinge werklik realisties is.

Aan die ander kant toon die swart skoolverlaters in vergelyking met die ander twee bevolkingsgroepe laer gesinsverwagtinge. Baie swart skoolverlaters se ouers – veral die vader – is meestal as gevolg van hul werksomstandighede nie beskikbaar vir hul gesinne nie. Talle swart ouers se eie gebrek aan opleiding bring mee dat hierdie kinders byvoorbeeld nie die nodige bystand op akademiese gebied van hulle ouers ontvang nie. Navorsing het getoon dat swart kinders in teenstelling met ander bevolkingsgroepe meestal nie by een van hul ouers woon nie, óf slegs by een ouer. Talle swart skoolverlaters geniet dus in 'n mindere mate die geborgenheid van 'n gesin. Weens swak sosio-ekonomiese omstandighede, gesinsverbrokkeling, armoede en werkloosheid is baie swart skoolverlaters van 'n vroeë ouderdom ook nog op hulleself aangewese.

Verder toon die swart skoolverlaters in vergelyking met die wit skoolverlaters hoër verwagtinge en 'n meer positiewe ingesteldheid teenoor die skool. Die skool vorm 'n belangrike verwysingsraamwerk vir die swart adolessent. Die feit dat talle swart skoolverlaters meestal op hulleself aangewese is rakende skoolastiese eise, as gevolg van die feit dat hulle dikwels nie by hulle ouers woon nie of dat hul ouers self nie akademies gekwalifiseerd is nie, veroorsaak dat die skool 'n baie belangrike verwysingsraamwerk en die onderwysers hulle rolmodelle word. Hierdie swart skoolverlater is meer as die meeste wit

skoolverlaters afhanklik van die skool vir sy sosiale en persoonlike verwysingsraamwerk, aangesien hy minder ondersteuning van sy gesin geniet.

8.4 Die toekomsverwagtinge van die bruin skoolverlater

Eerstens toon die bruin skoolverlaters se gemiddelde gesinsverwagtinge, skolasiese verwagtinge en selfgerigtheidstelling beduidende verskille met die wit skoolverlaters se tellings. Ten opsigte van selfgerigtheid en skolasiese verwagtinge toon die bruin skoolverlaters 'n hoër gemiddelde telling as die wit skoolverlaters. Wat gesinsverwagtinge betref, toon die bruin graad 12-leerders egter 'n laer gemiddelde telling as die wit skoolverlaters.

Tweedens toon die bruin skoolverlaters ten opsigte van gesinsverwagtinge en selfgerigtheid beduidende verskille met die swart skoolverlaters. Ten opsigte van gesinsverwagtinge toon die bruin skoolverlaters 'n hoër gemiddelde telling as die swart skoolverlaters. Wat selfgerigtheid betref, toon die bruin skoolverlater egter 'n laer gemiddelde telling as die swart skoolverlaters.

Wat die interaksie tussen bevolkingsgroep en geslag betref, is gevind dat die bruin seuns, asook die bruin meisies se gemiddelde skolasiese verwagtingetelling beduidend van die wit seuns en wit meisies se tellings verskil. Die bruin seuns en bruin meisies het 'n hoër gemiddelde skolasiese verwagtingetelling as die wit seuns en die wit meisies behaal. Rakende die toekomsverwagting selfgerigtheid toon die bruin seuns 'n hoër gemiddelde telling as die wit meisies. Die bruin seuns het egter 'n laer gemiddelde gesinsverwagtingetelling as die wit seuns of as die wit meisies behaal. Wat hul gesinsverwagtinge betref, het die bruin meisies egter weer 'n hoër gemiddelde telling as die swart seuns behaal.

Die interaksie tussen bevolkingsgroep en sosio-ekonomiese status toon vir die bruin skoolverlaters met lae sosio-ekonomiese status beduidende verskille met die wit skoolverlaters wat gemiddelde en hoë sosio-ekonomiese status het rakende hul gesinsverwagtinge. Die bruin skoolverlaters met 'n lae status het 'n laer gemiddelde gesinsverwagtingetelling as die wit skoolverlaters met 'n gemiddelde of hoë sosio-ekonomiese status verkry. Vanuit die resultate is dit ook duidelik dat die bruin skoolverlaters

met 'n gemiddelde sosio-ekonomiese status se gemiddelde gesinsverwagtingetelling verskil van die swart skoolverlaters met 'n lae sosio-ekonomiese status. In hierdie geval het die bruin skoolverlaters 'n hoër gemiddelde telling as die swart skoolverlaters verkry.

Beduidende verskille rakende selfgerigtheid is met die interaksie tussen die bevolkingsgroep van die skoolverlater en hul loopbaanbeplanning gevind. Hier kom binne dieselfde bevolkingsgroep ook beduidende verskille rakende selfgerigtheid voor. Die bruin skoolverlater wat reeds beplan het, toon in vergelyking met bruin graad 12-leerders wat nie beplan het nie 'n hoër gemiddelde telling rakende hierdie toekomsverwagting. Verder toon die bruin skoolverlaters wat nog oorweeg, in vergelyking met die swart skoolverlaters wat reeds beplan het of nog oorweeg, 'n laer gemiddelde telling rakende selfgerigtheid. Ten slotte toon die bruin skoolverlaters wat reeds beplan het 'n hoër selfgerigtheidstelling as die wit skoolverlaters wat nog nie beplan het nie of nog oorweging aan loopbaanmoontlikhede skenk.

Die bruin skoolverlaters toon in vergelyking met die swart skoolverlaters 'n laer mate van selfgerigtheid terwyl hulle in vergelyking met die wit skoolverlaters 'n hoër mate van selfgerigtheid toon. Laer selfgerigtheid lei daartoe dat doelgerigte gedrag en denke ten opsigte van toekomstige werk- en studiemoontlikhede nie plaasvind nie, of slegs in 'n geringe mate, en dit kan tot verminderde motivering aanleiding gee.

Bruin meisies toon oor die algemeen hoër gesinsverwagtinge as bruin en swart seuns, asook swart meisies. Die feit dat bruin meisies ook oor hoër gesinsverwagtinge beskik, toon dat hulle gesinne 'n groter mate van geborgenheid aan hulle bied as wat byvoorbeeld die geval is by die meeste swart skoolverlaters.

8.5 Bevindinge rakende die ander hoëffekte

Die hoëffokus van die studie is kruiskulturaliteit en die vernaamste bevindinge rakende hierdie aspek is reeds bespreek. Ander onafhanklike veranderlikes is ook as hoëffekte in die studie benut en die vernaamste bevindinge hiervan word nou bespreek. In hierdie geval is ook statistiese beduidende resultate met 'n klein effekgrootte by die bespreking ingesluit.

Ten opsigte van geslag is gevind dat die seuns hoër gemiddelde tellings op gesinsverwagtinge en gemoedstoestand as die meisies behaal het. In die Suid-Afrikaanse samelewing word van seuns verwag om op 'n vroeë ouderdom op hulle eie bene te staan en verantwoordelikheid vir hul eie toekoms (en moontlike gesinne) te neem. Moontlik word die meisies meer vryheid in hierdie verband toegelaat en dus openbaar hulle 'n groter mate van afhanklikheid van die ondersteuning van hul gesinne. Mans neig om eerder probleem-gefokusde hanteringstrategieë, beplande en rasonale handeling, persoonlike groei en humor, dagdromery en fantasieë te verkies terwyl vroue weer neig om emosie-gefokusde hanteringsoplossings, selfblaam, die uitdrukking van hul emosies, die soeke na sosiale ondersteuning en emosionele wensdenkery te verkies.

Wat sosio-ekonomiese status as hoofeffek betref, is gevind dat die skoolverlaters met lae status in vergelyking met diegene met 'n gemiddelde of hoë status beduidende verskille in die gemiddelde skolastiese verwagtinge, gesinsverwagtinge en gemoedstoestand getoon het. Rakende skolastiese en gesinsverwagtinge het diegene met 'n lae sosio-ekonomiese status 'n laer gemiddelde as die ander twee groepe behaal terwyl hulle weer 'n hoër gemiddelde telling rakende gemoedstoestand behaal het.

Die lae vlakke van skolastiese en gesinsverwagtinge by die lae sosio-ekonomiese skoolverlaters kan moontlik daaraan toegeskryf word dat hulle meer aan die moontlikheid van negatiewe lewenservaringe en gepaardgaande stres blootgestel word. Hulle het dus negatiewe ervarings van die skool- en gesinsopset en plaas min hoop op toekomstige skolastiese en gesinsverwagtinge. Dit sluit ook aan by die bevinding dat hierdie groep (lae sosio-ekonomiese status) 'n hoër mate van negatiewe gemoedstoestand as die ander twee groepe ervaar. Swak sosio-ekonomiese toestande veroorsaak laer vlakke van positiwiteit, aangesien daar op minder moontlikhede gehoop kan word.

Vir die hoofeffek akademiese prestasie toon die skoolverlaters met 'n lae prestasie 'n groter mate van negatiewe gemoedstoestand as die skoolverlaters met 'n gemiddelde of hoë prestasie. Aangesien laasgenoemde twee groepe akademies vorder, is hulle beter daartoe in staat om hul eie omstandighede en toekoms te beheer. Dit veroorsaak 'n gevoel van *in beheer* wees en kan daartoe bydra dat hulle 'n positiewe verwagting van die toekoms koester.

Skoolverlaters wat reeds toekomstige studie- of loopbaanbeplanning gedoen het, toon in vergelyking met die wat dit nie gedoen het nie of nog oorweeg om dit te doen 'n hoër gemiddelde selfgerigtheidstelling. Die teorie beklemtoon dat beplanning en beheer oor eie gedrag noodsaaklik is vir suksesvolle doelgerigte gedrag, of selfgerigtheid. Skoolverlaters wat hul lewe as beheerbaar en sinvol ervaar, behoort doelgerig hul eie toekoms te bepaal deur daarvoor te beplan en hard te werk vir die suksesvolle bereiking van hul gestelde doelwitte. Dit kan ook die rede wees waarom die skoolverlaters wat reeds vir studie- of loopbaanmoontlikhede beplan het of dit oorweeg, 'n hoër gemiddelde telling rakende skolastiese verwagtinge as die skoolverlaters wat nog nie beplan het nie, behaal het.

Ten opsigte van studie- en loopbaanmoontlikhede is verder gevind dat die skoolverlaters wat reeds daarvoor beplan het of nog oorweging daaraan skenk, 'n hoër gemiddelde gesinsverwagtingetelling as die wat nog nie beplan het nie, verkry het. Moontlik is die ouers van die skoolverlaters wat reeds beplan of wat nog in die proses is om te beplan rakende toekomstige loopbaan- en studiemoontlikhede van hulle situasie bewus. Wanneer vir hierdie belangrike stap in die persoon se lewe beplan word en die ouers daarby betrokke is, behoort dit soveel meer hoop en toekomsgerigtheid aan die skoolverlater te verskaf as wanneer hy alle besluite op sy eie moet neem.

Ten slotte is gevind dat die skoolverlaters wat van mening is dat politieke faktore wel 'n groot tot baie groot negatiewe rol in die ontwikkeling van Suid-Afrika in die toekoms gaan speel in vergelyking met diegene wat dink dat dit geensins 'n negatiewe rol gaan speel nie, 'n hoër gemiddelde negatiewe gemoedstoestandstelling behaal het. Dit is waarskynlik te wyte daaraan dat hulle hul lewensomstandighede ervaar as nie onder hul eie direkte beheer nie en dat politiek 'n groot negatiewe rol in die toekoms van die land in die volgende dekade sal speel.

8.6 Aanbevelings

Die soort navorsing wat met hierdie studie gedoen is, kan as *ex post facto*-/nie-eksperimentele navorsing geklassifiseer word. Die fokus het geval op die moontlike verskille wat daar tussen die verskillende bevolkingsgroepe rakende hulle toekomsverwagtinge mag voorkom en wel nadat vir die mate van hoop wat hulle ervaar, voorsiening gemaak is. Die studie was dus kwantitatief van aard. 'n Toekomstige studie kan die aard van die verskillende skoolverlaters

se belewenis van hul toekomsverwagtinge in meer diepte ondersoek deur ook 'n kwalitatiewe ontleding daarvan te doen. Meer spesifiek kan ondersoek ingestel word na waarom die swart skoolverlaters in vergelyking met die ander bevolkingsgroepe laer gesinsverwagtinge, maar hoër selfgerigtheid ervaar. Inligting wat onder meer deur onderhoudsvoering verkry kan word, kan moontlik daartoe bydra dat die dinamika van hierdie studie se bevindinge beter verstaan kan word – veral of die selfgerigtheid ten opsigte van toekomstige verwagtinge van die swart skoolverlaters werklik realisties is.

Die studie lewer wel 'n bydrae in terme van die toekomsverwagtingeskaal wat ontwikkel is en wat vir die totale groep 'n redelike mate van betroubaarheid toon. Gesien in die konteks waarin die Suid-Afrikaanse skoolverlater hom bevind, is dit wenslik om hierdie meetinstrument verder te ontwikkel en te verfyn.

Die toekomsverwagtingeskaal en Hoopskaal is maklik afneembaar – ongeveer 30 na 45 minute - en dit neem min tyd om te verwerk. In 'n terapeutiese opset is die skoolverlater se vlakke van hoop en toekomsverwagtinge sodanig makliker bekend aan die terapeut, asook sy verwagtinge ten opsigte van sy skool, studie- en beroepsmoontlikhede, sy gesin en sy persepsie van die ondersteuning wat hy van sy gesin ervaar. Die terapeut kan nou vinniger 'n beeld vorm van die skoolverlater se toekomsverwagtinge en vlakke van hoop tydens beroepsvoorligting of wanneer ander terapeutiese ingrepe vereis word.

BRONNELYS

- Allen, L. (1990). A developmental perspective on multiple levels of analysis in community research. In P. Tolan, C. Keys, F. Chertock & L. Jason (Reds.), *Researching Community Psychology: Issues of Theory and Methods* (pp. 68-87). Washington: American Psychological Association.
- Allport, G.W. (1961). *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Reinhart & Winston.
- Amoateng, A.Y. & Kulule-Sabiti, I. (1994). The effect of family background on adolescent self-esteem in Mafikeng/Mmabatho, Bophuthatswana. In F. Van Zyl Slabbert, C. Malan, H. Marais, J. Olivier & R. Riordan (Reds.), *Youth in the New South Africa* (pp. 220-226). Pretoria: HSRC
- Antonovsky, A. (1979). *Health, Stress and Coping*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1987a). The salutogenic perspective: Toward a new view of health and illness. *Advances, Institute for the Advancement of Health*, **4**(1), pp. 47-55.
- Antonovsky, A. (1987b). *Unravelling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1991). The structural sources of salutogenic strengths. In C.L. Cooper & R. Payne (Reds.), *Personality and Stress: Individual Differences in the Stress Process* (pp. 67-104). New York: Wiley and Sons.
- Antonovsky, A. (1992). Can attitudes contribute to health? *Advances, The Journal of Mind-Body Health*, **8**(4), pp. 33-49.
- Armoede is vandag S.A. se heel grootste probleem. (2001, 21 Februarie). *Die Burger*, p. 12.
- Arnett, J.J. (2000). Emerging Adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, **55**(5), pp. 469-480.
- Averill, J.R., Catlin, G. & Chon, K.K. (1990). *Rules of Hope*. New York: Springer-Verlag.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, **84**(2), pp. 191-215.

- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, **37**(2), pp. 122-147.
- Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*, **44**(9), pp. 1175-1184.
- Barnum, D.D., Snyder, C.R., Rapoff, M.A., Mani, M.M. & Thompson, R. (1998). Hope and social support in the psychological adjustment of children who have survived burn injuries and their matched controls. *Children's Health Care*, **27**(1), pp. 15-30.
- Baumeister, R.F. & Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, **117**, pp. 497-529.
- Bee, H. (1989). *The Developing Child* (7th ed.). New York: Harper & Row.
- Behm, S. & Walters, M.M. (1998). *Die Weskus van die Kaap*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers.
- Bempechat, J. & Abrahams, S. (1999). 'You can't oppress yourself': Negotiating the meaning of opportunity in post-apartheid South Africa. *Teachers College Record*, **100**(4), pp. 841-859.
- Benghiat, L. (2001, 31 Mei). Ons kinders is opgebruik. *Insig*, p. 64.
- Beuchler, S. (1995). Hope as inspiration in psychoanalysis. *Psychoanalytic Dialogues*, **5**(1), pp. 63-74.
- Beukes, R.B.I. (1994). *Die Geestesgesondheid van Swart Hoërskoolleerlinge in die Oranje-Vrystaat*. Ongepubliseerde doktorsale proefskrif, UOVS, Bloemfontein.
- Bisetty, K. (2000, 19 September). Blood on their hands. *Daily News*, p. 11.
- Bonthuys, J. (2001, 31 Januarie). Geen klinkklare resep vir gehalte onderwys. *Die Volksblad*, p. 13.
- Branch, C. (Red.) (1999). *Adolescent Gangs: Old issues, New approaches*. Philadelphia: Brunner/Mazel.

- Breznitz, S. (Red.) (1983). *The Denial of Stress*. New York: International University Press.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. (1989). Ecological systems theory. In R. Vasta (Red.), *Annals of child development*, **6**, Greenwich: JAI Press.
- Bronfenbrenner, U. & Crouter, A.C. (1983). The evolution of environmental models in developmental research. In P.H. Mussen (Red.), *Handbook of Child Psychology* (4th ed.). New York: John Wiley and Sons.
- Buchanan, G.M. & Seligman, M.E.P. (1995). *Explanatory style*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Canham, H. & Youell, B. (2000). The developmental and educational context. The emotional experience of learning. In N. Barwick (Red.), *Clinical Counselling in Schools* (pp. 6-21). London: Routledge.
- Capuzzi, D. & Gross, D.R. (2000). *Youth at risk. Prevention Resource for Counsellors, Teachers and Parents*. Alexandria, USA: American Counselling Association.
- Career guidance boost. (2002, 27 Februarie). *The Star*, p. 5.
- Coetzee, G. (2001, 18 Julie). SA uitgewekenes voer debat in Londense koerant oor redes vir landsverlating. *Volksblad*, p. 5.
- Chubb, N.H., Fertman, C.I. & Ross, J.L. (1997). Adolescent self-esteem and locus of control: A longitudinal study of gender and age differences. *Adolescence*, **32**(125), pp. 113-129.
- Cooper, C.L. & Payne, R. (1991). *Personality and Stress: Individual Differences in the Stress Process*. New York: John Wiley and Sons.
- Crain, W. (1992). *Theories of Development. Concepts and Applications* (3rd ed.). New Jersey: Englewood Cliffs.

Crisis in Soweto. (2001, 9 September). *The Star*, p. 7.

Daniels, G. (2001a, 24 Mei). Wanted: Good advice. *Weekly Mail and Guardian*, p. 2.

Daniels, G. (2001b, 25 Maart). Out of school, out of work. *Weekly Mail and Guardian*, p. 31.

Danziger, K. (1963). Ideology and utopia in South Africa: A methodological contribution to the sociology of knowledge. *British Journal of Sociology*, **14**, pp. 59-76.

Dawes, A. & Finchilescu, G. (1994). Adolescents' perspectives of South African Society. In F. van Zyl Slabbert, C. Malan, H. Marais, J. Olivier & R. Riordan (Eds.), *Youth in the New South Africa*, pp. 245-250. Pretoria: HSRC Publishers.

Dawes, A. & Finchilescu, G. (1999). Adolescents' future ideologies through four decades of South African history. *Social Dynamics*, **25**:2, pp. 98-118.

De Jong, P. & Berg, I.K. (2002). *Interviewing for solutions* (2nd ed.). Pacific Grove, USA: Brooks/Cole.

De Klerk, E. (2001, 22 Januarie). Afname in VS leerlingtalle skok. *Die Volksblad*, p. 1.

Doucette-Gates, A. (1999). Hope: Sustaining a vision of the future. In C. W. Branch (Ed.), *Adolescent Gangs: Old Issues, New Approaches* (pp. 57-85). Philadelphia: Brunner/Mazel.

Elliot, T.R. & Kurylo, M. (2000). Hope over acquired disability: Lessons of a young woman's triumph. In C.R. Snyder (Ed.), *Handbook of Hope, Theory, Measures, and Applications* (pp. 373-386). San Diego: Academic Press.

Erikson, E.H. (1963). *Childhood and Society* (2nd ed.) New York: W.W. Norton.

Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Faber and Faber.

Erikson, R.C., Post, R.D. & Paige, A.B. (1975). Hope as a psychiatric variable. *Journal of Clinical Psychology*, **31**(2), pp. 324-330.

Everall, R.D. (2000). The meaning of suicide attempts by young adults. *Canadian Journal of counseling*, **34**(2), pp. 111-125. Canada: Canadian Guidance and Counselling Association.

Fast Facts. (1999). No. 11. Johannesburg: SAIRR.

Fast Facts. (2002a). Januarie, p. 5. Johannesburg: SAIRR.

Fast Facts. (2002b). Februarie, p. 2. Matric Results. 1980-2001.

Finkelstein, H. (1988). The long-term effects of early parent death: A review. *Journal of Clinical Psychology*, **44**(1), pp. 3-9.

Foster, J.J. & Parker, I. (1999). *Carrying out investigations in psychology*. Leicester, UK: BPS.

Frankl, V.E. (1969). *Man's search for meaning. An introduction to Logotherapy* (3rd ed.) London: Hodder & Stoughton.

Frederickson, B.L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology. The broaden and build theory of positive emotions. *American Psychologist*, **56**(3), pp. 218-226.

Garrun, T. (1997, 26 Februarie). Good career guidance in short supply. *The Star*, p. 3.

Gerdes, L.C., Moore, C., Ochse, R. & Van Ede, D. (Reds.) (1988). *Die Ontwikkende Volwassene* (2de uitgawe). Durban: Butterworth.

Goleman, D. (1985). *Vital Lies, Simple Truths, The Psychology of Self-Deception*. New York: Simon & Schuster.

Goleman, D. (1998). *Working with Emotional Intelligence*. London: Bloomsbury.

Gray-Little, B. en Hafdahl, A.R. (2000). Factors influencing racial comparisons of self-esteem: A quantitative review. *Psychological Bulletin*, **126**(1), pp. 26-54.

Gurney, R.M. (2001). The effects of employment on the psycho-social development of schoolleavers. *Journal of Occupational Psychology*, **53**, pp. 205-213. Great Britain.

Hage, S.M. & Nosanow, M. (2000). Becoming stronger at broken places. A model for group work with young adults from divorced families. *Journal for Specialists in Groupwork*, **25**(1) pp. 50-66.

- Harris, C.B. (1988). *Hope: Construct Definition and the Development of an Individual Difference Scale*. Unpublished doctoral thesis, University of Kansas, Lawrence.
- Hattingh, M. (2002, 4 Januarie). Slaagsyfer in Wiskunde en Skeinat al hoe laer. *Die Burger*, p. 7.
- Heaven, P.C.L. (1994). *Contemporary Adolescence. A Social Psychological Approach*. South Melbourne, Australia: Macmillan Education.
- Heaven, P.C.L. (1996). *Adolescent Health. The Role of Individual Differences*. London: Routledge.
- Henderson, N. & Milstein, M.M. (1996). *Resiliency in Schools. Making it Happen for Students and Educators*. California: Corwin Press.
- Hou op kla. (2001, 2 Julie). *Beeld*, p. 8
- Huysamen, G.K. (1993). *Metodologie vir die Sosiale en Gedragwetenskappe*. Pretoria: Southern Boekuitgewers.
- Ivey, A.E. (1993). *Developmental Strategies for Helpers. Individual, Family and Network Intervention*. Massachusetts: Microtraining Associates.
- Jacobs, S. (2000, 27 Augustus). Why South Africa's youth are so apathetic about politics. *The Sunday Independent*, p. 7.
- Jacobson, K.C. & Crockett, L. J. (2000). Parental monitoring and adolescent adjustment: An ecological perspective. *Journal of Research on Adolescence*, **10**(1), pp. 65-97.
- Jankielsohn, R. (2001, 19 April). SA samelewing 'bereik 'n laagtepunt.' *Die Volksblad*, p. 10.
- Jara, M. & Masondo, D. (2001, 15 Junie). Hope for a beter life. *Sowetan*, p. 16.
- Jenkins, R. (1991). Demographic aspects of stress. In C.L. Cooper & R. Payne (Eds.). *Personality and Stress: Individual Differences in the Stress Process* (pp. 107-132). West Sussex: John Wiley & Sons.
- Jennrich, R.I. & Sampson, P.F. (1966). Rotation for simple loadings. *Psychometrika*, **31**, pp. 313-323.

- Jordan, B. (1998, 24 Mei). 'Apartheids racist IQ tests' to be scrapped. *Sunday Times*, p. 7.
- Jordaan, W. (2001, 21 Oktober). Die trauma duur voort. Die Afrikaner dra nog swaar aan 100 jaar gelede se stres. *Rapport*, p. 29.
- Jordaan, W. en Joubert, J. (2003a, 6 November). Regering meet sy eie prestasie. "Vordering in eerste dekade is veel meer as die swakhede" *Volksblad*, p.9.
- Jordaan, W. en Joubert, J. (2003b, 6 November). 'n Dekade van demokrasie: Hoe vaar ons? *Volksblad*, p.9.
- Joubert, J. (2003, 21 Oktober). Vervreemde wittes: 'Intreekwota kan help'. *Volksblad*, p. 9.
- Kaiser Family Foundation: *The Impending Catastrophe. A Resource Book on the Emerging HIV/AIDS Epidemic in South Africa*. (2002).
- Kaiser, H.F. (1958). The varimax criterion for analytic rotation in factor analysis. *Psychometrika*, 23, pp. 187-200.
- Kaplan, H.B. (1999). Toward an understanding of resilience. A critical review of definitions and models. In M.D. Glantz & J.L. Johnson (Eds.), *Resilience and Development. Positive Life Adaptations*. New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Kaplan, H.I. & Sadock, B.J. (Eds.) (1991). *Synopsis of Psychiatry. Behavioural Sciences Clinical Psychiatry* (6th ed.). New York: Williams & Wilkins.
- Katzenellenbogen, J. (2001, 26 Julie). Not all the answers are in Stats SA's figures. *Business Day*, p. 2.
- King, S.R. (2000). Acting on what they (may) know: Children's culpability for violent behaviour. *Journal of Developmental and Behavioural Pediatrics*, 21(6), pp. 429-431).
- Kobasa, S.C. (1982). The hardy personality: Toward a social psychology of stress and health. In J. Suls & G. Sanders (Eds.), *Social Psychology and Illness*. (pp. 3-33). New York: Erlbaum.
- Kohlberg, L. (1973). Stages and aging in moral development – some speculations. *The Gerontologist*, pp. 497-502.

- Kohlberg, L. & Kramer, R. (1969). Continuities and discontinuities in childhood and adult moral development. *Human Development*, **12**, pp. 93-120.
- Konflik in gesinne neem toe, sê sielkundige. (2001, 8 Maart). *Die Burger*, p. 2.
- Kumpfer, K.L. (1999). Factors and processes contribution to resilience. The resilience framework. In M.D. Glantz & J.L. Johnson (Eds.), *Resilience and development. Positive Life Adaptations* (pp. 179-224). New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Kwon, P. (2000). Hope and Dysphoria: The moderating role of defense mechanisms. *Journal of Personality*, **68**(2), pp. 199-223.
- Lackay, A. & Zwecker, W. (2003, 9 Julie). Sensus ondanks ondertelling ‘redelik akkuraat’. *Volksblad*, p. 2.
- Landman, J.P. (2001, 13 April). S.A. het opgehou om welvaart te vernietig. *Die Burger*, p. 8.
- Lazarus, R.S. (1999). Hope: An emotion and a vital coping resource against despair. *Social Research*, **66**(2), pp. 653-678.
- Leone, C. & Burns, J. (2000). The measurement of locus of control: Assessing more than meets the eye? *Journal of Psychology*, **134**(1), pp. 63-76.
- Let's talk about sex – and save our teenagers' lives (2000, 22 Oktober). *The Sunday Times*, p. 21.
- Leuvennink, J. (2000, 5 Desember). Ekonomiese groei vererger armoede-probleem in land. *Die Burger*, p. 4.
- Lewin, K. (1951). *Field Theory in Social Science*. New York: Harper & Row.
- Louw, B. (2003, 5 Julie). ‘n Moord word elke halfuur in SA gepleeg. Statistieke in parlement gegee. *Volksblad*, p. 3.
- Louw, C. (2000). *Boetman is die bliksem in*. Kaapstad: Human & Rossouw.
- Louw, L. (2002, 10 Januarie). Westerse hulp het dalk Afrika só ontmagtig. *Volksblad*, p. 9.

- Louw, D.A., Van Ede, D.M. en Louw, A.E. (Reds.) (1998). *Menslike Ontwikkeling* (3de uitgawe). Kaapstad: Kagiso Tersiêr.
- Maas, F. (1998). *Research Methods and Statistics in Occupational Therapy*. Queensland, Australië: University of Queensland.
- Mafole, I. (1995, 12 November). Facing the hard school of life. *City Press*, p. 17.
- Magardie, K. (2001, 28 Junie). New face of South Africa's poor. *Weekly Mail and Guardian*, p. 10.
- Marshall, G.N., Wortman, C.B., Kusulas, J.W., Hervig, L.K. & Vickers, R.R. (1992). Distinguishing optimism from pessimism: Relations to fundamental dimensions of mood and personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, **62**(6), pp. 1067-1074.
- Maslow, A.H. (1967). A theory of metamotivation: The biological rooting of the value-life. *Journal of Humanistic Psychology*, **7**, pp. 93-127.
- Maslow, A.H. (1970). *Motivation and personality* (2nd ed.). New York: Harper & Row.
- Maslow, A.H. (1971). *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Vicking Press.
- Masten, A.S. (1999). Commentary: The promise and perils of resilience research as a guide to preventive interventions. In M.D. Glantz & J.L. Johnson (Reds.), *Resilience and Development. Positive Life Adaptations* (pp. 251-257). New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Masten, A.S. en Coatsworth, J.D. (1998). The development of competence in favourable and unfavourable environments: Lessons from research on successful children. *American Psychologist*, **53**(2), pp. 205-220.
- Maughan, K. (2001, 4 Januarie). Promise of big money lures youngsters to UK. *Cape Argus*, p. 10.
- McCoughrean, G. (1992). *The Orchard Book of Greek Myths*. Great Britain: Orchard Books.
- McCourt, F. (1996). *Angela's Ashes. A Memoir of a Childhood*. Great Brittain. Caledonian International Book Manufacturing.

- McDowell, L. (2002). Transitions to work: Masculine identities, youth inequality and labour market change. *Gender, Place and Culture*, **9**(1), pp. 39-59.
- McGee, R.F. (1984). Hope: A factor influencing crisis resolution. *Advances in Nursing Science*, pp. 34-44.
- McGuire, W.J. (1984). Search for the self: Going beyond self-esteem and the reactive self. In R.A. Zurcher, J. Aronoff & A.J. Robin (Reds.), *Personality and the Prediction of Behavior* (pp. 73-120). Orlando, Florida: Academic Press.
- Mecoamere, V. (2001, 2 Februarie). Career guidance is a must for SA. *Sowetan*, p. 13.
- Meeus, W., Dekovic, M. & Iedema, J. (1997). Unemployment and identity in adolescence: A social comparison perspective. *The Career Development Quarterly*, **45**, pp. 369-380.
- Meggert, S.S. (2000). Who cares what I think: Problems of low self-esteem. In D. C. Capuzzi & D.R. Gross (Reds.) (3rd ed.). *Youth at Risk: A Prevention Resource for Counselors, Teachers and Parents* (pp. 109-136). Alexandria: American Counseling Association.
- Melges, F.T. & Bowlby, J. (1969). Types of hopelessness in psychopathological process. *Archives of General Psychiatry*, **20**, p. 690-699.
- Meyer, J. (2000, 18 Januarie). Youngsters turning to crime in S.A. More convicted of murder, robbery. *The Daily News*, p. 3.
- Miars, R.D. (2000). Stress and trauma: Coping in today's society. In D.C Capuzzi & D.R. Gross (Reds.) (3rd ed.), *Youth at Risk: A Prevention Resource for Counselors, Teachers and Parents* (pp. 167-189). Alexandria: American Counselling Association.
- Mireault, G.C. & Bond, L.A. (1992). Parental death in childhood: Perceived vulnerability and adult depression and anxiety. *American Journal of Ortho-psychiatry*, **62**(4), pp. 517-524.
- Mischke, A.M. (2001, 10 Junie). Die dag wat alles verander het. *Rapport*, p. 13.
- Moedertaalonderrig. (2001, 28 Mei). *Volksblad*, p. 6.

- Moon, C. & Snyder, C.R. (2000). Hope and the journey with aids. In C.R.Snyder (Red.), *Handbook of Hope. Theory, Measures, and Applications* (pp. 341-353). San Diego: American Press.
- Mpeta, C. (2000, 4 November). Our kids are in dire straits. *Saturday Star*, p. 2.
- Naidoo, R. (2000a, 9 Julie). Gloomy teens dream of flight to new promise. *The Sunday Independent*, p. 4.
- Naidoo, R. (2000b, 6 Augustus). Public works unveils projects to give jobs to women, youth and disabled. *The Sunday Independent*, p. 3.
- Nasionale Party Inligtingsdiens (1982). *Die Federale Inligtingsdiens van die Nasionale Party*.
- Net 'n aks van vanjaar se matrieks sal werk kry – dosent. (2001, 21 November). *Volksblad*, p. 1.
- Odendal, F.F., Schoonees, P.C., Swanepoel, C.J., Du Toit, S.J. en Booysen, C.M. (Reds.) (1979) (2de uitgawe). *HAT Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal*. Johannesburg: Perskor.
- Olivier, A. (2001, 1 April). Wit jeugdiges bevoordeel. 70% van swart mense met gr. 12 is werkloos. *Rapport*, p. 10.
- Pelzer, D. (1995). *A Child called 'it'. One Child's Courage to Survive*. Great Britain: Clays.
- Pelzer, D. (1997). *The Lost Boy*. Great Britain: Clays.
- Pelzer, D. (1999). *A Man named Dave*. Great Britain: Clays.
- Pelzer, D. (2001). *Help yourself. How you can find Hope, Courage and Happiness*. Great Britain: Omnia Books.
- Pelzer, D. (2002). *Life Lessons from a Man who Knows*. Great Britain: Martins The Printers.
- Peplau, L.A., DeBro, S.C., Veniegas, R.C. & Taylor, P.L., (1999). *Gender, Culture and Ethnicity. Current Research about Women and Men*. California: Mayfield.

- Petersen, A.C. (2000). Adolescents in the 21st Century: Preparing for an uncertain future. In L.G. Crockett & R.K. Silbereisen (Eds.), *Negotiating Adolescence in Times of Social Change* (pp. 294-298). New York: Cambridge University Press.
- Piaget, J. (1971). *Biology and Knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Piaget, J. (1972). Intellectual evolution from adolescence to adulthood. In *Human Development*, **15**, pp. 1-12.
- Piaget, J. (1977). *The Origin of Intelligence in the Child*. London: Penguin Books.
- Pienaar, A. (2002, 6 Desember). RGN se MIV/vigs-verslag skok. Ses keer meer wittes as in ander lande getref. *Volksblad*, p. 2.
- Pillay, S. (2002, 11 Desember). Urgent redress sought in career pathing. *The Star*, p.8.
- Plattner, I.E. (1998). *Die Hoffnung bleibt: Trösten und helfen in schwere situationen* (Die hoop bly: troos en hulp in moeilike situasies). Zurich: Kreuz-Verl.
- Plug, C., Louw, D.A., Gouws, L.A. & Meyer, W.F. (Eds.). (1997). *Verklarende en Vertalende Sielkundewoordeboek*. Johannesburg: Heinemann.
- Pragmatisme. Weer 'n nuwe geslag. (2001, 10 November). *Volksblad*, p. 6.
- Pretorius, F. (2001). *Verskroeide Aarde*. Kaapstad: Human en Rosseau.
- Pretorius, T.B. (1997). Salutogenic Resistance Resources: The Role of Personal and Environmental Characteristics in Stress-resistance. Ongepubliseerde proefskrif. UOVS: Bloemfontein.
- Raath, A.W.G. & Louw, R.M. (2001). *Die Konsentrasiekamp-Gedenkreëks 4, Vroueleed (Die Lotgevalle van die Vroue en Kinders Buite die Konsentrasiekampe 1899-1902)*. Welkom: Prisca Uitgewers.
- Rademeyer, A. (2001, 24 Oktober). Kwart van eerstejaars voltooi nie hul studie nie. *Volksblad*, p. 9.

Retief, F. (2001, 14 Desember). Die vigs paradoks: Prooi of pasiënt? *Volksblad*, p. 12.

Rigazio-DiGilio, S.A., Concalves, O.F. & Ivey, A.E. (1995). Developmental counseling and therapy: Integrating individual and family theory. In D.C. Capuzzi & D.R. Gross *Counselling and Psychotherapy. Theories and Interventions* (pp. 471-509). New York: Prentice Hall.

Riordan, Z.V.A. (1978). Locus of control in South Africa: A cross-ethnic study. Ongepubliseerde doktorsproefskrif, Universiteit van Port-Elizabeth.

Rotter, J.B. (1990). Internal versus external control of reinforcement: A case history of a variable. *American Psychologist*, **45**, pp. 489-493.

Rutter, M. (1987). Psychosocial resilience and protective mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry*, **57**(3), pp. 316-331.

Rutter, M. (1995). Psychosocial adversity: Risk, resilience and recovery. *Southern African Journal of Child and Adolescent Psychiatry*, **7**(2), pp. 75-88.

Rykes moet armoede in hul eie belang beveg. (2001, 30 Junie). *Die Burger*, p. 12.

Saleebey, D. (Red.) (1997). *The Strengths Perspective in Social Work Practice* (2nd ed.). New York: Longman.

Santrock, J.W. (1983). *Lifespan development* (2nd ed.). Dubuque, Iowa: Wm. C. Brown.

SAS Institute (1985). *SAS User's Guide: Statistics Version* (5th ed.). Cary: Author.

Scheier, M.F. & Carver, C.S. (1987). Dispositional optimism and physical well-being: The influence of generalized outcome expectancies on health. *Journal of Personality*, **55**(2), pp. 169-210.

Scheier, M.F. & Carver, C.S. (1992). Effects of optimism on psychological and physical well-being. Theoretical overview and empirical update. *Cognitive Therapy and Research*, **16**(2), pp. 201-228.

Schepers, J.M. (1990). *Faktorontleding*. Johannesburg: RAU-Drukkers.

Schüssler, M. (2001, 1 April). Werkloos-syfers soms 'n syferspel. *Rapport*, p. 3.

- Scott, T.M. (2000). Hope conquers fear: Overcoming anxiety and panic attacks. In C.R. Snyder (Red.), *Handbook of Hope. Theory, Measures, and Applications* (pp. 301-319). San Diego: Academic Press.
- Seligman, M.E.P. (1975). *Helplessness. On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W.H. Freeman & Company.
- Seligman, M.E.P. (1990). *Learned Optimism. How to Change Your Mind and Your Life*. New York: Pocket Books.
- Seligman, M.E.P. & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive Psychology. An introduction. *American Psychologist*, **55**(1), pp. 5-14.
- Shaw, T.M. & Du Toit, S.H.C. (1985). *Causal Relationships in Longitudinal Data. Research Report WS-33*, Pretoria: Human Sciences Research Council.
- Sherwood-Hawes, A. (2000). Children having children: Teenage pregnancy and parenthood. In D.C. Capuzzi & D.R. Gross (Reds). *Youth at Risk. A Prevention Resource for Counselors, Teachers and Parents* (3rd ed.), (pp. 247-280). Alexandria: American Counselling Association.
- Shindler, J. (2002, 31 Maart). *An analysis of the 2001 Senior Certificate Examination*. EDUSOURCE, pp. 1-9.
- Sidego, P. (2001, 20 Junie.). Jeug wil werk hê, eerder as emosionele toesprake. *Die Burger*, p. 12.
- Skenqu, T. (1998, 30 Maart). Township scholars are at last gaining the benefit of career guidance at school. *The Star*, p. 6.
- Small, D. (2000). IQ and South African politics. *The Aida Parker Newsletter*, p. 10.
- Smith, T.B. & Stones, C.R. (1999). Identities and racial attitudes of South African and American adolescents: A cross-cultural examination. *South African Journal of Psychology*, **29**(1), pp. 23-29.
- Snyder, C.R. (1989). Reality negotiation: From excuses to hope and beyond. *Journal of Social and Clinical Psychology*, **8**(2), pp. 130-157.

- Snyder, C.R. (1994). *The Psychology of Hope. You can get there from here*. New York: The Free Press.
- Snyder, C.R. (1995). Conceptualizing, measuring, and nurturing hope. *Journal of Counselling and Development*, **73**, pp. 355-360.
- Snyder, C.R. (Red.). (2000). *The Handbook of Hope. Theory, Measures and Applications*. San Diego: Academic Press.
- Snyder, C.R. & Higgins, R.L. (1988). Excuses: Their effective role in the negotiation of reality. *Psychological Bulletin*, **104**(1), pp. 23-35.
- Snyder, C.R., Cook D.L. & Curry, L.A. (1997). Role of hope in academic and sport achievement. *Journal of Personality and Social Psychology*, **73**(6), pp. 1257-1267.
- Snyder, C.R., Harris, C., Anderson, J.R., Holleran, S.A., Irving, L.M., Sigmon, S.T., Yoshinobu, L., Gibb, J., Langelle, C. en Harney, P. (1991). The will and the ways: Development of an individual-differences measure of hope. *Journal of Personality and Social Psychology*, **60**(4), pp. 570-585.
- South African Survey 2001/2002* (2002). Kane-Berman, J., Hendersen, J., De Souza, C., Wilson, F., Schlemmer, L., Laurence, P. & Schönteich, M. (Reds.). Johannesburg: SAIRR.
- South African Survey 2002/2003* (2003). Kane-Berman, J., Henderson, J., Morton, L., Henderson, J., Dimant, T. en Ericsson, N. (Reds.). Johannesburg: SAIRR.
- SPSS Incorporated (1983). *SPSS User's Guide*. New York: Author.
- Statistics SA: Census in brief* (1996). *The People of South Africa Population Census*, p. 13.
- Statistieke S.A./Statistics South Africa. The People of South Africa Population Cencus 1996*. Report No. 03-1-11 (1996).
- Statistieke/Statistics South Africa 1995*. Oktober Huishoudelike Opname.
- Stead, G.B. (1996). Career development of black South African adolescents: A developmental contextual perspective. *Journal of Counselling and Development*, **74**, pp.. 270-275.

- Steyn, H.S. (1999). *Praktiese Beduidendheid: Die Gebruik van Effekgroottes*. Potchefstroom: Publikasiebeheer Komitee, PU vir CHO.
- Stotland, E. (1969). *The Psychology of Hope*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Straker, G., Moosa, F., Becker, R. & Nkwale, M. (1992). *Faces in the Revolution. The Psychological Effects of Violence on Township Youth in South Africa*. Cape Town: David Philip Publishers.
- Strategie nodig om meisies teen seksuele geweld in skole te beskerm. (2001, 28 Maart). *Die Volksblad*, p. 3.
- Strümpfer, D.J.W. (1995). The origins of health and strengths: 'Salutogenesis' to 'fortigenesis'. *South African Journal of Psychology*, **25**(2), pp. 81-89.
- Strümpfer, D.J.W. (1999). Psychosocial resilience in adults. *Studia Psychologia*, **41**, pp. 89-104.
- Strümpfer, D.J.W. (2000a). *A model of intrapersonal resilient functioning in adults*. Ongepubliseerde manuskrip, Departement Menslike Hulpbronne Bestuur, Randse Afrikaanse Universiteit, Johannesburg.
- Strümpfer, D.J.W. (2000b). *Psychofortology: Review of a new paradigm marching on*. Ongepubliseerde manuskrip, Departement Menslike Hulpbronne Bestuur, Randse Afrikaanse Universiteit, Johannesburg.
- Sukhraj, P. (1997, 2 Maart). Counsellors critical. *Sunday Tribune*, p. 18.
- Sumerlin, J.R. (1997). Self-actualization and hope. *Journal of Social Behavior and Personality*, **12**(4), pp. 1101-1110.
- Swart, H. (2000, 21 November). Dié kruitvak se lont korter, amper verwaarloos. *Die Burger*, p. 15.
- Swartbemaagtiging. (2001, 23. Maart). *Die Volksblad*, p. 8.
- Sylvester, E. (1999). Apartheid failed the intelligence test. *Saturday Star*, p. 5.

- Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (1989). *Using Multivariate Statistics* (2nd ed.). New York: Harper & Row.
- Tafelsig – the saddest suburb on the Cape Flats. (2001, 22 Maart). *Cape Argus*, p. 3.
- Taylor, S.E., Kemeny, M.E., Reed, G.M., Bower, J.E. & Gruenewald, T.L. (2000). Psychological resources, positive illusions and health. *American Psychologist*, 55(1), pp. 99-109.
- Te min leerkragte. (2001, 28 Oktober). *Rapport*, p. 26.
- Terblanche, S. (2001, 8 Augustus). Kwota-wetgewing nie oplossing. Afrikaner-bemagtiging hoort binne nodige historiese perspektief. *Volksblad*, p. 9.
- The State of South Africa's Population Report 2000. Population, Poverty and Vulnerability.* (2002). Pretoria: The National Population Unit: Department of Social Development.
- Thom, D.P. (1988). 'n Psigologiese ontleding en vergelyking van die blanke en swart adolessent ten opsigte van ouer-kind verhoudings, portuurverhoudings, identiteitsontwikkeling en die vorming van 'n beroepsidentiteit. Ongepubliseerde doktrale proefskrif, Unisa, Pretoria.
- Thom, D.P. (1994). Adolessensie. In D.A. Louw (Red.), *Menslike Ontwikkeling* (3de uitgawe), (pp. 393-467). Kaapstad: Kagiso Tersier.
- Thom, D.P., Louw, A.E., Van Ede, D.M. & Ferns, I. (1998). Adolessensie. In D.A. Louw, D.M von Ede en A.E. Louw (Reds.), *Menslike Ontwikkeling* (2de uitgawe), (pp. 387-471). Pretoria: Kagiso Tersier.
- Thompson, C. (2001, 2 Oktober). Fear stalks SA's schools. *The Citizen*, p. 1.
- Tolman, E.C. (1932). *Purposive Behaviour in Animals and Men*. New York: The Century Co.
- Tolman, E.C. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*, 55, pp. 189-208.
- Tot 15% van S.A. se kinders dalk wees weens MIV/vigs. (2001, 8 Oktober). *Volksblad*, p. 9.
- Triumphs of a taskmaster. (2001, 15 Maart). *Natal Witness*, p. 9.

Universiteit van Wes-Kaapland wys hoe standarde verlaag word. (2000, 14-20 Januarie). *Die Afrikaner*, p. 5.

Van der Westhuizen, C. (2001, 14 Maart). 'n Staat wat werk. Dis wat mense wil hê, nie almag. *Beeld*, p. 12.

Van der Merwe, C.J. & Piek, B. (1976). *Die Houding van Blanke Kiesers jeens die Kleurlinge*. Ongepubliseerde navorsing. RAU, Johannesburg.

Van Eeden, C. (1996). *Psigologiese Welstand en Koherensiesin*. Ongepubliseerde doktorsale proefskrif, Potchefstroom se Universiteit vir CHO.

Van Eeden, J. (2003, 20 April). Mense trek uit SA oor misdaad en ekonomie. *Rapport*, p. 11

Van Tonder, J. (2002, 31 Maart). S.A. ál dieper in armoede-put. *Rapport*, p. 1.

Van Wyk, J.J. (2002, 20 Januarie). Die land se hart is swaar. Meningspeiling toon groot mismoedigheid oor vooruitsigte vir vanjaar. *Rapport*, p. 20.

Van Zyl Slabbert, F., Malan, C., Marais, H., Olivier, J. & Riordan, R. (Reds.) (1994). *Youth in the New South Africa*. Pretoria: HSRC Publishers.

Von Bertalanffy, L. (1968). *General System Theory*. Middlesex: Penguin Books.

Von Bertalanffy, L. (1971). *General Systems Theory: Foundation, Development, Applications*. London: Penguin Press.

Von Bertalanffy, L. (1972). The history and status of General Systems Theory. In G.J. Klir (Red.), *Trends in General Systems Theory*. New York: Wiley Interscience.

Von Keyserlink, C. (2001, 11 November). S.A. se ekonomie van gesondste wêreldwyd. *Rapport*, p. 1.

Werk vir nog 500 miljoen mense wêreldwyd nodig. (2001, 25 Januarie). *Die Burger*, p. 2.

Werkskaarste. (2001, 22 November). *Volksblad*, p. 8.

- Werner, E.E. (1986). Resilient offspring of alcoholics: A longitudinal study from birth to age 18. *Journal of Studies on Alcohol*, **47**, pp. 34-40.
- Werner, E.E. (1993). Risk, resilience and recovery: Perspectives from Kauai longitudinal study. *Development and Psychopathology*, **5**, pp. 503-515.
- Werner, E.E. & Smith, R.S. (1982). *Vulnerable but Invincible. A Longitudinal Study of Resilient Children and Youth*. New York: McGraw-Hill.
- Werner, E.E. & Smith, R.S. (1992). *Overcoming the Odds. High Risk Children from Birth to Adulthood*. London: Cornell University Press.
- Wigfield, A. & Eccles, J.S. (2000). Expectancy-value theory of achievement motivation. *Contemporary Educational Psychology*, **25**, pp. 68-81.
- Willis, R. (1993). *World Mythology*, London: Duncan Baird Publishers.
- Wissing, M.P. & Van Eeden, C. (1998). Psychological well-being: A fortogenic conceptualization and empirical clarification. In L. Schlebusch (Red.), *South Africa Beyond Transition: Psychological Well-being* (pp. 379-393). Proceedings of the 3rd Annual Congress of the Psychological Society of South Africa. PsySSA: Pretoria.

BYLAE A

TOEKOMSVERWAGTINGE VAN DIE SUID-AFRIKAANSE SKOOLVERLATER

FUTURE EXPECTATIONS OF SOUTH AFRICAN SCHOOL-LEAVERS

TOEKOMSVERWAGTINGE VAN DIE SUID-AFRIKAANSE SKOOLVERLATER

Baie dankie vir jou deelname aan die belangrike navorsingsprojek oor hoe die Suid-Afrikaanse skoolverlater sy/haar toekoms sien. **Jou mening** is vir ons baie belangrik om 'n beeld te vorm oor hoe die skoolverlater sy/haar toekoms in Suid-Afrika sien en beleef. Daar is nie regte of verkeerde antwoorde nie. Dit is egter baie belangrik dat jy **al** die vrae so eerlik as moontlik sal beantwoord. **Moet asseblief nie 'n vraag oorslaan nie. Jou antwoorde is anoniem** en jy verrig 'n belangrike taak deur ons te help. **Dankie daarvoor.**

Beantwoord asseblief die vrae deur die syfer van jou keuse in die onderskeie blokkies te omkring.

				Kantoor-gebruik
Rekordnommer				1-3
1	Geslag	Manlik	1	4
		Vroulik	2	
2	Ouderdom in jare			5-6
3	Moedertaal	Afrikaans	1	7
		Engels	2	
		Afrikataal	3	
		Ander	4	
4	Taal van onderrig	Afrikaans	1	8
		Engels	2	
5	Waar is jou skool geleë?	Platteland	1	9
		Stad	2	
6	Wat was jou gemiddelde persentasie in die vorige eksamen?			10-11
7	Aan watter bevolkingsgroep behoort jy?	Wit	1	12
		Swart	2	
		Bruin	3	
		Ander	4	
8	Vader se opleiding: Indien geen vader, gee asseblief die opleiding of kwalifikasies van moeder of voog			13
	Geen		1	
	Laerskool (Graad 7 of laer)		2	
	Junior Sertifikaat (Graad 10)		3	
	Vakleerlingskap/Ambag		4	
	Matriek		5	
	Verdere opleiding (Universiteit uitgesluit)		6	
	Universiteit		7	

9	Vader se beroep? Indien geen vader, gee asseblief die beroep van die moeder of voog.						14
10	In watter mate voorsien jou gesin in jou	Baie groot	Groot	Gem.	Gering	Geen	
	10.1 geldelike behoeftes	5	4	3	2	1	15
	10.2 fisieke behoeftes	5	4	3	2	1	16
	10.3 emosionele behoeftes	5	4	3	2	1	17
In watter mate							
11.	Voel jy moedeloos oor jou huislike omstandighede?	5	4	3	2	1	18
12	Stel jy belang in wat jy tans in matriek leer?	5	4	3	2	1	19
13	Probeer jy voorbereid skool toe kom?	5	4	3	2	1	20
14	In watter mate gaan die volgende faktore 'n negatiewe rol in die ontwikkeling van S.A. oor die volgende 10 jaar speel:						
	14.1 MIV/Vigs	5	4	3	2	1	21
	14.2 Misdaad	5	4	3	2	1	22
	14.3 Politieke faktore (bv. huidige regering se funksionering)	5	4	3	2	1	23
In watter mate							
15	voel jy moedeloos oor jou skoolwerk?	5	4	3	2	1	24
16	glo jy dat harde werk beloon word?	5	4	3	2	1	25
17	beplan jy vir die toekoms?	5	4	3	2	1	26
18	vertrou jy op ander om jou planne te laat slaag?	5	4	3	2	1	27
19	verkies jy om eerder alleen te werk as saam met ander?	5	4	3	2	1	28
20	het jy vertroue in jou eie vermoëns om jou planne vir die toekoms te laat slaag?	5	4	3	2	1	29
21	het jy al inligting verkry oor die studierigting of werk wat jy wil doen	5	4	3	2	1	30
22	voel jy gemotiveerd oor wat jy beplan?	5	4	3	2	1	31
23	berei skool jou voor vir dit wat jy in die toekoms wil doen?	5	4	3	2	1	32
In watter mate							
24	dink jy dat jy suksesvol sal wees om jou planne te laat slaag?	5	4	3	2	1	33
25	dink jy dat jy daarin sal slaag om werk in die toekoms te kry?	5	4	3	2	1	34
26	dink jy dat misdaad in ons land gaan afneem?	5	4	3	2	1	35
27	dink jy dat jy in staat sal wees om vir jou kinders te sorg?	5	4	3	2	1	36
28	frustreer gedagtes oor die toekoms jou?	5	4	3	2	1	37
29	voel jy depressief?	5	4	3	2	1	38
30	het jy selfmoordneigings?	5	4	3	2	1	39
31	ly iemand in jou gesin aan depressie?	5	4	3	2	1	40
32	voel jy gelukkig by die huis?	5	4	3	2	1	41

33	voel jy gelukkig by die skool?	5	4	3	2	1	42
34	voel jy gelukkig tussen jou maats?	5	4	3	2	1	43
35	hou jou ouers van jou maats?	5	4	3	2	1	44
36	is jy oortuig jy gaan matriek slaag?	5	4	3	2	1	45
Jou planne vir volgende jaar:							
(*Nvt beteken <i>nie</i> van toepassing nie)		Ja	Nee	Wil nog	Nvt*		
37	As jy volgende jaar gaan studeer of gaan werk, het jy al aansoek daarvoor by 'n instansie gedoen?	4	3	2	1	46	
38	Weet jy waar jy volgende jaar gaan bly?	4	3	2	1	47	
39	Dink jy daar bestaan in S.A. genoeg geleenthede vir dit wat jy wil doen in die toekoms?				Ja	Nee	48
					1	2	
Lees die volgende items sorgvuldig en beantwoord die vrae deur die syfer van jou keuse te omkring (def. beteken <i>definitief</i>)							
		Def. vals	Meesal vals	Meestal waar	Def. waar		
40	Ek kan aan verskeie maniere dink hoe om uit 'n moeilike situasie te kom	1	2	3	4	49	
41	Ek streef my doelwitte met entoesiasme na	1	2	3	4	50	
42	Ek voel die meeste van die tyd moeg	1	2	3	4	51	
43	Daar is verskeie maniere om 'n probleem op te los	1	2	3	4	52	
44	Ek word gou in 'n argument geklop	1	2	3	4	53	
45	Ek kan aan baie maniere dink om dié dinge in die lewe te kry wat vir my belangrik is	1	2	3	4	54	
46	Ek bekommer my oor my gesondheid	1	2	3	4	55	
47	Selfs as ander moedeloos raak, weet ek ek kan 'n manier vind om 'n probleem op te los	1	2	3	4	56	
48	My ondervindinge in die verlede het my goed voorberei vir die toekoms	1	2	3	4	57	
49	Ek was tot dusver heel suksesvol in my lewe	1	2	3	4	58	
50	Ek vind ek bekommer my dikwels oor iets.	1	2	3	4	59	
51	Ek bereik die doelwitte wat ek vir myself gestel het.	1	2	3	4	60	
Beantwoord die volgende vrae deur die syfer van jou keuse, wat die beste beskryf hoe jy meestal voel, in die blokkie te omkring.							
				Waar	Vals		
52	Ek sien na die toekoms uit met hoop en entoesiasme			1	0	61	
53	Ek kan maar net sowel opgee omdat ek nie die situasie vir myself kan verbeter nie			1	0	62	
54	Wanneer dinge werklik sleg gaan, dan word ek bemoedig deur die gedagte dat dit nie altyd so sal bly nie			1	0	63	
55	Ek kan nie dink hoe my lewe gaan wees oor tien jaar van nou af nie.			1	0	64	
56	Ek het genoeg tyd om die dinge te bereik wat ek die graagste wil bereik in die lewe			1	0	65	
57	In die toekoms verwag ek om sukses te behaal in dit wat van die grootste belang vir my is			1	0	66	
58	My toekoms lyk duister vir my			1	0	67	

59	Ek verwag om meer van die goeie dinge in die lewe te kry as die gemiddelde persoon	1	0	68
60	Ek kry net nie die gelukke ("breaks") in die lewe nie en daar is geen rede om te glo dat ek dit in die toekoms sal kry nie	1	0	69
61	My ervarings in die verlede het my goed voorberei op die toekoms	1	0	70
62	Al wat ek in die toekoms sien, is onaangenaamheid eerder as aangenaamheid	1	0	71
63	Ek verwag nie om te kry wat ek regtig wil hê nie	1	0	72
64	Wanneer ek die toekoms in oënskou neem, verwag ek om gelukkiger te wees as wat ek nou is	1	0	73
65	Dinge werk net nie uit soos wat ek wil hê dit moet nie	1	0	74
66	Ek het groot geloof in die toekoms	1	0	75
67	Ek kry nooit wat ek wil hê nie, daarom is dit dom om enigiets te wil hê	1	0	76
68	Dit is onwaarskynlik dat ek enige werklike bevrediging sal kry in die toekoms	1	0	77
69	Die toekoms is vaag en onseker	1	0	78
70	Ek sien uit na nog meer goeie tye eerder as slegte tye	1	0	79
71	Daar is geen nut daarin om regtig te probeer om iets te bereik wat ek graag wil hê nie, aangesien ek dit waarskynlik nie sal kry nie	1	0	80

BYLAE A2

FUTURE EXPECTATIONS OF SOUTH AFRICAN SCHOOL-LEAVERS

Thank you for taking part in this important research project on how South African school-leavers see their future. **Your opinion** is very important to us so that we can establish how school-leavers see and experience their future in South Africa. There are no right or wrong answers. However, it is very important that you answer **all the answers as honestly as possible. Please do not leave out any questions Your replies are anonymous** and you are undertaking an important task in helping us. **Thank you for doing that.**

Please answer the questions by drawing a circle round the figure of your choice in the respective blocks.

				For office use only
Record number				1-3
1	Gender	Male	1	4
		Female	2	
0	Age in years			5-6
3	Mother language	Afrikaans	1	7
		English	2	
		African language	3	
		Other	4	
4	Language of instruction	Afrikaans	1	8
		English	2	
5	Where is your school situated?	Rural area	1	9
		City	2	
6	What was your average percentage in the previous exam?			10-11
7	To which population group do you belong?	White	1	12
		Black	2	
		Coloured	3	
		Other	4	
8	Father's education: If no father, please describe education of mother or guardian:			
			None	1
			Primary school (grade 7 or lower)	2
			Junior Certificate (grade 10)	3
			Apprenticeship	4
			Matric	5
			Further training (not University)	6
University	7			
				13

9	Father's occupation: If no father, please describe occupation of mother or guardian:						14
10	To what extent does your family provide in your:	Very large	Large	Average	Small	Not at all	
	10.1 financial needs	5	4	3	2	1	15
	10.2 physical needs	5	4	3	2	1	16
	10.3 emotional needs	5	4	3	2	1	17
To what extent:							
11	Do you feel discouraged/disheartened about your home circumstances?	5	4	3	2	1	18
12	Are you interested in what you are currently learning in matric?	5	4	3	2	1	19
13	Do you come to school prepared?	5	4	3	2	1	20
14	To what extent will the following factors play a negative role in the development of S.A. in the next decade (10 years)						
	14.1 HIV/Aids	5	4	3	2	1	21
	14.2 Crime	5	4	3	2	1	22
	14.3 Political factors (e.g. the functioning of present government?)	5	4	3	2	1	23
To what extent							
15	do you feel discouraged about your school work?	5	4	3	2	1	24
16	do you feel that hard work is rewarded?	5	4	3	2	1	25
17	do you plan for the future?	5	4	3	2	1	26
18	do you trust others to make your plans succeed?	5	4	3	2	1	27
19	do you prefer to work alone rather than with others?	5	4	3	2	1	28
20	do you trust your own abilities to make your plans for the future succeed?	5	4	3	2	1	29
21	have you obtained information about the field of study or work you want to do?	5	4	3	2	1	30
22	do you feel motivated about what you plan?	5	4	3	2	1	31
23	does school prepare you for what you want to do in the future?	5	4	3	2	1	32
To what extent							
24	do you think you will succeed in making your plans succeed?	5	4	3	2	1	33
25	do you think you will succeed in getting a job in the future?	5	4	3	2	1	34
26	do you think crime in our country will decrease?	5	4	3	2	1	35
27	do you think you will be able to care for your children?	5	4	3	2	1	36
28	do thoughts of the future frustrate you?	5	4	3	2	1	37
29	do you feel depressed?	5	4	3	2	1	38
30	do you have suicidal thoughts?	5	4	3	2	1	39
31	does someone in your family suffer from depression?	5	4	3	2	1	40
32	do you feel happy at home?	5	4	3	2	1	41

33	do you feel happy at school?	5	4	3	2	1	42
34	do you feel happy among your friends?	5	4	3	2	1	43
35	do your parents like your friends?	5	4	3	2	1	44
36	are you certain you will pass matric?	5	4	3	2	1	45
Your plans for next year: (*N.a. means not applicable)							
		Yes	No	Still intend to	N.a.*		
37	If you are going to study or work next year, have you applied at an institution yet?	4	3	2	1		46
		Yes	No	Uncertain	N.a.*		
38	Do you know where you will be living next year?	4	3	2	1		47
39	Do you think there are sufficient opportunities in S.A. for what you intend to do in future?				Yes	No	48
					1	2	
Read the following items carefully and answer the questions by drawing a circle round the figure of your choice							
		Def. false	Mostly false	Mostly true	Def. true		
40	I can think of many ways to get out of a jam (difficult situation)	1	2	3	4		49
41	I energetically pursue my goals	1	2	3	4		50
42	I feel tired most of the time	1	2	3	4		51
43	There are many ways around my problem	1	2	3	4		52
44	I am easily downed in an argument	1	2	3	4		53
45	I can think of many ways to get the things in life that are most important to me	1	2	3	4		54
46	I worry about my health	1	2	3	4		55
47	Even when others get discouraged, I know I can find a way to solve the problem	1	2	3	4		56
48	My past experiences have prepared me well for my future	1	2	3	4		57
49	I have been pretty successful in life	1	2	3	4		58
50	I usually find myself worrying about something	1	2	3	4		59
51	I meet the goals that I set for myself	1	2	3	4		60
Answer the following questions by drawing a circle in the block of your choice that best describes the way you generally feel.							
				True	False		
52	I look forward to the future with hope and enthusiasm			1	0		61
53	I might as well give up because I cannot make things better for myself			1	0		62
54	When things are going badly, I am helped by knowing they cannot stay that way forever.			1	0		63
55	I cannot imagine what my life will be like in 10 years			1	0		64
56	I have enough time to accomplish the things I most want to do.			1	0		65
57	In the future, I expect to succeed in what concerns me most			1	0		66
58	My future seems dark to me			1	0		67

59	I expect to get more of the good things in life than the average person	1	0	68
60	I just don't get breaks, there is no reason to believe I will in the future	1	0	69
61	My past experiences have prepared me well for my future	1	0	70
62	All I can see ahead of me is unpleasantness rather than pleasantness	1	0	71
63	I don't expect to get what I really want	1	0	72
64	When I look ahead to the future, I expect that I will be happier than I am now	1	0	73
65	Things just won't work out the way I want them to	1	0	74
66	I have great faith in the future	1	0	75
67	I never get what I want so it is foolish to want anything.	1	0	76
68	It is very unlikely that I will get any real satisfaction in the future	1	0	77
69	The future seems vague and uncertain to me	1	0	78
70	I can look forward to more good times than bad times	1	0	79
71	There is no use in really trying to get something I want because I probably won't get it	1	0	80

BYLAE B

TABELLE B.1 – B.7

BYLAE B

Tabel B.1: Verspreiding van onderzoekgroep volgens bevolkingsgroep en geslag

Geslag	Wit		Swart		Bruin	
	N	%	N	%	N	%
Seuns	244	14.9	361	22.0	182	11.1
Meisies	258	15.8	394	24.1	198	12.1
Kolomtotaal	502	30.7	755	46.1	380	23.2

**Tabel B.2: Verspreiding van onderzoekgroep volgens bevolkingsgroep en sosio-
ekonomiese status**

Sosio-ekonomiese status	Wit		Swart		Bruin	
	N	%	N	%	N	%
Laag	163	10.0	422	25.8	180	11.0
Gemiddeld	200	12.2	211	12.9	141	8.6
Hoog	139	8.5	122	7.4	59	3.6
Kolomtotaal	502	30.7	755	46.1	380	23.2

**Tabel B.3: Verspreiding van onderzoekgroep volgens bevolkingsgroep en
akademiese prestasie**

Akademiese prestasie	Wit		Swart		Bruin	
	N	%	N	%	N	%
Onder-gemiddeld	175	10.7	278	16.9	125	7.6
Gemiddeld	196	12.0	299	18.3	166	10.2
Bo-gemiddeld	131	8.0	178	10.9	89	5.4
Kolomtotaal	502	30.7	755	46.1	380	23.2

Tabel B.4: Verspreiding van onderzoeksgroep volgens bevolkingsgroep en loopbaan- en studiemoontlikhede

Loopbaan- en studiemoontlikhede	Wit		Swart		Bruin	
	N	%	N	%	N	%
Reeds beplan	255	16.2	207	13.1	81	5.1
Geensins beplan	58	3.7	136	8.6	64	4.1
Oorweeg nog	161	10.2	384	24.4	231	14.6
Kolomtotaal	502	30.7	755	46.1	380	23.2

Tabel B.5: Verspreiding van onderzoeksgroep volgens bevolkingsgroep en mening oor die negatiewe rol van MIV/vigs in die ontwikkeling van SA oor die volgende 10 jaar

Negatiewe rol van MIV/vigs	Wit		Swart		Bruin	
	N	%	N	%	N	%
Baie groot/groot	418	25.5	566	34.6	316	19.3
Gemiddeld	35	2.1	63	3.8	26	1.6
Gering/geensins	49	3.0	126	7.7	38	2.3
Kolomtotaal	502	30.7	755	46.1	380	23.2

Tabel B.6: Verspreiding van onderzoeksgroep volgens bevolkingsgroep en mening oor die negatiewe rol van misdaad in die ontwikkeling van SA oor die volgende 10 jaar

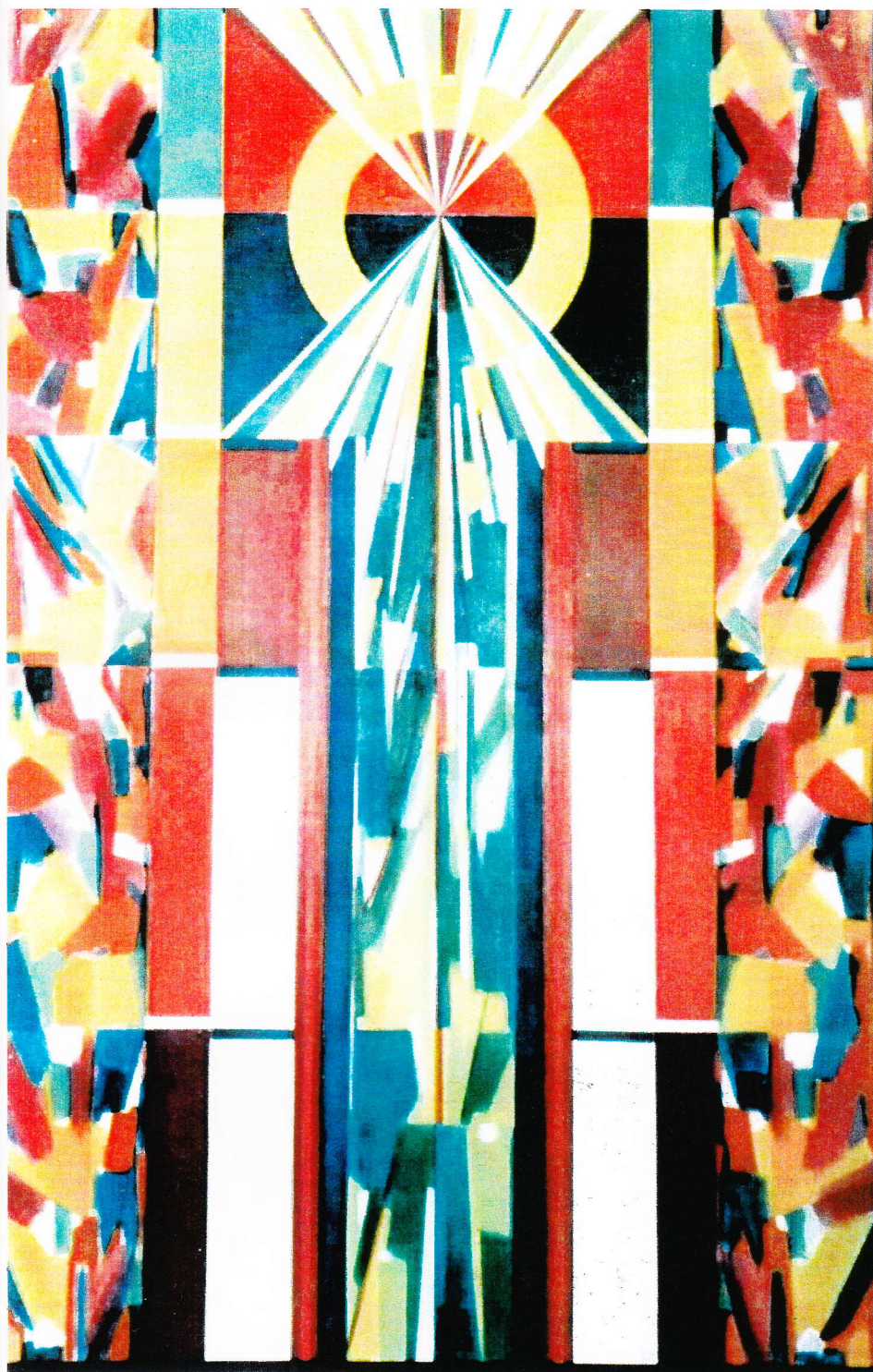
Negatiewe rol van misdaad	Wit		Swart		Bruin	
	N	%	N	%	N	%
Baie groot/groot	465	28.4	545	33.3	303	18.5
Gemiddeld	28	1.7	94	5.7	54	3.3
Gering/geensins	9	0.5	116	7.1	23	1.4
Kolomtotaal	502	30.7	755	46.1	380	23.2

**Tabel B.7: Verspreiding van onderzoekgroep volgens bevolkingsgroep en mening
oor die negatiewe rol van politieke faktore in die ontwikkeling van SA
oor die volgende 10 jaar**

Negatiewe rol van politieke faktore	Wit		Swart		Bruin	
	N	%	N	%	N	%
Baie groot/groot	418	25.5	335	20.5	219	13.4
Gemiddeld	71	4.3	256	15.6	111	6.8
Gering/geensins	13	0.8	164	10.0	50	3.1
Kolomtotaal	502	30.7	755	46.1	380	23.2

BYLAE C

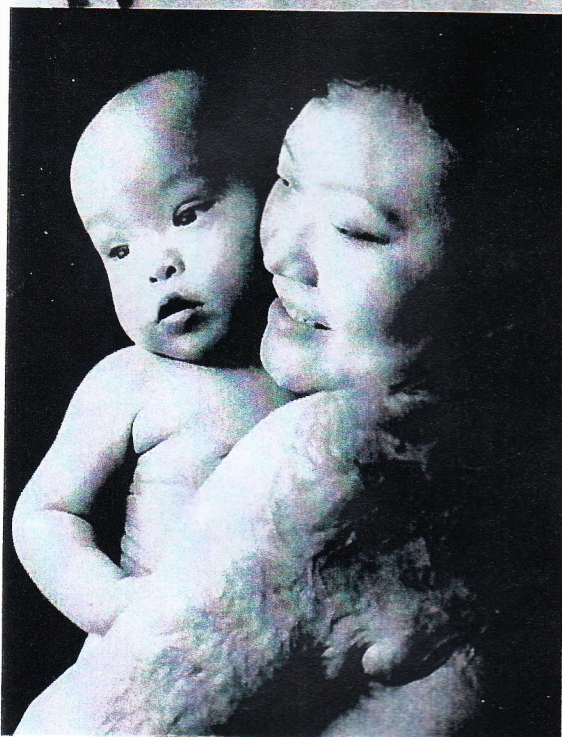
DIE KRAG VAN HOOP – ‘N UNIEKE ERVARING. FOTO COLLAGE

wit, die kleur van
geloof; groen die kleur
van hoop; rooi die
kleur van liefde...

Die reënboog in hierdie
werk is nog 'n simbool van
hoop. Dit is die ewige
verbond van God met die
mens. *St. John of the Cross*
het in 1577 geskryf dat die
siel na die ewigheid reis
eers in 'n kleed van
GELOOF, so helder dat dit
alles verblind. Daarna dra
die siel die groen kleed van
hoop. Hoop styg vertikaal
bo alles uit. Uiteindelik dra
die siel die rooi kleed van
LIEFDE en hy ontvang die
ewige lig.

GELOOF, HOOP EN LIEFDE

Kim Phuc is die onderwerp van die wêreldberoemde "girl in the picture"-foto wat tydens die Viëtnamese oorlog geneem is. Met 'n liggaam vol brandletsels het sy geglo niemand sal haar ooit liefhê nie. Vandag is sy getroud en 'n ambassadeur vir Unesco. "So many scars, my arms, my back. I thought I would never marry, no-one would love me. But I was so wrong. This is a picture of me, and my Thomas, my angel - **it's a picture of love.**" Kim Phuc.

Jason help sy vierjarige sussie, Georgina, om haar kunsbene aan te sit sodat hulle buite kan s p e e l

Steven (13) versorg sy siek ouma, Rosie Ngoma (85). Tydens 'n besoek aan Bloemfontein het oudpresident Nelson Mandela R500 aan Steven gegee. Sy droom was egter 'n fiets. Dié wens is deur lesers van *Volksblad* en *Die Burger* bewaarheid. *Vandag voel ek baie happy. Ek sê dankie dat die Here my gespaar het tot hierdie uur toe.* - Ouma Rosie

Wellington Madasie, 'n sangoma, pak die pad van Johannesburg na Oos-Londen met 'n pak bagasie op 'n gehawende BMX-fietsie. Sy reis van ontbering en pyn is deel van sy kruistog na 'n spirituele ritueel op "die strand" in Oos-L o n d e n .

ERKENNING:

Kim Phuc: © 1972 Nick Ut, AP/AAP en © 1995 Anne Bayin

Jason en Georgina: © 1998 Greg Williams

Foto's gepubliseer in Blackwell, G. 2002. *Family: Moments, Intimacy, Laughter, Kinship*.

London: M.I.L.K. Publishing.

Jehona Aliu: © Reuters

Pretorius, W. (1999, 10 April). Vyfjarige is baken van hoop vir ander wesies. *Die Volksblad*, p.3.

Wellington Madasi: © Charles Smith/Volksblad

Smith, C. (2001, 30 Junie). Sangoma al steierend met fiets op sy kruistog see toe. *Volksblad*, p.2.

Rosie en Steven Ngoma: © Charles Smith/Volksblad

Smith, C. (2003, 8 Oktober). 'Madiba se kind' en sy ouma kry fietse. *Volksblad*, bl.1.

Julius van der Wat: Foto met vergunning van Hanneltjie van der Wat

Chait, T. 1992. *Julius and his friend the computer*. Kaapstad: Oxford University Press.

Skildery 'Hoop' met vergunning van die kunstenaar, Hanneltjie van der Wat

